

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Halil ÇÖKMEZ

DOĞU TÜRKÇESİ KUR'AN TERCÜMELERİNDE İSİM

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2016

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Halil ÇÖKMEZ

DOĞU TÜRKÇESİ KUR'AN TERCÜMELERİNDE İSİM

Danışman

Doç. Dr. Suat ÜNLÜ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2016

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Halil ÇÖKMEZ'in bu çalışması, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Suat ÜNLÜ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Abdullah KÖK (İmza)

Tez Başlığı: Doğu Türkçesi Kur'an Tercümlerinde İsim

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 12 / 07 / 2016

Mezuniyet Tarihi : 11 / 08 / 2016

Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Doğu Türkçesi Kur’an Tercümelerinde İsim” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Halil ÇÖKMEZ

İmzası

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
ÖZET	xiii
SUMMARY	xiv
ÖNSÖZ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN TERCÜMELERİNİN TARİHİ

1.1. Doğu Türkçesiyle Yazılmış Kur'an Tercümeleeri	4
1.1.1. Anonim Tefsir veya Orta Asya Kur'an Tefsiri	4
1.1.2. Süleymaniye Nüshası (Karışık Dilli Tercüme)	4
1.1.3. Süleymaniye Nüshası (Harezmi Sahası)	5
1.1.4. TİEM Nüshası (Türk-İslam Eserleri Müzesi)	5
1.1.5. Taşkent, Özbek İlimler Akademisi Nüshası (Özbekistan Nüshası)	6
1.1.6. Ryland Nüshası	6

İKİNCİ BÖLÜM

AD YAPIMI

2.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	7
2.1.1. +A	7
2.1.2. +(x)n	8
2.1.2.1. Ekin İşlevleri	10
2.1.3. +AğU	13
2.1.3.1. Ekin İşlevleri	14
2.1.4. +çA	17
2.1.4.1. Ekin İşlevleri	18
2.1.5. +çAk/k, +çIk/k, +çUk/k	21
2.1.6. +çI	23
2.1.6.1. Ekin İşlevleri	23
2.1.7. +dAş	28
2.1.8. +dU	30

2.1.9. +dUz	30
2.1.10. +g/ġAç	31
2.1.11. +g/ġAğ/k	31
2.1.12. +(k/k)ArU / (ġ/g)ArU	32
2.1.13. +g/ġU	34
2.1.13.1. Ekin İşlevleri	34
2.1.14. +k/k	36
2.1.15. +ki	36
2.1.16. +II/+IU	37
2.1.16.1. Ekin İşlevleri	37
2.1.17. +IIġ/+IUġ	40
2.1.17.1. Ekin İşlevleri	40
2.1.18. +IIk/+IUk	47
2.1.18.1. Ekin İşlevleri	48
2.1.19. +rA	58
2.1.20. +rAğ/k	59
2.1.20.1. Ekin İşlevleri	60
2.1.21. +sIz/+sUz	64
2.1.21.1. Ekin İşlevleri	65
2.1.22. +tA/dA	69
2.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri	70
2.2.1. -A	70
2.2.2. -ç	72
2.2.2.1. Ekin İşlevleri	73
2.2.3. -t/dAçI	74
2.2.3.1. Ekin İşlevleri	75
2.2.4. -dUğ/k	76
2.2.5. -(x)ġ/g	77
2.2.5.1. Ekin İşlevleri	78
2.2.6. -ġA	84
2.2.6.1 Ekin İşlevleri	84
2.2.7. -ġAn/-kAn	86
2.2.7.1. Ekin İşlevleri	86

2.2.8. -ğU.....	92
2.2.8.1. Ekin İşlevleri.....	92
2.2.9. -ğUçI.....	98
2.2.9.1. Ekin İşlevleri.....	98
2.2.10. -I.....	100
2.2.11. -U.....	103
2.2.12. -(x)k/k.....	106
2.2.12.1. Ekin İşlevleri.....	106
2.2.13. -(x)m.....	113
2.2.14. -mAç/k.....	114
2.2.14.1. Ekin İşlevleri.....	114
2.2.15. -mAs/-mAz.....	122
2.2.15.1. Ekin İşlevleri.....	122
2.2.16. -mİş.....	123
2.2.16.1. Ekin İşlevleri.....	123
2.2.17. -(x)n.....	127
2.2.18. -(x)r.....	131
2.2.19. -(x)ş.....	131
2.2.20. -(x)t.....	135
2.2.21. -(x)z.....	137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSİM ÇEKİM VE DURUM EKLERİ

3.1. Çekim Ekleri.....	140
3.1.1. Çokluk Eki.....	140
3.1.1.1. +lAr.....	140
3.1.1.1.1. Ekin İşlevleri.....	141
3.1.2. İyelik Ekleri.....	145
3.1.2.1. Birinci Teklik Kişi İyelik Eki.....	146
3.1.2.1.1. Ünlü ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra.....	146
3.1.2.1.2. Ünsüz ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra.....	146
3.1.2.2. İkinci Teklik Kişi İyelik Eki.....	147
3.1.2.2.1. Ünlü ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra.....	147
3.1.2.2.2. Ünsüz ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra.....	147

3.1.2.3. Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki	148
3.1.2.3.1. Ünlü ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra	148
3.1.2.3.2. Ünsüz ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra	148
3.1.2.4. Birinci Çokluk Kişi İyelik Eki	149
3.1.2.4.1. Ünlü ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra	149
3.1.2.4.2. Ünsüz ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra	149
3.1.2.5. İkinci Çokluk Kişi İyelik Eki	150
3.1.2.5.1. Ünlü ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra	150
3.1.2.5.2. Ünsüz ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra	150
3.1.2.6. Üçüncü Çokluk Kişi İyelik Eki	151
3.1.3. Aitlik Eki	151
3.2. Hal-Durum Ekleri	152
3.2.1. Yalın Hal	153
3.2.1.1. İsimlerde	153
3.2.1.2. Zamirlerde	153
3.2.2. İlgi Durumu	153
3.2.2.1. İsimlerde	154
3.2.2.2. Zamirlerde	154
3.2.2.3. Eksiz İlgi Durumu	154
3.2.3. Belirtme-Yükleme Durumu	155
3.2.3.1. İsimlerde	155
3.2.3.2. Zamirlerde	155
3.2.4. Yönelme Durumu	156
3.2.4.1. İsimlerde	156
3.2.4.2. Zamirlerde	157
3.2.5. Kalma/Bulunma Durumu	157
3.2.5.1. İsimlerde	157
3.2.5.2. Zamirlerde	158
3.2.6. Çıkma/Ayrılma Durumu	158
3.2.6.1. İsimlerde	158
3.2.6.2. Zamirlerde	158
3.2.7. Yön Gösterme Durumu	159
3.2.7.1. İsimlerde	159
3.2.7.2. Zamirlerde	159

3.2.8. Eşitlik Durumu.....	159
3.2.8.1. İsimlerde.....	160
3.2.8.2. Zamirlerde	160
3.2.9. Vasıta Durumu.....	160
3.2.9.1. +(x)n.....	160
3.2.9.1.1. İsimlerde	160
3.2.9.2.2. Zamirlerde	160
3.2.9.2. +la.....	161
3.2.9.2.1. İsimlerde	161
3.2.9.2.2. Zamirlerde	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ZAMİRLER (ADILLAR)

4.1. Kişi (Şahıs) Zamirleri	162
4.1.1. Birinci Teklik Kişi Zamiri	163
4.1.1.1. Yalın Hal	163
4.1.1.2. İlgi Hali	164
4.1.1.3. Yükleme Hali	164
4.1.1.4. Bulunma Hali	164
4.1.1.5. Ayrılma Hali.....	165
4.1.1.6. Yönelme Hali	165
4.1.1.7. Yön Gösterme Hali.....	165
4.1.2. İkinci Teklik Kişi Zamiri	166
4.1.2.1. Yalın Hali	166
4.1.2.2. İlgi Hali	167
4.1.2.3. Yükleme Hali	167
4.1.2.4. Yönelme Hali	167
4.1.2.5. Bulunma Hali	167
4.1.2.6. Ayrılma/Çıkma Hali	168
4.1.2.7. Soru Hali	168
4.1.2.8. Yön Gösterme Hali.....	168
4.1.3. Üçüncü Teklik Kişi Zamiri	169
4.1.3.1. Yalın Hal	169
4.1.3.2. İlgi Hali	170

4.1.3.3. Yükleme Hali	170
4.1.3.4. Yönelme Hali	170
4.1.3.5. Bulunma Hali	170
4.1.3.6. Ayrılma/Çıkma Hali	171
4.1.3.7. Vasıta Hali	171
4.1.3.8. Yön Gösterme Hali.....	171
4.1.3.9. Eşitlik Hali.....	171
4.1.4. Birinci Çokluk Kişi Zamiri.....	172
4.1.4.1. Yalın Hal	172
4.1.4.2. İlgi Hali	172
4.1.4.3. Yükleme Hali	173
4.1.4.4. Yönelme Hali	173
4.1.4.5. Ayrılma/Çıkma Hali.....	174
4.1.4.6. Bulunma Hali	174
4.1.5. İkinci Çokluk Kişi Zamiri.....	174
4.1.5.1. Yalın Hal	175
4.1.5.2. İlgi Hali	175
4.1.5.3. Yönelme Hali	175
4.1.5.4. Ayrılma/Çıkma Hali.....	175
4.1.5.5. Bulunma Hali	176
4.1.5.6. Yükleme Hali	176
4.1.6. Üçüncü Çokluk Kişi Zamiri.....	176
4.1.6.1. Yalın Hal	177
4.1.6.2. İlgi Hali	177
4.1.6.3. Yükleme Hali	178
4.1.6.4. Yönelme Hali	178
4.1.6.5. Bulunma Hali	179
4.1.6.6. Ayrılma/Çıkma Hali.....	179
4.1.6.7. Eşitlik Hali.....	179
4.2. İşaret Zamirleri	180
4.2.1. Teklik Hali	180
4.2.1.1. Yalın Hal	181
4.2.1.2. İlgi Hali	181
4.2.1.3. Yükleme Hali	181

4.2.1.4. Yönelme Hali	181
4.2.1.5. Bulunma Hali	182
4.2.1.6. Ayrılma/Çıkma Hali	182
4.2.1.7. Yön Gösterme Hali.....	182
4.2.1.8. Eşitlik Hali.....	182
4.2.2. Çokluk Hali.....	183
4.2.2.1. Yalın Hal	183
4.2.2.2. İlgi Hali.....	184
4.2.2.3. Yükleme Hali	184
4.2.2.4. Yönelme Hali	185
4.2.2.5. Ayrılma/Çıkma Hali	185
4.3. Dönüşlülük Zamirleri.....	185
4.3.1. Yalın Hal.....	186
4.3.2. İlgi Hali	186
4.3.3. Yükleme Hali	187
4.3.4. Yönelme Hali	187
4.3.5. Bulunma Hali.....	187
4.3.6 Ayrılma/Çıkma Hali	187
4.4. Soru Zamirleri.....	188
4.4.1. Kim (Teklik Hali)	189
4.4.1.1. Yalın Hal	189
4.4.1.2. Yükleme/Belirtme Hali	189
4.4.1.3. İlgi Hali	189
4.4.1.4. Yönelme Hali	189
4.4.1.5. Ayrılma/Çıkma Hali	190
4.4.2. Kimler (Çokluk Hali).....	190
4.4.2.1. Yalın Hal	190
4.4.2.2. Yükleme/Belirtme Hali	190
4.4.2.3. Ayrılma/Çıkma Hali	190
4.4.2.4. Yönelme Hali	190
4.4.3. Kayu.....	191
4.4.3.1. Yalın Hal	191
4.4.3.2. Bulunma/Kalma Hali.....	191
4.4.3.3. Ayrılma/Çıkma Hali	191

4.4.4. Né/e.....	191
4.4.4.1. Yalın Hal	192
4.4.4.2. Yükleme Hali	192
4.4.4.3. Eşitlik Hali.....	192
4.4.4.4. Bulunma Hali	192
4.4.4.5. Ayrılma/Çıkma Hali	193
4.5. Belirsizlik Zamirleri.....	193

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZARFLAR/BELİRTEÇLER

5.1. Hal (Durum) Zarfları	194
5.2. Miktar (Azlık-Çokluk) Zarfları.....	196
5.3. Yer-Yön Zarfları	197
5.4. Zaman Zarfları	198
5.5. Soru Zarfları.....	201

ALTINCI BÖLÜM

SIFATLAR

6.1. Niteleme Sıfatları.....	203
6.1.1. İsimlerin Niteleme Sıfatı Olarak Kullanılması	203
6.1.2. Renklerin Niteleme Sıfatı Olarak Kullanılması.....	206
6.1.3. Pekiştirilmiş Renk İsimlerinin Sıfat Olarak Kullanılması	207
6.1.4. İkilemelerin Sıfat Olarak Kullanılması.....	207
6.2. İşaret Sıfatları.....	207
6.3. Sayı Sıfatları	208
6.3.1. Asıl Sayı Sıfatları.....	208
6.3.2. Sıra Sayı Sıfatları	210
6.3.3. Üleştirme Sıfatları.....	211
6.4. Soru Sıfatları	212
6.5. Belirsizlik Sıfatları.....	212

YEDİNCİ BÖLÜM

EDATLAR / İLGEÇLER

7.1. Çekim Edatları	215
---------------------------	-----

7.1.1. Fiilden Türeyen Çekim Edatları	215
7.1.2. İsimden Türeyen Çekim Edatları.....	218
7.1.3. Birleşik Kelime Yapıların Kalıplaşmasıyla Oluşan Çekim Edatları	220
7.1.4. Kökeni Bilinmeyen Çekim Edatları.....	221
7.2. Kuvvetlendirme Edatları.....	221
7.3. Soru Edatları	223
7.4. Karşılaştırma Edatları	225
7.5. Gösterme Edatları	226

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BAĞLAÇLAR

8.1. Kur'an Tercümlerinde Bağlaçlar	227
---	-----

DOKUZUNCU BÖLÜM

ÜNLEMLER

9.1. Kur'an Tercümlerinde Ünlemler.....	231
---	-----

SONUÇ	233
-------------	-----

KAYNAKÇA.....	236
---------------	-----

ÖZGEÇMİŞ	240
----------------	-----

TABLolar LİSTESİ

Tablo 3.1 İyelik Ekleri.....	145
Tablo 3.2 Hal-Durum Ekleri.....	152
Tablo 4.1 Kişi (Şahıs) Zamirleri.....	162
Tablo 4.2 Birinci Teklik Kişi Zamiri.....	163
Tablo 4.3 İkinci Teklik Kişi Zamiri	166
Tablo 4.4 Üçüncü Teklik Kişi Zamiri	169
Tablo 4.5 Birinci Çokluk Kişi Zamiri	172
Tablo 4.6 İkinci Çokluk Kişi Zamiri	174
Tablo 4.7 Üçüncü Çokluk Kişi Zamiri	176
Tablo 4.8 İşaret Zamirleri/Teklik Hali	180
Tablo 4.9 İşaret Zamirleri/Çokluk Hali	183
Tablo 4.10 Dönüşlülük Zamirleri	185
Tablo 4.11 Soru Zamirleri	188

KISALTMALAR LİSTESİ

a.	Yazma nüshadaki yaprağın ön yüzü
Ar.	Arapça
Ar.Ç.	Arapça Çokluk
AKT.	Orta Asya Kur'an Tefsiri Nüshası
b.	Yazma nüshadaki yaprağın arka yüzü
BKKY.	Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü
C.	Cilt
Çev.	Çeviri
Far.	Farsça
Far.Ç.	Farsça Çokluk
HKT.	Hekimoğlu Kur'an Tercümesi Nüshası
KT.	Kur'an Tercümesi
KTGY.	Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü
Mec.	Mecazen
ÖKT.	Özbekistan Nüshası Kur'an Tercümesi
r	Yazma Nüshadaki Yaprakın Arka Yüzü
RKT.	Rylands Nüshası Kur'an Tercümesi Nüshası
s.	Sayfa Numarası
T.	Türkçe
T.Ç.	Türkçe Çokluk
TİEM 73.	Türk-İslam Eserleri Müzesi Nüshası
v	Yazma nüshadaki yaprağın ön yüzü
vd	Ve diğerleri
+	İsim köküne gelen ek
-	Fiil köküne gelen ek
[]	Varak numaralarını gösterir
()	Düşen yahut eksik yazılan harfleri gösterir
~	Değişik iki şekli gösterir
<	Kelimenin açılımını, kökenini gösterir
/	Aynı anlamsal yapıya sahip sözcükleri gösterir
/	Satır numarasını ayırır

- ... Eksik yazılan satırları gösterir
- x Ses uyumlarına bağlı olarak değişebilen ünlü harfleri gösterir.
- X Kullanılmayan şekilleri gösterir

ÖZET

Bu çalışmada, gramer özellikleri bakımından Eski Türkçe döneminin devamı niteliği taşımasının yanı sıra sınırlı sayıdaki gramer özellikleriyle farklılık gösteren Türk milletinin İslamiyet'i kabulüyle yeni bir kültür ve medeniyet çevresine dahil olup değişim ve gelişim dönemi içine giren Doğu Türkçesiyle yazılmış Kur'an tercümelerinde isim yapıları incelenmeye çalışılmıştır.

İlk olarak söz konusu eserler, Kur'an tercümelerinin tarihi ve üzerine yapılmış çalışmalar hakkında genel bilgiler verilmiş olup sonrasında söz konusu eserde geçen ad yapımları tespit edilmiş ve metinlerden alıntılanan örneklerle işlevlerine göre sıralanmıştır. Metinlerden alıntılanan örnek kelimeler, metinlerden cümle bağlamında alıntı yapılarak gramer ve anlamsal olarak ispatlanmaya çalışılmıştır.

Sonraki bölümde ise durum ekleri, sıfat, zarf, zamir ve edat yapılarına değinilmiş olup metinlerden alıntılanan örneklerle pekiştirilmiştir. Çalışmanın asıl bölümünü isim yapıları oluşturmaktadır. Çalışmanın temel amacı; Türkçenin tarihsel dönemlerine ışık tutmak, Türkçenin yeni bir kültür ve medeniyet çevresine dahil olmasıyla geçirdiği değişim ve gelişmeleri anlamaya çalışmak, bu alanda yapılmış çalışmalara katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkçesi, Ad Yapımı, Sıfatlar, Zamirler, Zarflar, Edatlar, Bağlaçlar.

SUMMARY
NOUN STRUCTURES IN THE QUR'AN TRANSLATIONS WRITTEN IN THE EASTERN
TURKISH

In this study, noun structures in the Qur'an translations written in the Eastern Turkish, which has characteristics of old Turkish period with regard to its various grammatical features and has entered a period of change and development by getting into a new culture and civilization with the adaption of Islam by Turks are examined.

In the first part, some information about date of the Quran translations is presented and the studies on them are introduced. Affixes in these Works are detected and put in order with sample texts according to their functions. The quated sample words are compared with the contexts in the texts according and proven grammatically and semantically.

In the following part; adjectives, adverbs, pronouns, and prepositions are mentioned and reinforced with quated samples. Yet the main part purpose of the study is noun structures. The main aim of the this study is to shed light upon the historical periods of Turkish language and try to understand the changes and developments in Turkish language and contribute to the studies in this field.

Keywords: Eastern Turkish, Noun Structures, Adjectives, Pronuns, Adverbs, Prepositions, Conjunction.

ÖNSÖZ

Doğu Türkçesi Kur'an tercümelerinde isim yapısı üzerine çalışmamızın temel amacını; İslamiyet'le birlikte yeni bir kültür ve medeniyet dairesine giren Türk dilinin, diğer diller karşısındaki ifade gücünü ve ilmi değerini tespit etmek, tarihsel dönemlerden günümüze kadar geçirdiği değişimleri tespit etmek ve bu alanda yapılmış çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Bu çalışmada ilk olarak; Rylands, Hekimoğlu, Anonim Tefsir, Özbekistan ve TIEM 73 Kur'an nüshalarından hareketle ad yapım ekleri tespit edilmiş olup eklerle ilgili genel bilgiler verildikten sonra söz konusu eklerle türetilen sözcüklerin etimolojisi yapılarak, sözcükler eklerin işlevlerine bağlı olarak metinlerden alıntılanan örnekleriyle birlikte sıralanmıştır. Eklerin tarihi geçmişleri hakkında bilgiler verilirken öne sürülen görüşler bir takım dilbilgisi kitaplarına, makalelere dayandırılmıştır. Alıntılanan örneklerin aynı gramer ve anlamsal yapıya sahip olmasına dikkat edilmiş olup nüshalar arasında karşılaştırmalı çalışma yapacak olan araştırmacılar için kolaylık sağlayacağı ve bu alanda çalışanlara örnek teşkil edeceği kanaatindeyiz.

Tez konusuna bağlı olarak incelenen bu eserler, Türk dili ve tarihi açısından her ne kadar önemliyse, Türk toplumunun sosyal ve kültürel geçmişi açısından son derece önem teşkil ettiği tartışılmaz bir gerçekliktir.

Bu çalışmada danışmanlığımı üstlenen, her türlü yardımını ve desteğini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Suat ÜNLÜ'ye ve maddi-manevi her türlü imkanı sağlayan aileme teşekkürlerimi sunarım.

Halil ÇÖKMEZ
Antalya, 2016

GİRİŞ

8. yüzyılda, Türk boyları arasında Hıristiyanlık, Maniheizm, Budizm, Göktanrı inancı gibi inanışların yaygın olduğu bilinmektedir. Bu devirlerde Türk milleti hangi dine mensup olursa olsun o dine ait dini eserleri çeviri faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu yüzyıldan sonra Türk milletinin boylar şeklinde İslamiyet'le tanışması, bu dini anlamak ve gereklerini yerine getirmek adına çeviri faaliyetlerini zorunlu kılmıştır.

İslamiyet'le tanışan ilk Türk boyları Bulgarlar ve Peçeneklerdir. Devamında Karahanlılar'a bağlı Karluk, Çağma ve Çiğil boyları tarafından benimsenmiş, resmi devlet dini olarak da Karahanlılar tarafından kabul edilmiştir. 10. yüzyılın başlarına rastlayan bu süreçten sonra Türk milletinin kitleler halinde İslamiyet'i benimsemeye başlaması Türk sosyal ve kültürel hayatında büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

İslamiyet'e kadar Türk milleti arasında en yaygın inanış Göktanrı inancıydı. Talas Savaşı'nda Türklerin, Çinlilerle savaşan Müslüman Arapların yanında yer almasıyla bu iki medeniyet arasında büyük bağ ve derin bir etkileşim oluşmuştur. Abbasiler dönemine rastlayan bu bağ ve etkileşim sonucunda, Türk-Arap ilişkileri olumlu yönde gelişmiştir. Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesinde ve Türklerin İslam dinini benimsemesinde siyasi sebeplerin yanı sıra sosyal ve kültürel sebepleri de göz ardı etmemek gerektir. Her iki dinin de tek tanrılı inanca sahip olması, her ikisinde de ahiret inancının ve kurban ibadetinin olması gibi birçok nedenden dolayı Türk milletinin İslam dinini benimsemesini kolaylaştıran nedenler olmuştur.

Dini hayatta meydana gelen bu değişim; sosyal, siyasi ve kültürel hayata da yansımış olup Türk milletinin benliğini yeniden şekillendirmiştir. Türk milletinin İslamiyet'i kabul etmesiyle ilk olarak siyasal alanda başlayan bu değişim, dünya tarihi açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türk milleti, İslamiyet'in korunup geniş bir bölgeye yayılmasında başaktör olmuştur. Türkler, Abbasilerden itibaren İslam orduları içinde etkin rol almışlar, İslamiyet'i Bizans tehlikesine karşı ve Hıristiyanlık için de kutsal bir şehir olan Kudüs'ü Müslümanlardan almak amacıyla başlayan Haçlı seferlerine karşı korumuşlardır. Zamanla Abbasi halifesinin koruyuculuğunu üstlenmişler, bu hizmetlerinden dolayı halife tarafından, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e "Doğunun ve Batının Sultanı" unvanının verilmesi Türklerin İslam dünyasında ulaştığı gücün ve yaptığı hizmetlerin en açık delilidir.

1071 yılında Malazgirt Savaşı'yla Bizans'ın mağlup edilip Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye yerleşmeye başlaması sosyal hayattaki değişikliği beraberinde getirmiştir. Büyük çoğunluğu göçebe halde yaşayan Türk milletinin Anadolu'nun yurt edinilmeye başlanmasıyla

yerleşik hayata geçmeye başlamış, İslam diniyle başlayan sosyal hareketlilik, Türk milletinin giyim-kuşam biçiminde, ahlak ve sanat anlayışında büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Türk hukuk anlayışı olan Töre, İslam hukuku olan Şeri esaslara göre yeniden düzenlenmiştir. Tasavvufla birlikte, Türk felsefesi, İslam felsefesiyle bütünleşmiştir.

En büyük değişim kültürel hayatta meydana gelmiş olup Arapça ve Farsçanın Türk dili üzerindeki etkisi artmış, bu dillere mensup kelimeler, Türk dilini farklı bir boyuta taşımıştır. Türk dili üzerindeki bu etki, öncelikle dini terimler olmuş, devamında alfabe değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Bilindiği üzere bu dönemde Türklerin Göktürk ve Uygur alfabesi gibi milli alfabelerinin olduğu ve bu alfabelerle ilmi eserlerin meydana getirildiği bilinen bir gerçekliktir. Bu süreçten sonra, bu alfabelerin yanı sıra Arap alfabesi de kullanılmaya başlanmış ve bu alfabeye Divan-ı Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Divan-ı Hikmet, Atabetü'l-Hakayık gibi ilk ilmi eserler yazılmıştır. Bu eserlerden Kutadgu Bilig, Arap harfleriyle yazılmış ilk metindir. Kutadgu Bilig'in hem Arap harfli, hem de Uygur harfli nüshasının olması, Divan-ı Hikmet'te Arap edebiyatı nazım şekillerinin yanı sıra Türk milli nazım birimi olan dörtlükle yazılmış hikmet adı verilen şiirlerin bulunması bu durumun en açık delilidir.

Türkçeden başka bir dil bilmeyen Türk toplumu için, yeni dini anlamak ve gereklerini yerine getirmek adına İslam inancının kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in dilinin Arapça olmasından dolayı Türkçe çevirilerinin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu dönemde yapılmış çevirilerin sayısı net olarak bilinmemektedir. Bu alandaki çalışmalar ilerledikçe Türk dilinin tarihi geçmişi ve ifade gücü daha da günışığına çıkacaktır. Bu alandaki çalışmalara katkıda bulunmak adına söz konusu bu çalışmada; tespit edilen ve günümüz alfabesine aktarılan Kur'an çevirilerinden hareketle isim yapıları incelenmiştir. Söz konusu eserlerden hareketle, Arapça ve Farsça gramer kurallarının ve kelime yapılarının Türk dili üzerindeki etkisi incelenmiş, Türkçenin o dönemdeki ilmi değerini ve ifade gücünü tespit etmek ve karşılaştırmasını yapmak temel amaç olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN TERCÜMELERİNİN TARİHİ

İslamiyet'i kabul eden milletler, bu dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i anlamak ve bu dinin gereklerini yerine getirebilmek adına tercüme faaliyetlerine girişmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in başka bir dile ilk tercümesi Farsçaya olmuştur. Bu tercüme faaliyetini Peygamber dönemine kadar indirmek mümkündür. Bir rivayete göre İranlıların Selman-ı Farişi'den Fatiha Suresi'ni Farsçaya tercüme etmesini istemeleri üzerine yapılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in bir bütün olarak Farsçaya ilk tercümesi Samaniler devrinde, hükümdar Samani Mansur ibn Nuh'un isteği üzerine Buhara'da yapılmıştır. Tercümesinde Taberi'nin Kur'an Tefsiri esas alınmıştır. Yapılan bu tercümenin sunuş kısmında tercüme hakkında *"ne zaman yazıldığı, kime sunulduğu vs."* bilgiler verilir¹. Bu tercüme metni herhangi bir ek açıklamaya yer vermeksizin kelime-kelime yapılan bir tercümedir. Farsça kelimeler Fars dilinin kelime sırası ve sentaksı gözetilmeksizin Arapça kelimelerin altına sıralanmıştır. Zeki Veli Togan, Taberi'nin tefsirinin çevrilmesi aşamasında kurulan komisyonun içinde İsficaplı bir Türk'ün de olduğunu belirtir².

Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk tercümesi genellikle satır arası olarak tabir edilen kelime-kelime tercüme tekniği kullanılarak yapılmıştır. Bu hususu Abdullah Kök, satır arası çevirileri *"Arapça sözcüklerin Türkçeleriyle karşılanması esasına dayalı çevirilerdir ve bu metinlerde Türkçe sözcükler daha küçük ve ince harflerle, Arapça sözcüklerden farklı bir yazı stiliyle Arapça kelimelerin altına yazılır."* şeklinde açıklar³.

Maveraünnehir bölgesinde yapıldığı varsayılan Kur'an tercümelerinde iki dillilik esastır. Kur'an-ı Kerim'de geçen Arapça kelimelerin hem Türkçe hem de Farsça karşılıkları verilmiştir⁴. İlk tercüme faaliyetlerinin hangi siyasi dönemde başladığı kesin olarak bilinmemektedir, ancak eldeki veriler (ses ve şekil özellikleri bakımından) Karahanlılar dönemini işaret etmektedir. Bu tercüme faaliyetleri, tespit edilen eserlerin sayısına bağlı olarak Karahanlı Türkçesi döneminden sonra gelişen Eski Anadolu Türkçesi döneminde sayıca fazla oluşu, sonraki dönemlerde ise artarak devam ettiğini göstermektedir. Zeki Veli Togan ise bu hususla ilgili olarak; ilk Türkçe çevirilerin asıl nüshasının İslamiyet'i kabul eden Argu ve Karluk Türklerinin lehçesinde, Çü ve Sirderya civarındaki Oğuzların ağzının da tesiri

¹ Ata, 2013: 12.

² Togan, 1964: 18.

³ Kök, 2004: 14.

⁴ Üşenmez, 2010: 363.

ile yazılmış olduğunu söyler⁵. Abdülkadir İnan ise, Kur'an'ın çevirisinin Farsça çevirisinden yaklaşık yüz yıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceğini düşünür⁶. Fuat Köprülü ise ilk Kur'an tefsirinin XII. yüzyılın sonunda veya XI. yüzyılın başında Batı Türkistan'da yapılmış olabileceğini belirtir⁷.

1.1. Doğu Türkçesiyle Yazılmış Kur'an Tercümeleri

1.1.1. Anonim Tefsir veya Orta Asya Kur'an Tefsiri

Nerede, kim tarafından yazıldığı ve yazılış tarihi belli olmayan bu nüsha, "Anonim Tefsir" veya "Orta Asya Tefsiri" olarak bilinmektedir. 1914 yılında Zeki Veli Togan tarafından Türkistan'da bulunmuştur. Togan "Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair" adlı çalışmasında Anonim Tefsir'in TIEM 73'ten daha sonra yazılmış eksik bir nüsha olduğunu ve TIEM 73'ün kopyası olduğunu belirtir⁸.

Eksik bir nüshadır. 18. surenin 4. ayeti ile başlar ve 23-47 arası sureler eksiktir. Bu Kur'an metninin diğerlerinden farkı, satır arası kelime kelime tercümesinin yanında sureler ile ilgili tefsir ve hikayelere yer verilmiş olmasıdır. Ayetlerin indiriliş sebebi, ayetlerin indirilmesine sebep olan olaylar geniş bir şekilde açıklanır.

Kelime kelime yapılan tercüme kısmının dili Karahanlı Türkçesidir; ancak tefsir ve hikayeler için Kıpçak, Oğuz ve Çağatay dil unsurlarının yer aldığı Harezmi Türkçesi kullanılmıştır. Bu özelliği itibarıyla "Karışık Dilli Eserler" kategorisinde de değerlendirilir.

Eser üzerinde Halil İbrahim Usta tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır⁹. Borovkov tarafından bu tercümenin sözlüğü hazırlanmış olup bu sözlük, Halil İbrahim Usta tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir¹⁰. 147 varaktan ibaret olan eser, Leningrad'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı 2475 numarada kayıtlıdır.

1.1.2. Süleymaniye Nüshası (Karışık Dilli Tercüme)

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yazma Bağışlar Bölümü, 3966 numarada kayıtlıdır. Eser ilim dünyasına Nuri Yüce tarafından tanıtılmıştır. Eser üzerinde Nuri Yüce'nin danışmanlığında Osman Toker tarafından, yazmanın 109b-144a varakları üzerinde yüksek lisans çalışması yapılmıştır¹¹. Eserin kalan bölümlerini Nuri Yüce, 2005-2007 yıllarında dört

⁵ Togan, 1964: 162.

⁶ İnan, 1961: 8.

⁷ Köprülü, 1986: 162.

⁸ Togan, 1960: 133.

⁹ Usta, 1989.

¹⁰ Usta, 2002.

¹¹ Toker, 2000.

öğrencisine yüksek lisans tez çalışması olarak taksim etmiş ve çalışma böylece tamamlanmıştır. Yazmanın, başı ve son kısımları eksik olması nedeniyle nerede, kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir.

Başında ve sonunda eksikler bulunan yazma, toplamda 222 varaktan oluşmaktadır. Çeviri, kelime kelime yapılmış olmakla birlikte bazı bölümlerde Arapça kelimelerin detaylı bir şekilde açıklandığı görülür. Eserde, çevirilerin yanı sıra ayetlerle ilgili hadis, hikaye ve tefsirler bulunmaktadır.

Eser, hem Doğu Türkçesi, hem de Batı Türkçesi özellikleri taşımasından dolayı “Karışık Dilli Tercüme” olarak anılır.

1.1.3. Süleymaniye Nüshası (Harezm Sahası)

Bu nüsha, tam olmadığı için nerede ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. 1363 yılında yazılmış olup toplamda 583 varaktan oluşmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada kayıtlıdır.

Eser üzerinde Gülden Sağol tarafından doktora çalışması yapılmıştır¹². Ses ve şekil özellikleri bakımından Harezm Sahası dil özelliklerini taşımaktadır.

1.1.4. TIEM Nüshası (Türk-İslam Eserleri Müzesi)

Bu tercüme Şiraz’da 1333-1334 yılları arasında Muhammed ibn Hacı Devletşah tarafından istinsah edilmiştir. Eser üzerinde ilk çalışma, Abdülkadir Erdoğan tarafından yapılmıştır. *Kur’an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri* adlı çalışmasıyla bu nüshayı tanıtmış ve eserin baştan sona Oğuz Türkçesiyle tercüme edildiğini öne sürmüştür¹³.

Her sayfasında 9 satır bulunan bu metin 902 sayfadan oluşmaktadır¹⁴. Eckmann, Doğu Türkçesi satır arası Kur’an tercümeleleri arasında en eski eser olabileceğini ve dil özellikleri bakımından da Karahanlılar dönemine ait olduğunu ifade etmiştir. Mevcut olan Kur’an tercümelerinin en eskisi olarak kabul edilir. Türk-İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlıdır. Eser üzerinde Suat Ünlü ve Abdullah Kök tarafından doktora çalışması yapılmıştır¹⁵.

¹² Sağol, 1999.

¹³ Erdoğan, 1938: 47.

¹⁴ Kök, 2004: 16.

¹⁵ Ünlü ve Kök, 2004.

1.1.5. Taşkent, Özbek İlimler Akademisi Nüshası (Özbekistan Nüshası)

Bu tercüme tam olmayıp Arapça metnin, satır arası Farsça ve Türkçeye kelime-kelime tercümesidir. Yani Arapça kelimelerin hem Türkçe hem de Farsça karşılıkları verilmiştir. Bilim dünyasına ilk kez A. A. Semenov tarafından tanıtılmıştır. Özbekistan Nüshasının kütüphane katalog tasnifini yapmış ve eserin XIII. yüzyılda yazıldığını belirtmiştir. Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el Biruni adlı Şarkinaslık Enstitüsü'nde 2008 numarada kayıtlıdır. Eksik olan bu nüsha, toplamda 273 varaktan oluşmaktadır. Dil özellikleri bakımından Karahanlı Türkçesi dönemi dil hususiyetlerini içerir. Eser üzerinde Emek Üşenmez¹⁶ tarafından doktora çalışması yapılmıştır.

Nüshanın nerede, kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Toplamda Bakara, Ali İmran, Nisa, Enam ve Maide sureleri olmak üzere 5 surenin çevirisi eserde yer almaktadır.

Emek Üşenmez, Kur'an'ın Farsçaya ilk tercümesinin Samaniler döneminde Buhara'da yapılmış olması, Samaniler zamanında çok sayıda Türk'ün İslam dinini kabul etmiş olması Özbekistan Nüshasının Türkçe yanında Farsça tercüme de içermesinden dolayı Samaniler döneminde yazılmış olabileceğini belirtir¹⁷.

1.1.6. Ryland Nüshası

Manchester, Rylands Kitaplığı Arapça Yazma Eserler bölümünde 25-38 numarada kayıtlıdır. Satır arası ve kelime kelime Kur'an tercümesi olup kim tarafından nerede yazıldığı bilinmemektedir. Türkçe tercümenin yanında Farsça tercüme de içermektedir. İki dilli olan bu tercümede Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Bu yazımda Farsça karşılıklar üstte, Türkçe karşılıklar ise altta yer almaktadır. İlim alemine "*Alphonse Mingana*" tarafından tanıtılmıştır. Eser üzerinde en kapsamlı araştırma Jonas Eckmann tarafından yapılmıştır ve eserin; Türkçe, Arapça, Farsça ve İngilizce karşılıklarıyla sözlüğünü hazırlamıştır¹⁸. Nüshanın bazı bölümleri eksik olmakla birlikte 1145 varak ve 14 cilttir. Eser üzerinde Aysu Ata tarafından çalışma yapılmıştır¹⁹.

¹⁶ Üşenmez, 2010.

¹⁷ Üşenmez, 2014: 35.

¹⁸ Eckman, 1974.

¹⁹ Ata, 2013.

İKİNCİ BÖLÜM

AD YAPIMI

Türkçede yapım ekleri; addan ad, addan eylem, eylemden eylem ve eylemden ad olmak üzere dört farklı kategoridedir. İsim ve fiil köklerine eklenerek çeşitli isimler türeten eklerden bir kısmı benzerlik göstermektedir. Yani bir ekin hem eylemden ad, hem de addan ad türeten örneklerine rastlamak mümkündür, ancak bu ekler sınırlı sayıdadır. Türk dilinin ekler yönünden son derece zengin bir dil olmasından dolayı ve sondan eklemeli bir dil olmasından dolayı dünyanın en zengin dilleri arasındadır.

Türkçede adlara gelen ekler ad yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılır. Ad yapım ekleri yeni isimler türetmede işlevselken bazı durumlarda bu görevi çekim eklerinin de üstlendiği ve sıfat, zarf vb. türlerde yeni adlar türettiği görülür.

2.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

Addan ad yapım ekleri, ad kök ve gövdelerine eklenerek yeni isimler türeten eklerdir. Türk dili addan ad yapım ekleri yönünden zengin bir dildir. Türetilen isimler, anlamsal olarak kök veya gövde durumundaki isimle bağlantılıdır. Kök halde bulunan bir isim, üzerine birden fazla ek alarak farklı anlamsal yapıları karşılayabilir. Bu durumla ilgili örneklere Türk dilinde sıkça rastlanılır.

2.1.1. +A

Çok fazla işlek bir ek değildir. Sadece birkaç örneğine rastlanmaktadır. +A'nın Türk dilinde yönelme hal eki işlevi de vardır. Yön bildiren sözcükler türetmesi ekin yönelme hal ekinin zamanla kalıplaşmasıyla isimler türettiği ihtimalini düşündürebilir.

uça: “sırt, arka, bel” < uç+a

Uçalarından ‘ayāllarını tanuḡ kıldı olarnı özleri üze: ermez mü men siziñ İdiñiz? (RKT 28/48a1=7:172). Ol idi atı birlä bağırsaḡ yarlıḡaḡan ol balıḡ ḡaḡḡı kim yeti ḡat yār anıñ **uçası** üzä turur ḡalām ḡaḡḡı ymä anıñ ḡaḡḡı kim bitirlär (TIEM 73 418v/2=68:1).

üze: “üst, üzeri” < üz+e

Müjde bérürler anlarḡa kim yetmediler olar birle soñlarında ḡorḡunç yoḡ olar **üze**, ermez anlar ḡadḡuḡlılar (RKT 25/25a1=3:170). Taḡı ol vaḡtın kim ya‘nī zıkr ḡılḡıl yanī aydı: seniñ İdiñ feriştelerge ḡaḡıḡat **üze** men ḡılḡan men yerde

halife (ÖKT 6a/5=B:30). Hâkîkat üze Tañrı tigme bir nirse **üze** yarağlıg (HKT 4a/2=2:20). Aytgıl: Minnet qozmañ benim üze İslâmlarınıznı (AKT 49a/14=49:17). Qaçan oqılsa anıñ **üzä** bälgülärimiz aydı ozaqılarıñ bitimişläri turur (TİEM 73 418v/8=68:15).

2.1.2. +(x)n

Eski Türkçeden beri +(x)n biçiminde kullanılır ve topluluk isimleri türeten, çokluk yapılarını karşılayan eklerden birisidir. Sonraki dönemlerde kalıplaşarak bu işlevini kaybetmiş ve isimden isim türeten bir ek hüviyetine bürünmüştür. Üzerine +IAr çokluk ekini almış olması ekin çokluk işlevini kaybettiğinin en açık göstergesidir. Bu hususla ilgili örneklere Kur'an tercümelerinde de rastlanmakta olup üzerine +IAr çokluk ekini almasından dolayı kalıplaştığı ve işlevini kaybettiği görülmektedir:

boçun: 1. “kavim, nesil, halk, toplum, insanlar” < boğ+(u)n

Anlar kim aydılar olarqa **boçun:** bütünlükin boçun çın-oq térdiler sizke, qorquñ olardın, arturdı olarqa imānnı, aydılar: tap bizke Tañrı, néme körklüg erklig ol (RKT 25/26a2=3:173). Yaraşumadılar **boğunlar** anlar arasında. Vây tamuğ ol kişilerge turur, tendiler kelgü uluğ künde (AKT 13a/9=19:37). Kaldürmäsun ök silärkä bir **boçun** säwügsüzlüki kim yıgdı silärni ağırlıg mäzgitdin haddın kaçmäkiñizlärkä (TİEM 73 79v/4=5:2).

2. aile, kavim, varis olan kişiler.

Qaçan ötedi erse Mūsā atanmış ödini bardı **boğunı** birle kördi Tūr tağı yanında ot aydı öz bođnıña dereng qılıñlar (RKT 32/19b2=28:29). Ey Ya'qüb yalawaç **boğunı**, qutgardımız-oq sizlerni öz yağılarıñızdın; va'de qıldımız sizlerge (AKT 23a/1=20:80). Ançada kim aydı mūsā yalawaç **bođ(u)nıña** ay mäniñ boğnum nälük azarlayur silär meni bilir ök silär män tañrı yalawaçı män silärkä (TİEM 73 407r/3=61:5).

3. ümmet.

Anlar tururlar anlar yaraşı boldı anlar üzä söz **boğunlar** içindä kaçtı ök anlarda öñdün pärilärdin kişilärdin (TİEM 73 370v/4=46:18).

4. aynı hedefe yönelmiş birlik, taraftarlar, bölük, parti.

Tegmä bir **boçun** üskindäkiläri birlä säwnürlär (TİEM 73 251v/9=23:53).

eren: 1. “er, erkek” < er+(e)n

Ärzülamañ anı artuq kim qıldı Tañrı anıñ birle amarıñızın amarı üze, **erenlerke** ülüş andın kim kazğandılar (RKT 26/9b1=4:32). Eger köndürmese meni İdim

bolğay men azğun **erenler**din (ÖKT 240a/4=E:77). Nişānlar bar ol **erenler**ge kim bilürler (HKT 23b/5=2:164). **Erenlerni** za‘iflerni oğlan uşaqı birle cümleli otqa saldılar (AKT 129b/11=85:4). Ol ärān ärdi yañluğdın sıgnurlar ärdi **ärānlär** birlä pärlärdin arturdı anlarğa anlar sezdilär silär sezimmäkiñizläriñ ıdmağay tep tañrı kimärsäni (TİEM 73 424r/5=72:6).

2. doğru olan kimse.

Borç lāzım bolmışlar içinde taqı tañrıñıñ yolu **erenleri** içinde; farīza tañrıdın. (HKT 189b/2=9:60).

qoyun: “koyun” < koy+(u)n

ekin içinde, ol vaqtın kim tünle yayıldı anıñ içinde erenlerniñ **qoyunları**, taqı irdük hükmleriñe hāzırlar (HKT 316a/7=21:78). Biz ıdduğ anlar üze ün bir; boldılar andağ kim ot uşaqı kim tüşer **qoyun** ayağına; ya‘nī, ol bolur kim ot birle qoyunğa ağıl qılsa (AKT 63a/4=54:31).

oğlan: 1. “erkek çocuk, oğul, oğlan” < oğ(u)l+(a)n

Tañrı yolu içinde za‘ifler erenlerdin hem urağutlardın hem **oğlanlardın** anlar kim ayurlar (RKT 26/43a2=4:75). Ey Ya‘qūb **oğlanları** anıñ ni‘metimni ol kim eğgülik qıldım siziñ üze (ÖKT 30b/1=B:122). Aydı: haqıqat üze men qılğaniñ men kişilerge yanī uymaqğa sezā kişi. Aydı: Taqı **oğlanları**mdın. (HKT 18a/1=2:124). Kim ayğay sen: Tardıñ Ya‘qūb **oğlanları** ara, küzezmediñ sözümni (AKT 24a/1=20:94).

2. çocuk, evlat.

Taqı qorquñ ol kündin kim ötemes ata, **oğulındın** taqı toğrulmış ol ötegen atasındın (HKT 395a/7=31:33). Nätäg qutqarur silär ägrilsä silär ol kün qılır **oğlanı** ürüñ saçlığ (TİEM 73 426r/3=73:17).

3. nesil, soy.

Kıldı anı çın söz bāqı ya‘nī tüplüg öz **oğlanları** içre bolğay kim yangalar (RKT 36/48a2=43:28). Taqı anlar kim bittiler taqı uydı anlarğa oğlanları bitmek birle tegürdük anlarğa **oğlanların** (HKT 501a/6=52:21).

4. torun.

Tañrı qıldı silärkä özüñüzlärdin cüftlär qıldı silärkä cüftläriñizdin **oğlan** yägänçüklär rüzī berdi silärkä arıqlardın (TİEM 73 201r/4=16:72).

5. şahit.

Koğıl mäni nämä anı kim yarattım yalñuz qıldım aña üküş tawar **oğlanlar** tüzä turup (TİEM 73 427v/8=74:13).

6. buluğ çağına yetişmiş çocuk, genç.

Aydı idim nātāg bolur maña **oğlan** taķı tādı maña uluğluķ taķı ‘avratım kısr (TİEM 73 42r/4=3:40).

2.1.2.1. Ekin İşlevleri

İşlevi ve kökeni bakımından tartışmalı olan bir ektir. Ekin kökeni ile ilgili olarak N. Hacıeminoğlu; birleşik bir ek olduğunu belirtir. Ekin, isimden fiil türeten -a/-e ile fiilden isim türeten -n ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıktığını belirtir²⁰. Buna istinaden eren < er-e “erleşmek, yiğitleşmek” sözcüğünü örnek olarak verir ki ekin Eski Türkçede türettiği çokluk yapıları dikkate alınır ise bu görüşe katılmak pek mümkün değildir. “+n” eki Moğolca’da çokluk ekidir. Moğolca ile Türkçenin köken bakımından aynı dil ailesine mensup olması ve +n ekinin Eski Türkçede türettiği çokluk yapıları dikkate alınır ise ekin Moğolca’dan Türkçeye geçmiş olabileceği düşünülebilir.

Gabain, ekin işlevi ile ilgili olarak; sadakat ifadesi, kuvvetlendirme ifade ettiğini ve muhtemelen de çokluk ifadelerini karşıladığını belirtir²¹. Ekin bu işlevi ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz da hemen hemen bu görüşe yakın bir görüş öne sürer ve ekin Eski Türkçede, bağlılık, güçlendirme ve çokluk görevinde olduğunu belirtir²².

astın: 1. “alçak, sefil bayağı” < ast+(1)n

Tilediler añar destān kıldımız olarnı **astınlar** (RKT 34/29a3=37:98). Tilediler anıñ birle keydni, kılduķ anlarnı **astınlar** (HKT 429a/6=37:98).

2. dip, alt, aşağı.

Anlar kim bittiler, kıldılar eğgülıkler, munu kigrür-miz olarnı uşmağlarķa kim aķar **astında** anıñ arıķlar (RKT 26/28b1=4:57). Haķıķat üze anlarģa büstānlar aķar **astındın** arıķlar (ÖKT 4b/1=B:25). Haķıķat üze anlarģa büstānlar aķar **astındın** arıķlar (HKT 4b/4=2:25). Ķatıģ yel arıģsız; çıķdı yer **astındın** Teñri ta‘ālānuñ buyruķı birle (AKT 103a/12=69:6). Ćın anlarķa turur büstānlar aķar anıñ **astında** arıķlar (TİEM 73 4r/8=2:25).

azın: “biraz, az” < az+(1)n

Anlar kim yalģan tuttılar nişānlarımıznı **azın** azın yaģutģay-miz olarnı andın kim bilmezler (RKT 28/54a2=7:182). Ķođģul mini taķı kim irseni kim yalģanģa nisbet kıılır bu sözni, **azın** azın indürgey miz anlarnı, ol yirdin kim bilmesler

²⁰ Hacıeminoğlu, 2013: 4.

²¹ Gabain, 2000: 62.

²² Korkmaz, 2014: 120.

(HKT 543b/8=68:44). Anlar kim yalğanka tuttılar biziñ bälğülärimizni harayna **azın** azın bolğay oq miz olarnı (TİEM 129v/3=7:182).

boyun: 1. “boyun” < boy+(u)n

Çaçan körse siz anlarını kim tandılar uruñ boyunlarını ançağa tegi kaçan ağrutsa siz olarnı berkitiñ (RKT 37/6b1=47:4). Anlarınıñ **boy(u)**nınga asılğan nerselerni taqı uğrağanlarını Ka‘beğa. İsteyürler artuqluqnı anlarınıñ idisindin taqı hoşnüdluqnı (ÖKT 268a/4=M:2). Eger **boyun** süseñiz bir ögürge anlardın kim birildiler kitābnı qaytargaylar (HKT 60b/3=3:100). Taqı eşitiñ benim sözümnı taqı **boyun** sunuñ benim buyruqmınga (AKT 93b/2=64:16). Qılmağıl älgiñni bağlığ boynuñğa yağmağıl anı kamuğ yağmaq olturgay sän taşra toqılıp yığılmış (TİEM 73 208r/5=17:29).

2. kul, köle.

Ortarakı birle kim yitirür siz hāş kişileriñizge yā tonları yā **boyunnuñ** āzād kılmaqı (ÖKT 206a/1=M:89). Hāş kişileriñizge yā tonları yā **boyunnuñ** āzād kılmaqı (HKT 118a/4=5:89). Bersāñ tawarnı anıñ säwüglügi üzä yağuqluq idiläriñä atasızlarğa çığaylarğa yol oğlanınga qolğuçılarğa boyun içindä berimliglärkä (TİEM 73 20v/6=2:177).

3. ayak ile diz kapağı arasındaki kısım.

Yanduruñlar mäniñ üzä törçidi siñirlärin quya **boyun**ların toqıyu (TİEM 73 332v/2=38:33).

burun: 1. “önce, evvel” < bur+(u)n

Ağızları birle meñzetürler anlarınıñ aytıqıña tandılar munda **burun** öldürdi olarnı Tañrı qaydın bulğanur sizler (RKT 29/23a2=9:30). Ol ol anıñ birle kim **burun** keçürdi eligleriñiz (ÖKT 138b/1=A:182). Keldi sizge yalavaçlar mindin **burun**, açuk hüccetler birle taqı ol nirse birle kim aydıñız (HKT 72a/3=3:182). Teşbih qılğıl İdiñ hamdı birle toğmasdın **burun** kün, batmasdan burun (AKT 26a/2=20:130). Tüz bolmas silärdin ol kim ribāmı qıldı mägär açmazda **burun** yimä toqışdılar. Barçağa va‘dä qıldı tañrı eğgölüg (TİEM 73 397v/8=57:10).

2. gaga, burun.

Haqıkat üze ten ten birle taqı köz köz birle taqı burun **burun** birle taqı kulaq kulaq birle; taqı başlarğa tüzlük qılışmaq (HKT 111b/4=5:45). Taqı bularıñ burnı kuş **bur(u)**nı kibi erdi ve ayakları it ayağı kibi erdi (AKT 142b/10=105:3). Bitidimiz anlar üzä anıñ içindä kim ätöz ätöz birlä köz köz

birlä burun **burun** birlä kulaq kulaq birlä tiş tiş birlä qart başqa täñäşmäk. (TİEM 73 86r/1=5:45).

küçün: “zorla, istemeyerek, zorbalıkla, güç bakımından” < küç-(i/ü)n

Aygıl: hezîne kıılıñ köñlin azu **küçün** hiç pezirlenmez sizdin siz erür siz boçun fäsıqlar (RKT 29/39a1=9:53). Ey anlar kim bittiler; heläl bolmaq sizge kim kim miräs alsañız tişilerni **küçün** (ÖKT 151a/5=N:19). Biz kirtündimiz İdimizka, yarlıkasa bizni, hañalarımıznı ne kim **küçün** keltürdimiz anıñ üze (AKT 22b/3=20:73). Tañrı qavıraq **küçün** qavıraq kızğut kıılmaqqa. (TİEM 68r/8=4:84).

tekin: “beklenmedik bir anda, bir anda” < tek+(i)n

Qaçan açsa aç bérse yasrı sizlerdin, **tekin** bir ögür sizlerdin idileriñe ortaq qatarlar (RKT 30/56a1=16:54).

tüzün: 1. “güzel, değerli, cömert” < tüz+(ü)n

Ol rāst olarqa dereceler İdileri üskinde yarlıkamaqlıq hem rüzı **tüzün**. (RKT 28/66a2=8:4).

2. yumuşak huylu, esma-i hüsna’dan el-halim.

Eger kitseler ikegü kim tutar ol ikini bir İdide öñin kim ol turur **tüzün** yime yarlıkağan (RKT 33/82a3=36:41).

üstün: 1. “(bir şeyden) üstün, yüksek, ulu, yüce” < üs++(ü)n

Qorqarlar İdilerindin **üstün**lerindin kıılurlar anı kim yarlıq bérürler (RKT 30/54a3=16:50). Taqı ol nirseni kim andın **üstün** (HKT 4b/9=2:26). Tilekinge tegdi bu kün kim **üstün** kelse (AKT 22a/1=20:64). Mädyän kanti idiläri **üstün** astın boldaçılar kaldi anlarqa yalavaçları bālgülär birlä (TİEM 146r/7=9:70).

2. üst, üzeri, üst taraf, yukarı.

Bir arıqsız söz meşeli bir arıqsız yıgaç teg qoñruldı yer **üstün**indin yok añar amrulmaq (RKT 30/16b1=14:26). Teñri oğlanlarıñız içinde erkekge iki tişiniñ ülüşi meñizlig eger bolsalar tişiler ikidin **üstün** anlarqa qoğğan nerseniñ iki ülüşi (ÖKT 147a/4=N:11). Men kim uydılar saña anlanıñ **üstün**inde kim küfr ketürdiler (HKT 54b/4=3:55). Taqı Beytü’l-ma’mür birle; ve ol ābādān iw üküş ħalklı ve ol bir iw, törtinçi kökde ‘arş berāberinde turur, Ka’be üstünde turur (AKT 55b/4=52:4). Küngürä anda **üstün** küngürä turğuzmış aqar anıñ altınındın arıqlar (TİEM 73 336v/6=39:20).

3. çok, fazla, daha fazla.

bütünlükün tañrı uvut yığmas kim toķısa mişli çıpunça ändāzālīg yana anda **üstün** ymä (TIEM 73 4v/2=2:26).

yégen: “nesil, soy, torun” < yeg+(e)n

Yarlıg ıdtımız İbrāhīmķa ve İsmā‘ilķa ve İşāķķa ve Ya‘ķūbķa **yégenleriñe** ‘İsiķa Eyyūbķa Yūnusķa (RKT 27/6b3=4:163). Yā taķı ayurlar mu kim ibrahīm ismā‘il ishāķ ya‘ķūb **yegānlār** ārdilār cuhūd yā taķı tārsā (TIEM 73 16v/2=2:140).

2.1.3. +AğU

Türkçenin tarihi dönemlerinden günümüze kadar soyut ve somut isimler türeten bir ektir. Çok fazla işlek olmayıp bu ekle türetilen isimler sınırlı sayıdadır. Genellikle eklendiği isimlerden; topluluk adları, belirsizlik zamirleri ve organ adları türeten bir ektir. Türkçede eklerin tek heceli olması özelliği göz önünde bulundulursa yapısı bakımından birleşik bir ek olduğu aşikârdır. Ekin kökeni ve işlevi ile ilgili olarak görüş öne süren araştırmacılar, hemen hemen ortak noktada buluşmaktadırlar. Nalbant, ekin Eski Türkçe döneminde görülen fakat çok sık kullanılmayan eski çokluk eklerinden birisi olduğunu ve çokluk işlevi yanında soyut isimler türettiğini belirtir²³.

Vecihe Hatipoğlu “Türkçenin Ekleri” adlı eserinde ad kök ya da gövdesinden sözcük türeten birleşik bir ek olduğunu belirtir, ancak ekin kökenine yönelik herhangi bir görüş öne sürmez. Ekin “-a/-e” parçasının gövde meydana getirmekte olduğunu, sonundaki ünlünün ise kimi durumlarda dar ünlüye dönüşerek aygıt adları türettiğini belirtir. Ekin dar ünlülü biçimlerine Kur’an tercümelerinde rastlamak mümkün değildir.

Zeynep Korkmaz, ekin kökeni ile ilgili olarak; addan eylem türeten “-a/-e” ile eylemden ad türeten “-gU” ekinin kalıplaşması sonucu oluştuğunu belirtir, çok fazla işlek olmadığını belirterek ekin işlevine dair herhangi bir açıklama yapmaz²⁴. Clauson, ekin işlevi ile ilgili olarak topluluk adları türeten bir ek olduğunu belirtir²⁵. Talat Tekin, “Orhun Türkçesi Grameri” adlı eserinde eki, +AğU(n) şekliyle gösterir ve topluluk sayıları türettiğini belirtir²⁶. Ek sonunda kalıplaşan +n ekinin Eski Türkçede topluluk adları türeten +n’nin olabileceği düşünülebilir. Nitekim bu ekin Eski Türkçede topluluk adları türettiği yahut sözcükteki çokluk anlamını kuvvetlendirdiği, pekiştirdiği bilinmektedir. +AğU eki topluluk adları türetirken +n’nin eklenerek anlamı pekiştirdiği yahut kuvvetlendirdiği düşünülebilir.

²³ Nalbant, 2008: 16.

²⁴ Korkmaz, 2014: 20.

²⁵ Clauson, 2007: 192.

²⁶ Tekin, 2003: 132.

barçağun: “hepsi” < bar+ça+(a)ğü+n

Äğär tiläsä miz bergäy ärdimiz tegmä ät’özkä köni yolın vâlikin vâcib boldı yarlıg mendin toldurğay oğ miz tamunı pärîdin kişilärdin **barçağun** (TİEM 73 302r/1=32:13).

beşegün: “beşi (beşi birlikte anlamında sayı adı)” < beş+egü+n

Bolmas hîç râz üçägüdin mägär ol törtünçläri ol ap ymä **beşegün** mägär ol altınçları ymä anda azrak andın ap ymä üküşräk mägär anlar birlä ol qayda kim bolsalar (TİEM 73 400r/6=58:7).

Necmettin Hacıeminoğlu, “*Karahanlı Türkçesi Grameri*” adlı eserinde ekle ilgili herhangi bir bilgiye yer vermezken Harezmi Türkçesini ve dönemini konu edindiği “*Harezmi Türkçesi ve Grameri*” adlı eserinde ekle ilgili olarak; -gu/-gü’nün türevi olduğunu ve daha çok sayı isimlerine eklendiğini belirtir²⁷.

2.1.3.1. Ekin İşlevleri

1. En temel işlevi, kalıcı soyut ve somut adlar türetmesidir.

boynağı: 1. “zorba, asi, inatçı, cebredici, isyankar” < boy(u)n+ağı

Fir‘avndın ol erdi **boynağı** haddin keçgenler (RKT 36/82a2=44:31). Aydılar: Ey Mūsā haqīkat üze anıñ içinde erenlerni **boynağular** (ÖKT 208b/5=M:22). Taqı kim ortak qoşsa tañrığa, azdı, azmaq yırağ. Ündemezler andın bisre meger tişilerni taqı ündemesler meger **boynağı** iblisni (HKT 94b/7=4:117). Kemşin tamuğ içinge tegme bir kâfirler **boynağuları**. Bir niçeler aytur: ol iki ferişte ‘itâbı turur ol kişige (AKT 50b/8=50:24).

2. kibirli.

Aydı: Mūsā men sığındım iğimke hem siziñ iđiñizke qamuğ **boynağı** kim bitmez hisâb küniñe (RKT 35/83a2=40:27). Aydılar: ay Mūsā! Haqīkat üze anıñ içinde erenler bar, **boynağı**. Taqı biz kirmegey biz aña, ançağa tegrü kim çıqğaylar andın (HKT 108a/4=5:22). Bargıl Fir‘avn tapa, ol boyun kermiş **boynağı** turur (AKT 20a/4=20:24). Yoğ kim anlar tandılar boynağuluk içrä yaraşmamaqlıq içrä. (TİEM 73 330v/1=38:2).

3. haddini aşma, azgınlık.

²⁷ Hacıeminoğlu, 1997: 42.

Yana çıkarğay miz tegme boğundın qayuları qatığraq raħmān üze **boynağuluq**dın (RKT 31/27b1=19:69). İlk kezigde taqı qoyar miz anlarını **boynağuluq**ları içinde müteħayyir bolurlar (HKT 137b/1=6:110). Qorquttımız anlarını artmas anlarqa mägär **boynağuluq** uluğ. (TİEM 73 210v/5=17:60).

4. şeytana, puta tapma.

Tañrıqa sıñardın turuñlar **boynağuluq**dın anlardın kimke köni yol körkitti (RKT 30/47a1=16:36).

ornağü: “yerleşme, ikamet etme yeri” < or(1)n+ağü

Yügürmeñler, yanıñlar olıñ tapa, kiñlik berilmiş erdiñiz anıñ içinde **ornağü** yerleriñizde (AKT 32b/2=21:13). Aydı tüşüñ ämariñizlär ämarikä düşmān. silärkä yär içindä silärkä yär içindä **ornağü** turuğlağ ençärmäk bir vaqtqa tegi (TİEM 73 114r/9=7:24).

2. Topluluk yahut miktar belirten adları türetir. Ayırt etme ve sınırlama ifade eder.

azağü: “biraz, pek az” < az+ağü

Tép özleriñizni azu çıkıñlar tép sarāylarıñızdın qılmazlar anı meger **azağü** olardın (RKT 26/38a3=4:66).

köpegü: “çoğü, çokları, birçoğü” < köp+egü

ärzüladı **köpegü** kitāb eyelerindin kitāb qaytarsalar sizni bitmişiñizdin soñ (ÖKT 26a/2=B:109). Ärzüladı **köpegü** kitāb eyelerindin; eger qaytarsalar sizni (HKT 15b/8=2:109).

3. Sayı adlarından ve sıfatlardan belirsizlik zamirleri türetir.

biregü: 1. “herhangi biri, bir kimse” < bir+egü

Azu kelse **biregü** sizdin aşaq yerdin azu yavuqsa siz urağutlarqa (RKT 26/19a1=4:43). Taqı eger bolsañuz sökeller yā sefer üze bolsañız yā keldi **biregü** sizdin aşaq yerdin (ÖKT 160b/4=N:43). Taqı ortağ koşmasun İdisiniñ kulluqı birle **biregü**ni (HKT 293a/3=18:110). Noqşān zelillik maħlūqlarqa turur. Ne kim **biregü** ħālīğqa namāzda ve'l-iqrām tiyü du'ā kıldı (AKT 65a/15=55:27). Namāz kıлмаğıl **birägü** üzä anlardın öldi tutaşı adaqın turmağıl anıñ gūrı üzä (TİEM 73 147v/9=9:84).

2. diğerk işi.

Kötürmez hiç kötrügli taqı **biregü** yüküni (RKT 34/82a3=39:7).

ikegü: 1. “ikisi, her ikisi” < ik(i)+egü

Eger bolmasa añar ‘ayāl eger bolsalar **ikegü** ol ikike iki iki çehār-dāng andın kim çoğtı (RKT 27/15b3=4:176). Tayundurdı ol **ikegüni** İblis andın. (ÖKT 8a/2=B:36). Barğıl sen taķı İdiñ **ikegü** toķuşuñ (HKT 108b/1=5:24). Yalmuru başladılar ya’nī uwut yinin ördiler **ikegü** üze, uçmaķ yapurğaklarındın (AKT 25a/10=20:121).

2. her iki.

Eger tegse seniñ qatında uluğluqqa ikisinde biri yā **ikegüsi** taķı aymağıl ikisiñe (HKT 273a/3=17:23).

üçegü: “üçü, her üçü” < üç+egü

ol **üçegü** üze kim anlar soñ koyuldılar ançağa tegrü kim ol vaqtın kim bar boldı anlar üze (HKT 198a/3=9:118). Enşārilerdin **üçegü** çıķdı erse unamadılar, aydılar kim bizge ħarīf Ķureysi kişilerindin kerek tip (AKT 39b/28=22).

4. Hayvan isimleri ve vücudun belli bölümleri ile ilgili isimler türetir. Ekin bu işleviyle ilgili olarak Nalbant; “*Vücudun belli kısımları karakterize eder.*” şeklinde açıklamada bulunur²⁸.

buzağü: “buzağı” < buz+ağü

Emitti bođnıķa keldürdü **buzağü** semüz. Yağuttı anı olarķa aydı: yemez mü sizler? (RKT 37/88a1=51:26). Özleriñizge tutunmaķıñız birle **buzağünü** kaytıñ yaratğaniñız tapa. (ÖKT 12a/2=B:54). Taķı ol vaqtın kim va‘de kılıştuķ müsā birle kırk tünni. Andın soñra tutunduñız **buzağünü** andın soñ taķı siz ‘iyādetni yirsiz kılğan siz (HKT 7b/8=2:51). Çıķardı anlarğa bir **buzağü** et yinlig, añar anda möñregü (AKT 23b/4=20:88). Çıķardı anlarķa bir **buzağü** tñnlig añar münräyü aydılar bu idiñizlär mü müsā idisi unıttı (TIEM 73 232v/7=20:88).

içegü: “bağırsak” < iç+egü

Ķarınları içinde **içegüde** turğan nirse taķı ħan arasındın süt şāfi boğazğa revān bargan (HKT 263b/3=16:66).

ķarağü: 1. “kör, ama” < ķara+(a)ğü

Berāber bolmaz **ķarağü** közlüg anlar kim taptılar kıldılar eğgülekler yawuzluķ kılığlı néme az pend alnur sizler (RKT 35/57b1=40:58). Kim yüz ewürse benim yādımdın kim añar bolğay tiriglik tar. Ķoparğaymız anı kıyāmet küninde **ķarağü**, közsiz (AKT 25b/5=20:124). Yok **ķarağular** üzä tarlıķ ap ymä aħsaķ üzä tarlıķ ap ymä sōkāl üzä tarlıķ (TIEM 73 260r/8=24:61).

²⁸ Nalbant, 2008: 112.

2. hakkı bilip de ikrar etmeyen.

Ol mu kim bilür anı kim indürüldi saña idîndin yaraşı anıñ tæg mü ol **ķaraġu** turur (TİEM 185r/7=13:19).

5. Soru adları türetir.

negü: “ne, nasıl, hangi” < n(e)+egü

Olarķa anıñ içinde **negü** tileseler andaġuķ yanut bérür Tañrı saķnuķlarķa (RKT 30/43b1=16:31). **Négü** iwtürür seni yā Mūsā, bozunuñdın ey Mūsā? (AKT 23a/6=20:83). Män idtaçı män anlarķa bäläklär birlä baķtaçı män **nägü** birlä yanarlar idilmışlar (TİEM 73 276v/7=27:35).

2.1.4. +çA

Türkçede ekler hem yapım hem de çekim eki olmak üzere iki guruba ayrılmaktadır. Her gurubun işlevi farklı olmasına rağmen kimi durumlarda çekim eklerinin kalıplaşarak yeni isimler türettiği görülmektedir. +çA eki de bu eklerden birisidir. Türkçenin tarihi dönemlerinde yapı bakımından isimlerde eşitlik, benzerlik münasebeti kuran çekim eki olmasına rağmen zamanla kalıplaşarak sıfat ve zarf türünden sözcükler türeten yapım eki işlevi de kazanmıştır. Yani hem yapım eki hem de çekim eki kategorisinde değerlendirilebilir. Türkçede çekim eklerinin kalıplaşarak yeni isimler türettiği örneklere bolca rastlamaktayız.

Ekin işlevi ve kökeni konusunda araştırmacılar görüş birliğine varabilmiş değildir. Kimisi sadece çekim eki olarak kabul ederken kimisi de hem yapım, hem de çekim eki olarak kabul etmektedir. Muharrem Ergin, aslında bir çekim eki olduğunu, ancak sonradan klişeleşerek veya fonksiyon kaybına uğrayarak yapım eki haline geldiğini belirtir²⁹. Tahsin Banguoğlu “*Türkçenin Grameri*” adlı eserinde ekin özelliklerine ve işlevine “İsimden Üreme İsimler” başlığı altında değinir. Bir bakıma isimden isim yapım eki olarak kabul etse de aslında sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki, yani çekim olduğunu belirtir. Üretim eki olarak da zarflar türettiğini, ancak bunların yerine göre de sıfat olabildiğini belirtir³⁰.

Bu konuda en farklı görüş Nurettin Koç’a aittir. Türkçenin her döneminde hem yapım eki hem de “ek edat” olarak kullanıldığını belirtir ve öne sürdüğü bu düşüncüyü örneklerle açıklama yoluna gider³¹. Eki “ek edat” olarak adlandırmasının nedeni; eklendiği sözcükler arasında eşitlik ve benzerlik münasebeti kurarak “-a kadar, -e gibi” anlamları katmasından dolayı olsa gerektir.

²⁹ Ergin, 2011: 239.

³⁰ Banguoğlu, 2011: 158.

³¹ Koç, 2000: 511.

2.1.4.1. Ekin İşlevleri

1. Millet yahut kavim adlarına eklenerek o milletin yahut kavmin dili ile ilgili adlar türetir.

tāziçe: “Arapça” < tāzī+çe

Mundağuk ıdtımız anı ıur’ānı **tāziçe** ewürdüimiz anıñ içinde ıorıutmaıdın bolğay (RKT 31/87a2=20:113). Mundağok ıozı ıddımız ıur’ānı **Tāziçe** ewürdimiz anıñ içinde oıımaıdın; bolğay kim anlar saınuılar (AKT 24b/10=20:113). Bitig turur bākütülmiş anıñ bālgülāri ıur’ān atlığ yarlığ **tāziça** ol boıunıa kim bilürlār. (TİEM 73 348v/9=41:3).

2. Zamirlerle kalıplaşarak genellike miktar ve ölçü belirten sıfatlar ve zarflar türetir. Özellikle soru zamirleri ile kalıplaşarak “ne kadar, nice” anlamlarında belirsizlik sıfatları yanında aynı kelimeye bağılı olarak zarflar da türettiğı görülür. Sıfat türünden sözcüklerde, soru yoluyla isimlerin niteliklerini ve niceliklerini belirtmektedir. Ekin, yapı itibariyle eşitlik eki olması ve işlev olarak karşılaştırma, benzerlik münasebeti kurmasından dolayı şahıs zamirlerine de eklenerek miktar belirten sıfat ve zarflar türettiğı görülür.

Ekin zamirlerdeki bu kullanımı ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz, tarihsel dönemlerden bu yana genellikle kalıplaşma yoluyla anlam değışmesi eğilimi gösterdiği ve ekin görevinde meydana gelen aşınma sonunda yerine göre sıfatlaşmış ve zarflaşmış şekiller türettiğini belirtir³².

ança: “misil, kat” < an+ça

Küç kıılığlılar turuımış bolurlar İdıleri üskinde yandurdı bir **ançaları** bir ançaıa söz birle ayurlar (RKT 33/48b1=34:31). Ol vaııtın mu kim tegdi sizge teggen tegdiñiz siz iki **ançağa** (HKT 69a/9=3:165). Taplamadı İbrāhımiñ **ança** tirigin kıymasa (AKT 38b/11=21:112). **Ança** orun etti miz İbrāhımkā āw orunını kim ortak ıatmağıl maña kim ārsāni arığ tutğıl āwümni ıavāf kıılığlılarıa (TİEM 73 244v/2=22:26).

2. fakat, lakin.

Ol Tañrııa turur kökler ıazınesi ve yerler ıazınesi, **ança** bar iki yüzlüğüler uımazlar (RKT 38/62a2=64:7). **Ança** tigrü ol vaııtın kim nevmid boldı yalawaılar taıı sézdiler (HKT 239a/2=12:110).

ıança: 1. “kaç, ne kadar, nereye, nasıl” < ıan+ça

ıança bargay Muıammed ıur’ān hükmindin, **ıança** kezgey? (AKT 126a/9=81:26). Fārmān tutuğlı kııldımız añar yālñi yorıyur anıñ fārmānı birlā

³² Korkmaz, 2005: 17.

amru **kança** tegdi ärsä yäklär qamuğ binä qılığlını däryäqa çömüglini (TİEM 73 332v/6=38:36).

2. şartiyat ifade eder.

tañrıqa turur kün tuğusıg kün batışıg **kança** kim yüz äwürsä silär tã‘at kılu anda tañrınıñ hoşnüdlüğü (TİEM 73 14r/2=2:115).

munça: “bunca, bu kadar çok” < mu+n+ça

қақан тарılsa siz **munça** teñlik тарılмақ sizler yañı törütmeк içinde. (RKT 33/31b3=34:7). Meşğül bolur hалқ іstiğäli birle, kiçe **bunça** işğäldin hālī turur (AKT 113a/14=73:6).

neçe: “nice, bir hayli, ne kadar” < ne+çe

Neçe uluşdın boynağuluқ қıldı іdi fermänındın anıñ yalavaçı fermänındın hisäb қıldımız (RKT 38/84a2=65:8). Öldürdi anı Teñri yüz yıl andın soñ qopğardı anı aydı; **neçe** kiçtiñ? (ÖKT 80a/4=B:259). Taқı **neçe** қonumdın yoқattuқ anı taқı keldi aña ‘azabımız tünle yä anlar күndüz uyuğanlar (HKT 146b/2=7:4). Bar **neçe** köp, yoқalttuқ mundın oza hалқlardın kim anlar қatığraқ anlardın, tutmaқdın, tezgинürler iller içinde (AKT 51b/5=50:36). **Näçä** tegsä silärkä hiç қаdғu işdin anıñ birlä kim қazғandı älläriñiz käçrür üküşdin (TİEM 73 355r/7=42:30).

3. Eklendiği kelimelerde eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma ilgisi kurar. Bir bakıma edatların işlevini karşılar diyebilir. Edatlara da eklenerek miktar ve ölçü belirten sözcükler türettiği örneklere de rastlamaktayız.

bolmışça: “olduğu müddetçe” < bol-mış+ça

Taқı vaşiyet қıldı maña namāz birle taқı zekāt birle **bolmışımça** tirig (HKT 295b/8=19:31).

sezäça: “hakkıyla, layıkıyla, yerli yerince” < sezä+ça

Törütmedimiz köklerni hem yerlerni ol iki ara turur meger **sezäça** atanmış (RKT 37/1b3=46/3).

teginçe: “kadarınca, değince” < tegi+n+çe

Taқı yülimeñ başlarıñızni **teginçe** qurbän orınga (ÖKT 54a/3=B:196). Taқı yülümeñ başlarıñızni **teginçe**ge tegrü idğü rüzedin (HKT 928b/6=2:196).

4. Miktar ve ölçü belirtir. Nicelik yönünden karşılaştırma yapar.

barça: 1. “bütün, hepsi, her” < bar+ça

İdmatımız seni meger yığgan **barça** kişileri müjdeçi hem qorqutğuçı (RKT 33/46b2=34:28). Haqıqat üze Tañrı yarlıqar yazuqlarınıñ **barçasını** (HKT 443b/4=39/53). Ne kim kökler yerler ara, ne kim yiti qat yer altınkı, **barça** İdige turur (AKT 19a/15=20:6). Teriñlär alıñızları yana kälilñlär **barça** yumkı (TİEM 73 231r/5=20:64).

2. topluluk.

Anlar **barça** biziñ üskümüzde hāzır qılınmışlar ymä nişān anlarqa ölüg yār (TİEM 73 321r/9=36:32).

köklerçe: “gökler kadar” < kök+ler+çe

Anıñ éni köklerçe **yerlerçe**, anutıldı saqnuqlarqa (RKT 25/5b3=3:133).

tilekçe: “dilediğince, arzusuna göre” < ti-l+e-k+çe

Yillerniñ taqı bulutlarınıñ **tilekçe** yörütülmüş kök taqı yir arasında (HKT 23b/4=2:164). Ay zindānınıñ ekki eşlari adın adın tañrılar mu yegräk yā bir tañrı mu **tiläkçä** iş ötgürügli. (TİEM 73 176v/4=12:39).

yerlerçe: “yerler kadar, yer yüzü kadar” < yer+ler+çe

anıñ éni köklerçe **yerlerçe**, anutıldı saqnuqlarqa (RKT 25/6a3=3:133).

5. İyelik eki almış isimlerden sonra eklenerek çekime girer ve eklendiği ismin miktarını belirtir. Bir bakıma edatların işlevini karşılar; iyelik ekleri ile birlikte eklendiği sözcüğe “-a kadar, -e gibi” anlamı katarak miktar ve ölçü bildiren isimler türetir.

endāzesinçe: “kaderince, takdirince, ölçüsünce” < endāze+sin+çe

haqıqat üze anlarğa ne kim yer içinde qamuğ taqı anıñ **endāzesinçe** anıñ birle yulunsunlar (ÖKT 123a/3=M:36). Anlarğa ne kim yir içinde qamuğ taqı anıñ **endāzesinçe** anıñ birle (HKT 110a/3=5:36). Ay oğulqınam ol äğär bolsa tã’atı bir äwün **ändāzäsiciä** ispändändın bolsa bir bādük taş içindä (TİEM 73 299r/7=31:16).

haqqınça: “hakkınca, gerektiği gibi” < haqq+(i)n+ça

Ey anlar kim bittiler saqınıñ Teñridin anıñ saqınmağınıñ **haqqınça** (ÖKT 117a/1=A:102). Qorkuñ Tañrıdın anıñ saqınmağınıñ **haqqınça** (HKT 60b/8=3:102). Anlar kim berdimiz anlarqa bitigni oqırlar anı **haqqınça** oqımaq (TİEM 73 14v/3=2:121).

sezāsınça: “hakkınca, layığınca” < sezā+sı+n+ça

İdımız saña bitigni **sezāsınça** çingarığlı ol kim anda öñdin (RKT 27/53a1=5:48). Bilmediler Tañrını bilmekiniñ **sezāsınça** (HKT

327a/4=22:74). atıqlanımlar tañrı içindä **säzäsınça** atıqlanmaq (TİEM 73 248v/5=22:78).

2.1.5. +çAk/k, +çIk/k, +çUk/k

Adlara eklenerek küçültme ve sevgi ifadesi katan bir ektir. İyelik ekleri ile birlikte kullanıldığında acıma ifadesi katmaktadır. Tahsin Banguoğlu ekle ilgili olarak; “Çekim eki olarak adlara ve sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme ekidir³³.” der. Küçültme anlamı katmasının yanı sıra kalıcı adlar türettiği örneklere de rastlanmaktadır.

oğulçuk: 1.“oğulcuk, sevgili oğul” < oğul+çuk

Ay **oğulçukum!** Müngül biziñ birle taı bolmağıl küfr ketürgen birle (HKT 217b/8=11:42). arär kıldururmız **oğulçuklar** içre ne kim tilese-siz, atalmış vaqtqa tegrü (AKT 40a/10=22:5). açan tegdi ärsä anıñ birlä yügürgükä aydı ay **oğulçukum** män körür män (TİEM 73 327r/3=37:102).

2. rahim, döl yatağı.

tañrı bilür nägü kim kötrür tegmä tişi nägü kim suğlur **oğulçuklar** ol kim artar (TİEM 73 184r1=13:8).

Zeynep Korkmaz ekin kökeni ile ilgili olarak; “+çA küçültme eki ve o/ök pekiştirme edatının kalıplaşmasıyla oluşmuştur³⁴.” şeklinde açıklamada bulunur. +çA ekinin isimlerde eşitlik ve küçültme ifade eden bir çekim olduğu bilinmektedir. O/ök edatının ise kendinden önce gelen ismin anlamını kuvvetlendirmesi yahut pekiştirmesi ekin kökeni açısından Korkmaz’ın ekin kökeni ile ilgili açıklamasını anlamlı kılmaktadır.

Nadir İlhan da Zeynep Korkmaz’ın görüşünden hareketle +çA eşitlik eki ve o/ök pekiştirme edatının kalıplaşmasıyla oluştuğunu belirtir ve bu durumu şöyle açıklar; “Birleşim sırasında genellikle ikinci kelimenin başındaki ünlünün baskın olması gerekirken Türkçede ilk heceden sonra geniş yuvarlak /o/ ve /ö/ ünlülerinin bulunmamasıyla ilk kelimenin sonundaki eşitlik ekinin ünlüsü birleşim içerisinde baskın duruma geçmiştir³⁵.” şeklinde açıklar.

alçak: “uslu, yumuşak huylu, ince kişi” < al+çak

Munuñ üçün kim bilse anlar kim birildi biligni, haıat üze ol haa idıñdin; taı bitseler aña, **alçak** bolsa aña köñülleri (HKT 325a/3=22:54). Tokısuñlar olarnıñ birlä **alçak** bolmasun bulğak bolsun dın amuğı tañrıa (TİEM 73 134v/8=8:39).

³³ Banguoğlu, 2011: 164.

³⁴ Korkmaz, 2000: 49.

³⁵ İlhan, 2009: 1541.

balçık: “balçık, çamur” < bal+çık

Ey Hāmān **balçık** üze kılğıl maña ap meniñ üçün köşk bolğay (RKT 32/26a1=28:38). Haqıqat üze men endāze kılur men sizge **balçık**dın kuş şüreti meñizlig ürer men anıñ içiñe bolur kuş Teñri buyruķı birle (ÖKT 103b/4=A:49). Haqıqat üze men endāze kılur men sizge **balçık**dın kuş şüreti meñizlig; közsüzni taķı ala yinligni (HKT 53b/4=3:49). Yaratdı ādemni **balçık**dın tegāre teg; ya‘nī kim qurısa el tegse üni çıkar (AKT 64b/13=55:14). Çınok yarattı mız ādāmīlārni aķa turur çözülmiş titigdin **balçık**dın yana kıldımız anı arķa suwı tayanğı yār içindā yana kıldımız anı arķa suwı tayanğı yār içindā (TİEM 73 248r/9=23:12).

bürçek: “perçem” < bür+çek

Bilinür yazuķ kılğanlar nişānları birle, taķı tutulur **bürçek**leri birle taķı ayakları birle (HKT 509b/4=55:41). Pes tutlur **bürçek**kindin taķı adaķlarındın ya‘nī ulaştırğay başı birle ayakların temür bağlar birle, tartğaylar tamuğ otına (AKT 66a/13=55:41). Haqķā kārākmāz mundağ āğār yığılmasa tutğay oķ miz kāsmā **bürçäk**ni (TİEM 73 445r/9=96:15).

emçek: “göğüs, meme” < em+çek

Qırnaqlar kim **emçeki** biter bolğay ya‘nī on beş yaşında bolğay, yiğitler otuz yaşda bolğay (AKT 123a/4=78:33). Çın saķnuqlarķa qurtulmaķ bolğay būstānlar üzümlār **āmçäkläri** owa kälmiş kızlar bir yaşlığ (TİEM 73 433r/2=78:33).

könçük: “göğüs yakası” < kön+çük

Kigürgil eliñni **könçük**üñ içiñe çıksun ürüñ yawuzsuzın térgil (RKT 32/22a2=28:32). Kigürgil älgiñni **könçük**üñ içindā çığğay ürüñ yawuzsız toķuz bālgülār içindā fir‘avnķa anıñ bođuniña (TİEM 73 274r/7=27:12).

neçük: “nasıl” < ne+çük

Yalğan tuttılar yalawaçlarımıznı **neçük** boldı meniñ ewürmekim (RKT 33/59a2=34:45). Bu sābıqlarıñ orında derecede tefāvütleri bolğay, **neçük** enbiyālariñ tefāvütleri bar turur (AKT 68b/1=56:13). Tiläyür mü silār kim kolmaķ tilār yalawaçlarıñızlardın **näçük** kim koldı müsā yalawaç munda burun (TİEM 73 13r/5=2:108).

yégençük: “torun” < yég+(e)n+çük

Yana kıldı sizlerke cüftleriñizdin oğlanlar **yégençük**ler azu tapuğçılar rüzī bérđi (RKT 30/67a3=16:72). Tañrı kıldı silärķä özünüzlārdın cüftlār kıldı

cüftlär kıldı silärkä cüftleriñizdin oğlan **yägänçüklär** rüzī berdi silärkä arıglardın (TİEM 73 201r/3=16:72).

2.1.6. +çI

Kökeni Eski Türkçeye kadar dayanan bu ek, Türkçenin en işlek yapım eklerinden birisidir. En temel işlevi; meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türetir. Clauson, ekle ilgili olarak fail isimleri yapan, günümüzde de yaygın ve işlek bir ek olduğunu belirtir³⁶. Banguoğlu ise dilimizin en verimli üretim eklerinden birisi olduğunu, en eski ve esas işleyişi adlardan “kılıcı ad” yapmak olduğunu belirtir³⁷. Türkçenin tarihsel dönemlerinden bu yana metinlerde tanıklanabilmektedir.

koşuğcı: “şair” < koş-(u)ğ+çI

azu mu Ayurlar **koşuğcı** turur köz tutar mu añar ölüm ağırlıǵılarına (TİEM 73 386r/4=52:30).

tarığcı: “çiftçi” < tarığ+çI

Öz butası üze hoş kelir **tarığcı**larķa öwke kelǵü üçün olar birle kâfirlerķa va‘de kıldı (RKT 37/49b3=48:29). Dünyā mäsäli yaǵmur tǵ hoş kälür **tarığcı**lar anıñ ünmäki yana qurır körgäy sän anı sarǵarmış yana bolur uşanmış (TİEM 73 398r/4=57:20).

tapuğcı: “hizmetçi, torun” < tapuğ+çI

Tañrı kıldı sizlerke özleriñizdin ök cüftler yana kıldı sizlerke cüftleriñizdin oğlanlar yégençükler azu **tapuğcı**lar rüzī bérđi sizlerke (RKT 30/67a3=16:72). Bular oğlanlar bolur, uşmaħda oğlan toǵmayın, bular uşmaħdaķılarıñ **tapuğcı**sı bolurlar (AKT 68b/8=56:17).

2.1.6.1. Ekin İşlevleri

1. Ekin en temel işlevi bir işi yapanı ifade eden isimler türetmek olsa da kalıcı adlar türeten örneklerine de rastlanmaktadır.

başcı: 1. “başkan, baş, şef, önder, lider, temsilci” < baş+çI

Tileyür men kim minnet kılsa miz anlar üze kim küçsüz tutuldılar yer içinde taķı kılsa-miz olarnı **başcı**lar taķı kılsa-miz mirās alǵanlar (RKT 32/5a2=28:5). Taķı ıdtuķ anlarnı on iki **başcı** (ÖKT 252a/4=M:12). Küçsüz tutuldılar yär içindä kılsa

³⁶ Clauson, 2007: 188.

³⁷ Banguoğlu, 2011: 162.

miz anlarını bir **başçı** tağı kılsa miz anlarını mīrās alıǵılar (TİEM 73 280r/4=28:5).

2. liderler veya peygamberler yahut semavi kitaplar yahut içinde amellerin yazılı olduğu amel defteri.

Ol kün oqıǵay miz tegmä boğunı **başçı**ları birlä. Kim berilsä bitigi oñ älgindin anlar oqıǵaylar bitiglärini (TİEM 73 211v/2=17:71).

sakçı: 1. “bekçi” < sak+çı

Tağı kim yüz ewürse ıđmaduǵ sini anlar üze **sakçı** (ÖKT 172a/5=N:80). Tağı saknıñ tañrıdın, ol kim tileşür siz anıñ birle Tağı yawuqluqlar bile haqıkat üze Tañrı irdi siziñ üze **sakçı** (HKT 74b/4=4:1).

2. gözcü, gözetleyici.

Haqıkat üze Teñri erdi siziñ üze **sakçı** tağı biriñ öksüzlerge mällarnı (ÖKT 144a/4=N:1). Arturdı anlarǵa imännı tağı aydılar: tap bizge Tañrı tağı neme yahşı vekıl kılınmış yanı **sakçı** (HKT 70b/3=3:173). Sözlemez sözdin meger bar qatında **sakçı**, anuq irür Keldi aña ölüm küçeyliki haq birle (AKT 50b/3=50:18).

3. kefil.

Tağı bozmañ antlarını anı berkitmişdin soñ tağı kıldıñız Tañrını sizniñ üze **sakçı** (HKT 266b/3=16:91).

4. nezaret eden, koruyan, gözetken.

Ol kim irse mü kim ol **sakçı** tigme bir ten üze anıñ birle kim qazǵandı (HKT 244b/1=13:33).

sawçı: 1. “elçi, peygamber” < saw+çı

Tañrıqa yalavaçıña anasındın tuǵa bitig bilmegli **sawçı**qa ol kim kirtgünür Tañrıqa anıñ sözleriñe uđuñlar aña bolǵay kim köngey sizler (RKT 28/35b3=7:158). Yād kılǵıl bitig içinde İsmā‘ilni kim ol erdi köni va‘delig. İrdi yalawaç, peygāmbere, **sawçı** (AKT 14a/8=19:54). İğmadım sendä öñdün bir yalawaçdın ap ymä **sawçı** mägär qaçan oqısa kāmşür ärdi (TİEM 73 246v/4=22:52).

2. nezaret eden, koruyan, gözetken Esmā-i Hüsna’dan.

Arturdı anlarqa imännı tağı aydılar tap bizkä tañrı tağı nemä yahşı väkıl kılınmış ya‘nı **sawçı** (TİEM 73 55r/1=3:173).

üdegçi: “davetçi, çağırın, davet eden” < ün+de-ğ+çı

Ol kün udu bargaylar **ündägçikä** ägrilik bolmağay añar aqrun yinçgä bolğay ünlär raħmān tañrıka eşitmägäy sän mägär aqruķına (TİEM 73 233v/6=20:108).

yolçı: 1. “yol gösteren, yolcu, doğru yol, hidayet, kılavuz” < yol+çı

Bu hüccetleri belgölüg bođunķa yime **yolçı** soyurķamaķ şeksiz bođunķa (RKT 36/98b2=45:20). ıldımız anlarını öñdin köni yolğa başlağuçılar **yolçımız** birle (AKT 35b/1=21:73). Berdimiz ök müsâķa yolçı mİRāş berdimiz tañrı ulı oğlanıña bitigni **yolçı** ulavuz pänd hırād idiläriñä (TİEM 73 345r/4=40:54).

2. delalet eden, gösteren, gösterici, delil.

Äğär tiläsä ılğay ärdi anı amrulmuş yana ıldımız künni aniñ üzä **yolçı** (TİEM 73 264r/8=25:45).

2. Kişilerin, kişilik özelliklerini belirten isimler türetir. Bu özelliği itibarıyla türetilen isimler genellikle sıfat ya da zarf işlevindedir. Banguoğlu, Türkçenin Grameri’nde ekin bu işlevini adlara ve bazı sıfatlara gelerek “alışkanlık sıfatları” türetmesi yönüyle açıklamıştır.

çoğıçı: “kavgaçı” < çoğı+çı

Aydılar: biziñ Tañrılarımız yağşıraq azu ol urmadılar anı saña meger tartışık üçün kendü olar boçun **çoğıçılar** (RKT 36/61b3=43:58). Törütüti kişini uça suwıñdın kim ol **çoğıçı** bälğölüg (TİEM 73 196r/4=16:4).

küdezçi: 1. “gözetleyen, koruyan, muhafaza eden” < küdez+çı

Yoķ bolğusı añar anlar üze hiç erkdin meger belgürtse-miz ol kim kirtgünse āhiretķa andın kim ol andın ek içinde seniñ İdiñ amuğ neñ üze **küdezçi** ol (RKT 33/42b3=34:21). Biz **küdzäzçiñizlär** miz bu yaķın tiriglik içindä ymä kedinki aĵun içindä silärķä aniñ içindä (TİEM 73 350r/4=41:31).

2. her şeyi gözetleyen, koruyan, esma-yı hüsnadan el-hafiz.

Ol kim kirtgünse āhiretķa andın kim ol andın ek içinde seniñ İdiñ amuğ neñ üze **küdezçi** ol (RKT 33/42b3=34:21). Köñül urgıl tañrı üzä tap ol tañrı **küdzäzçi** ılmadı tañrı bir ärkä ekki köñül özi içindä (TİEM 73 303r/8=33:4).

3. her şeye nezaret eden, gözetleyen, esma-yı hüsnadan er-rakib.

Eger hoş kelse saña olarnıñ cemälleri meger kim erklense elgiñ erür Tañrı amuğ neñ üze **küdezçi** (RKT 33/15b3=33:52).

4. her şeyi refakat, gözetleyen, esma-i hüsnadan el-vekil.

Bütünlükün kim sän orķuttaçı sän tañrı tegmä nārsä üzä **küdzäzçi** turur. Azu ayurlar mu özindin attı anı tep (TİEM 73 164r/4=11:12).

5. muhasib, kafi değil.

Ta'ñrı yarlığı h km kılmağ t nl nmiş turur. Anlar kim t gr rl r id  yarlığlarını kor arlar andın kor mazlar kim  rs din m g r ta'ñrıdın tap ol Ta'ñrı **k d z ci** (T EM 73 307r/9=33:39).

sew n ci: “m jde” < sew-( )n+ ci

Ayđıl: ind rdi anı Arığ c n ya'n  Cibril İdi'ndin k nilikin bek tmek  c n anlarını kim kirtg ndiler yol a k nd rmek **sew n ci** boyun b riğlilerke (RKT 30/86b3=16:102).  a an k ldi  rs  **s w n ci** ar ış k mişti anı y zi  z   wr ldi yandı k rm ki (T EM 73 181r/9=12:96).

tapuğ ci: “kul, hizmetkar” < tap-(u)đ+ ci

Ta'ñrı kıldı sizlerke  zleri'ñizdin  k c ftler yana kıldı sizlerke c ftleri'ñizdin oğlanlar y gen kler azu **tapuğ ci**lar r z  b rdi sizlerke arığlardın (RKT 30/67a3=16:72). Peyg mber aytdı: K fir oğlanları bolur, ki ig erken  lgen m 'minlerge h zmet kılđay, bular oğlanlar bolur, uşmağda oğlan toğmayın, bular uşmağdağıları'ñ **tapuğ cısı** bolurlar (AKT 68b/8=56:17).

yalđan ci: 1. “yalancı” yalđan+ ci

Ol Ta'ñrı k nd rmez anı kim ol **yalđan ci** tanđan turur (RKT 34/78b2=39:3). So'ñra lanet kılışalım pes kılalım Te'ñri lanetini **yalđan ci**lar  ze ( KT 106b/5=A:61). Andın so'ñ z riliğ kılalım t  kılrsa miz Ta'ñrı'ñ la'netini **yalđan ci**lar  ze (HKT 55b/1=3:61). Uruğları tayağları  ay l k rin r a'ñar sihrlerindin ya'n  yalđan ci kim anlar y gr rl r (AKT 22a/3=20:66). K mřildi **yalđan ci**lar s cd  kılı aydılar kertg ndimiz h r n Ta'ñrısı'ña m s  ta'ñrısı'ña. (T EM 73 231v/1=20:70).

2. sihirbaz, b y c .

Ayđı bir g r h fir'avn boğunındın  ın bu **yalđan ci** ol bilđ n. (T EM 73 122v/1=7:109).

3. Meslek adları t retme işlevinin yanı sıra isim g vdesinin işaret ettiği niteliğe yahut niceliğe sahip sıfatlar t reterek sıfat tamlamaları kurar. Arap a ve Fars adın alıntı isimlere eklenerek bu isimleri T rk eştirir. Arap a ve Fars a s zc klerin ve yapım eklerinin dilimize girmeye başladığı d nemde, alıntı s zc klerle ilgili meslek yahut kılış adlarını karşılamak amacıyla “+ I” ekinin kullanılması T rk enin o d nemdeki sosyal ve k lt rel şartları a ısından dikkat  eken  zelliğidir.

da'v ci: (Ar.+T.) “davacı” < da'v + ci

Qorqutğay sen tıp anı boğunlarnı qatıg **da'viçi** boğunlar (RKT 31/33b2=19:97). Sewinç bermek üçün anıñ birle sağnuqlarğa. Qorqutsa anıñ tapa **da'viçi** boğunlarğa (AKT 16a/8=19:97).

müjdeçi: (Far.+T.) “müjde veren, müjdeci, peygamber” < müjde+çi

Sustluq üze yalavaçlardın kim aysa siz: kelmedi bizke **müjdeçidin** hem qorqutğuçdın çın-oq keldi (RKT 27/33a2=5:19).

yārīçi: (Far.+T.) 1. “yardımcı, kurtarıcı, destek olan” < yārī+çi

Qılğıl mañar **yārīçi** boğnumdın, Hārūnnı qarındaşım (RKT 31/43a1=20:29).

Taқы yoq sizge Teñridin bisre erkligdin taқы **yārīçidin** (ÖKT 25b/4=B:107).

Andın soñ bulmas sen biziñ üze yārīçi (HKT 278a/2=17:75). Eger uruşsañız

anlar birle, kâfirler birle qayturlar artqaru; andın soñ bulmaslar dost **yārīçi**

(AKT 43a/4=48:22). Aydı idimä anıñ birlä kim eğgölüg kıldıñ maña bolmaz

män **yārīçi** yazuqluqlarğa (TİEM 73 281r/6=28:17).

2. vezir.

Şaşä bergil tügünümni mäniñ tilimdin uqsunlar sözümnı kılğıl meni **yārīçi**

mänim boğunumda. (TİEM 73 229v/2=20:29).

4. Üzerine +Uıq vb. yapım eklerini alarak yeni isimler türetir. Muharrem Ergin, ekin bu işlevini şu şekilde açıklamaktadır: “+çI” ekiyle türetilen isimler mesleklerini, uğraşma sahalarını bildirerek şahısları ifade ederler. Şahısları göstermeyen meslek isimleri ise mücerret isim yapma eki “+I(x)k/k” getirilerek yapılır³⁸.

satıgçılıq: “ticaret, alışveriş” < sat-(1)ğ+çI+lıq

Ey anlar kim kirtgündiler, yémeñler mällarıñızñı siziñ ara artuqluq birle

meger kim bolsa **satıgçılıq** hoşnüduqlın sizdin (RKT 26/7b3=4:29). Ay anlar

kim kertgündilär näk yolçılayın mu silärni **satıgçılıq** üzä qutğarur silärni

ağrıtlı qındın (TİEM 73 408v/4=61:10).

yalğançılıq: “sihirbazlık, büyücülük” < yal-ğan+çI+lıq

Aydı: Keldiñ mü bizge çıkarğalı bizni yerimizdin **yalğançılıq**ñ birle ey

Müsä? (AKT 21b/2=20:57). Anlar kim tandılar könilikkä kaçan kälđi ärsä

anlarğa bu **yalğançılıq** turur bälğülüg. (TİEM 73 368r/7=46:7).

yārīçilik: “yardımcı olma” < yārī+çI+lıq

Ol Tañrı bilgen ol düşmanlarıñızñı taқы tap turur Tañrı erklikke, tap turur

Tañrı **yārīçilik**ğa (RKT 26/20b2=4:45).

³⁸ Ergin, 2011: 235.

sawçılık: “peygamberlik” < saw+çı+lık

Anlar tururlar anlar berdimiz anlarça bitigni tiläk sürmäk **sawçılıknı** (TİEM 73 103v/1=6:89).

2.1.7. +dAş

Addan ad yapım ekidir. Çok fazla işlek değildir. Ortaklık, beraberlik ve eşitlik bildiren adlar türetir. Bu ekle türetilmiş kelime sayısı Kur’an tercümelelerinde sınırlı sayıdadır. Gerard Clauson, ekin kökenini; bulunma hal eki olan “+da” ile “eş” kelimesinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış olduğunu belirtir. +dAş eki, eklendiği isimlerden ortaklık, benzerlik ifade eden isimler türetir. +dA eki bir yerde bulunma ifade eder ve “eş” kelimesinin “benzer, aynı” anlamları vardır³⁹.

addaş: 1. “benzer, eş, adaş” < ad+daş

Biz müjde bérür miz saña oğlan birle atı Yahyā kılmaduğ aña aşnudın **ad(d)aş** (HKT 294a/3=19:7). Biz beşâret berürmiz saña bir oğul birle, anıñ atı Yahyā kılmadımız añar anda öñdin **attaşı** (AKT 12a/1=19:7). Tapunğıl añar şabr kılğıl anıñ tapunmañña. nāk bilür mü sän añar **adaş** ayur kişilär (TİEM 73 226v/9=19:65).

2. akraba.

Bütünlükün tañrı färmānlar dādlık birlä taķı eğgölük birlä bermäk yawuķluk **ad(d)aş**ña yığar yawuz işdin bildükmadük işdin boynağuluğdın pänd berür silärkä bolğay kim silär pänd tutğay silär. (TİEM 73 202v/7=16:90).

kaşa: 1. “kardeş” < ka(rın)+daş

Bir er helāk bolsa yoķ añar ‘ayāl hem añar kız **kaşa** añar ol (RKT 27/15a3=4:176). Barğıl sen taķı **kaşa**ñ Hārūn, benim nişānlarım birle, sustlık kılmañ benim zikrim içinde (AKT 20b/6=20:42). Ārānkā ülüş ol anıñdın koğtılar ata ana yakınraķ **kaşlar** tişilärkä ülüş ol anıñdın koğtılar ata ana yakın kaşlar anıñdın az bolsa (TİEM 73 58v/5=4:7).

2. akraba.

Taķı **kaşa** eyeleri päreleri sezāraķ päreğa Levhü’l-Maħfūz içinde bitgenlerdin taķı hicret kılğanlardın (HKT 399b/1=33:6).

karındaş: “kardeş” < karın+daş

Hem kız **karındaş**ları oğlanları içre olarnıñ urağutları hem yime erklendi (RKT 33/18b3=33:55). Bolmañ ol kimerseler meñizlig kim küfr ketürdiler

³⁹ Clauson, 2007: 185.

taķı aydılar **ķarındaş**larıña. (ÖKT 131a/5=A:156). Anlar kim aydılar **ķarındaş**larıña taķı oturdılar (HKT 69b/9=3:168). Ol şüret üze kim tiler, tertīb kıldı seni; anıñ **ķarındaş**larına meñzer, erkek ya tişi (AKT 126b/11=82:6). Ay hārūnnuñ kız **ķarındaş**ı ärmäz ärdi atañ yawuz kişi taķı ärmäz ärdi anañ esiz artaķ işlig (TİEM 73 224v/3=19:28).

ķoldaş: 1. “arkadaş” < ķol+daş

Çın sözleğliler hem şehīdşer, eğğülerdin körklüg bu ögür **ķoldaş** (RKT 26/40a1=4:69). Taķı yawuķluk eyesi ķoñşığa taķı yıraķ ķoñşığa taķı yandaķı **ķoldaş**ķa taķı yol eriñe taķı ol nersege kim erklig boldı sađ eligleriñiz (ÖKT 158b/3=N:36). Taķı anlar kim ĥarc kılurlar mällarını, ĥalklarıñ körmeki üçün; taķı bitmesler tañrığa taķı ol cihānga. Taķı kim bolsa iblis aña **ķoldaş** neme yawuz **ķoldaş** (HKT 82b/3=4:38). Azmadı **ķoldaş**ıñız Muĥammed yol hem yitürmedi mi‘rāc tüni sözlemedi özindin (AKT 58b/2=53:2). Kōmārlādımız anlarķa **ķoldaş** bāzādilər anlarķa anı kim utrularında turur ymä arķalarında turur vācib boldı anlar üzä söz aymaķ gürūhlar içindä kim kächti ök anlarda burun (TİEM 73 350v/4=41:25).

2. ortak, şerik.

Taķı ol kün kim kıkrar anlarını taķı aytur: ķayda benim **ķoldaş**ım anlar kim sézer irdiñiz (HKT 374b/6=28:62).

3. çok yakın dost.

Aydı anıñ **ķoldaş**ı bu turur ol kim māniñ üskümdä ĥāzır ärdi. kāmşinlär tamuğ içindä tegmä nū-sipāslıķ kılığlı män yüz äwrügli ĥaķķdın (TİEM 73 382v/7=50:23).

tañdaş: “kuşluk vakti” < tañ+daş

Andađ ĥalı anlar ol kün körsälär anı turmağaylar mägär kećä azu **tañdaş**ı (TİEM 73 435v/3=79:46).

yaşdaş: “yaşıt, aynı yaşta” < yaş+daş

Tayanğanlar anıñ içinde ündeyürler anıñ içinde üküş mīveni hem şarābnı taķı olar üskinde közi yümüklügler **yaşdaş**lar (RKT 34/66b3=38:52). Taķı kılduķ anlarını kızlar cüftlerin sewgenler **yaşdaş**lar sağ ķol eyeleriñe (HKT 512a/2=56:37).

2.1.8. +dU

İsimden isim türeten bir ektir. Çok fazla işlek değildir. Sınırlı sayıda sözcükte tanıklanabilmektedir. Genellikle zaman bildiren isimler türettiği örneklerde rastlanmaktadır.

emdi: “şimdi” < em+di

Yanutlarını hem arturur olarğa fazlındın **emdi** anlar kim ‘ārlandılar boynağuluğ kıldılar kınayur olarnı (RKT 27/13a3=4:173). Tağı biz olturur irdük andın, olturğu yirlerde, işitmek kim kim eşitse **emdi**, bulğay aña yulduzluğlarını küygenler (HKT 551a/5=72:9). Aydılar tañrı kılmasun bilmädimiz anıñ üzä bir yawuzluğ. Aydı ‘aziz-i mısr hatunı **emdi** bälğürdi rāstı män tartnadım anı özindin ol könilärdin turur (TİEM 73 177v/5=12:51).

ikindü: 1. “(vakit olarak) ikindi” < ikin+dü

Qasem yād kılur men **ikindü** namāzı birle haqıqat üze ādemī ziyān içinde (HKT 580a/5=103:2). Bu ‘aşr sūrāsı üç āyāt turur mäkädä inmiş turur ol idi atı birlä bağırsağ yarlıқаğlı kün barmağı tün kälmäki **äkindü** vaqti bilä (TİEM 73 448v/8=103:1).

2. ikinci bir kişi.

Boğundın bolğay kim bolsalar yağışı olardıñ ap urağutlar urağutlardın bolğay bolsalar yağışı olardıñ til étmeñler bir **ikindike** ündemeñler at yawuzı birle (RKT 37/61b2=49:11).

2.1.9. +dUz

İsimden isim yapım ekidir. Çok fazla işlek değildir. Sınırlı sayıda sözcükte rastlanmaktadır. Genellikle bu ekle türeyen isimler, astronomi ile ilgili terimlerdir.

kündüz: “gündüz” < kün+düz

Udu barıglı kıldı sizlerke tünni **kündüzni** künni aynı yalduzlarını boyun bérigililer ol anıñ yarlığı birle bütünlükün anıñ içinde ol belğüler ol boğunğa kim ög birle uğarlar (RKT 30/35a2=16:12). Kiwrür sen tünni **kündüzge** tağı kiwrür sen kündüzni tüñe (HKT 50b/4=3:27). Kiçe namāzı kıatığ turur **kündüz** namāzındın kim kiçe āsāyış turur, çün namāz birle meşğül bolmağ düşvārrağ irür (AKT 113a/12=73:6). Ol ol idi cāñnızlarını alur tünlä tağı bilür ne kızğalsa silär **kündüz** yana kıparur silärni anıñ içinde käçrülgü üçün urulmuş vaqt (TİEM 73 100v/5=6:60).

yulduz: “yıldız” < yul+duz

Uçu barıglı kıldı sizlerke tünni kündüzni künni aynı **yulduz**larını boyun bérıglıler ol anıñ yarlıgı birle bütünlükin anıñ içinde ol belgüler ol boğunqa kim ög birle uqarlar (RKT 30/35a3=16:12). Haqıkat üze men kördüm on bir **yulduz** taqı kün taqı ay; kördüm anlarını, maña secde kılganlar (HKT 226b/5=12:4). Taqı tünle tesbıh kılgıl aña taqı **yulduz**lar soñında ya'nı erte namāzı farızası, sünneti (AKT 58a/4=52:49). Ol ol idi kıldı silärkä **yulduz**larını yol oñarsa silär anıñ birlä yazı täñiz qarañkuluqları içindä (TIEM 73 104v/4=6:97).

2.1.10. +g/ğAç

İsimden isim yapım ekidir. Çok fazla işlek değildir. Sınırlı sayıda sözcükte tanımlanabilmektedir. Genellikle nesne adları türetir. Clauson, ekle ilgili olarak çok fazla işlek olmadığını ve işlevinin belirsiz olduğunu belirtirken fiilden isim yapma işlevinin de olduğunu belirtir⁴⁰.

arguç: “aldatıcı nesne, aldanma” < ar+ğuç

Kältürgäy män silärkä andın bir saw azu kältürgäy män silärkä bir **arguç** barq/yaruq bolgäy kim silär isingäy silär (TIEM 73 274r/1=27:7).

yıgaç: “ağaç” < ı+ğaç

Yüz ewürdiler iddimız olar üze qaçu aqını tegşürdümüz olarqa büstänlar içre iki büstän yemişlig tiken yılgun turur taqı ne erse sidr **yıgaç**ındın az (RKT 33/38a2=34:16). Körmediñ mü, neteg urdı tañrı mesel: arıg kelime, arıg **yıgaç** meñiz; anıñ köki töleñen taqı anıñ butaqı kök içinde (HKT 249b/3=14:26). Haläyik ol kün qorquğındın ol qadar titreşgeyler kim yel esip **yıgaç**lar yapraqı niçök titrese anıñ kibi titreşgeyler (AKT 123b/10=79:6). Ol kim yär içindä turur **yıgaç**dın qalämlär bolsa täñiz mädäd bolsa anda keçin yeti däryälar tükänmägäy ärdi tañrınıñ yarlıgları (TIEM 73 300r/5=31:27).

2.1.11. +g/ğAq/k

İsimden isim türeten işlek eklerdendir. Sonraki dönemlerde “ğ/g” sesinin erimesiyle +Aq şekliyle isim türetme işlevini devam ettirmiştir.

emgek: “güçlük, üzüntü, sıkıntı, eziyet” < em+gek

Yana bulmaslar özleri içinde **emgek** andın kim sen hüküm kıldıñ boyun susalar, boyun sumaq (RKT 26/37b2=4:65). Eger tilese erdi Teñri **emgekke**

⁴⁰ Clauson, 2007: 189.

kemişgey erdi sizni (ÖKT 63a/4=B:220). Ol vaktın kim keçtiler, aydı yigitinge: ketür bizge irte aşımuzni, satğaştuğ seferimüzdin bu **emgekke** (HKT 289a/2=18/62). Ançağ çıkarmasun sizlerni uçmağdın **emgek** tüşgey-sen kim (AKT 25a/7=20:117). Bolsa silärdin iglig yā tağı bolsa **ämğäk** başında yuluğ rüzädin yā tağı şadağadın yā tağı qurbändın (TİEM 73 23v/1=2:196).

buçğaq: “bölük, taraf, köşe” < buç+ğaq

Kesmek üçün bir **buçğaq**nı anlardın kim tandılar azu töpen kılır olarnı, yansalar nevmid bolup anlar (RKT 25/3b1=3:127). Kim kemişgil anı tábüt içinde, tábütı kemişgil teñiz içinde, ançağ kemşür anı teñiz **buçğaq**ğa (AKT 20b/1=20:39). Körmäzlär mü biz kältürür miz yärni ägsütür miz **buçğaq**larındın (TİEM 73 237r/6=21:44).

bulğaq: 1. “fitne, fesat, sıkıntı” < bul+ğaq

Qorquñlar bir **bulğaq**dın tegmesün anlarğa kim küç kıldılar sizdin aña oğ biliñler kim ol Tañrı qatığ kınılığ ol (RKT 28/76b3=8:25). Öldürüñlar olarnı kayda bulsa silär olarnı, çıkarıñlar olarnı andın kim çıkardılar silärni **bulğaq** qatığraq öldürmäkdin (TİEM 73 22v/9=2:191).

2. bahane.

Yana bolmas **bulğaq**ları mägär kim aymaqları tañrı tapa idimizä ärmäs ärdimiz ortağ qatığlılar (TİEM 73 97r/7=6:23).

yapurğaq: “yaprak” < yap-(u)r+ğaq

Ol benim tayağım turur tayanur men anıñ üze hem **yapurğaq** çalar men anıñ birle qoylarım üze hem maña anıñ içinde hācetler öñin turur (RKT 31/40b3=20:18). Açıldı ikisiñe ‘avretleri **tağı** yapuştırıu başladılar ol ikisi üze uçmağ **yapurğaq**ındın (HKT 309a/2=20:121). Yalmuru başladılar ya‘nı uwut yinin ördiler ikeğü üze, uçmağ **yapurğaq**larındın (AKT 25a/10=20:121). Aydı ol mänim tayağım turur tayanur män anıñ üzä **yapurğaq** tüşür män anıñ birlä qoyumğa (TİEM 73 229r/5=20:18).

2.1.12. +(k/k)ArU / +(ğ/g)ArU

Eski Türkçede yönelme hal ekidir. Yapı olarak yönelme hal eki +k/ğA ile yön gösterme eki +rA'nın kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Sonraki dönemlerde ekin yön gösterme işlevini kaybetmesiyle kalıplaşarak addan ad türeten bir ek hüviyetine kavuşmuştur. Ekin, türettiği isimlerin genellikle yön bildiren isimler olması ekin bu özelliğini kuvvetlendirmekte-

dir. Zamanla “ğ” sesinin erimesiyle +ArU, +rA, +rU gibi ekin türevlerine Kur’an tercüme-
lerinden alıntıladığımız örneklerde rastlanmaktadır.

Clauson, ekle ilgili olarak +rU eki ile aynı anlamı verdiğini belirtir ve ekin kökenine yönelik herhangi bir açıklamada bulunmazken ekin yönelme hal ekiyle kalıplaşması sonucu oluştuğu görüşüne katılmanın güç olduğunu belirtir⁴¹. Temel hareket noktasını ise yönelme hal ekinin k/kA olarak kullanıldığı zamanlarda da bu ekin +ğa/+ge olarak kullanılmasından dolayı olduğunu belirtir.

añru⁴²: “ileri, öte” < añ+ru

Anlar melāmet kılnmış irmezler kim istese aññ **añrusını** anlar anlar haddın keçgenler (HKT 547b/7=70:31).

arķuru: “geri, geriye, enine, enlemesine” < arķ+(ğ)a/uru

Taķı kılmañ Tañrını **arķuru** koyğan nirse antlarıñızka kim eğgölük kılsañız taķı saķınsañız taķı oñarsañız halklar arasında (HKT 33b/1=2:224).

ilgerü: “ön, önce” < il+gerü

Neteg bolğay kaçan tegse olarķa bir musibet anı kim **ilgerü** ıdı eligleri yana kelürler saña andıkarlar (RKT 26/35a1=4:62). Āħir soñra bu iki nefħa arası kırķ yıl. Bir ünin ürer ķamuğ cān **ilgerü** taķı bir ünin kirü tirülürler Teñri ta‘ālā fermānı birle (AKT 123b/11=79:7). Bir tınlıgdın yoķ kim kenkātür atalmış vaķtķa tegi. Kaçan ķālsā atalmış üđläri kitärü soñ ķalmaslar bir sā‘at ap yimā ilgärü aşnurlar (TİEM 73 200r/4=16:61).

tařķaru: “dışarı” < taş+ķa+ru

Ey anlar kim bittiler tutuñ ķorķunçuñuznı yanı ķorķuñ saķınıñ taķı barıñ ögür ögür **tařķaru** barıñ ķamuğ (ÖKT 16a/1=N:71). **Taşra** çıķıp ol kim körseler, yawlaķ çoğı bolğay, uluğ ğulğule bolğay tip anı ayturlar (AKT 124b/2=79:34).

yoķaru: “yukarı” < yoķ+(ğ)aru

Tañrı sizlerke kaçan ayılsa **yoķaru** olturuñ **yoķaru** olturuñlar kötürgey Tañrı anlarķa kim taptılar (RKT 38/7a2=58:11). Bir niçeni ařaķķa indürür tamuğķa tegrür, bir niçeni **yoķaru** kötrür uřtmaħķa tegrür (AKT 68a/1=56:3). Ayğıl tañrı turur ķamuğ nārsāni yaratığlı ol turur bir ıdı küçāp ārk sürgān. İndürdi kökdin ya‘nı bulıtdın suwnı aķtı özilār anıñ tāñinçā birlā kötürdi aķın köpüki **yoķaru** aşığlı. (TİEM 73 184v/9=13:17).

⁴¹ Clauson, 2007: 188.

⁴² Söz konusu kelimeyle ilgili örneklere diğer nüshalarda rastlanmamıştır.

2.1.13. +g/gU

İsimden isim türeten bir yapım ekidir. Genellikle nitelik bildiren isimler türetir. Aynı ekin, fiilden isim türeten örneklerine de rastlanmaktadır. İsimden isim türettiği sözcükler sınırlı sayıda olsa da fiilden isim türetmede son derece işlek bir ektir. Ekin kökeni ile ilgili olarak Clauson, VIII. yüzyıldan önce kullanılan ekler arasında olduğunu ve ekin sıfatlardan soyut isimler türettiğini ifade eder⁴³. Çok fazla işlek bir ek olmadığını ve söz konusu ekin fiilden isim yapan bir işlevi olduğunu belirtir. Talat Tekin ise nitelik adları türettiğini belirtir⁴⁴. Gabain, ekle ilgili olarak +gu, +gü, +ku, +kü biçimlerinin de görüldüğünü, isim ve sıfatlar türettiğini öne sürer. Çok fazla işlek bir ek olmadığını belirtir⁴⁵.

Karahanlı ve Harezmi dönemlerinin gramerini yazan Necmettin Hacıeminoğlu +gu ekini Karahanlılar dönemi dahil etmezken, Harezmi dönemi içinde değerlendirir. Topluluk adları türeten +AgU ile aynı işleve sahip olduğunu ve kimi sayı adlarına +gU şeklinde eklendiğini belirtir ve *ikigü* “her ikisi” örneğini verir⁴⁶.

2.1.13.1. Ekin İşlevleri

1. Doğa ve çevreyle ilgili adlar türetir.

ķarañgu: “karanlık, karalık” < ķara+ñ+gu

Hem yana nişān olarka şeb çıkarur-miz anıñdın kündüzni ançada olar **ķarañķu** içre (RKT 34/6a2=36:37). Taķı nişān anlarğa tün; soyar miz andın kündüzni, ol vaķtın kim anlar **ķarañģular** (HKT 422b/1=36:37). Pes kesilmiş teg boldı; ya‘nī bu būstān kesilmiş teg boldı ķara boldı, kiçe **ķarañķusı** kibi ya‘nī ķara ķom kibi (AKT 100b/10=68:20).

2. Durum ve nitelik adları türetir.

edģü: “iyi kişi, salih insan, hayırlı insan” < ed-gü

Olar biziñ üskümüzde üdründiler **edģüler** tururlar (RKT 34/65b1=38:47). Haķıķat üze Teñri müjde birür saña Yahyā birle rātlağan kelimeni Teñridin taķı uluģ tişilerge yawuzmağan taķı peyģamber **edģülerdin** (ÖKT 101b/2=A:39). Eger birse bizge fazlındın şadaķa kılģay miz taķı bolģay miz **edģülerdin** (HKT 192a/3=9:75). Kūfr ketürdi Nūħ ģatunı taķı Lūť ģatunı, bolur irdiler iki ķuluñ altında edģü ķullarımızdın irür (AKT 96a/4=66:10). Kim tañrı müjdā berür saña

⁴³ Clauson, 2007: 188.

⁴⁴ Tekin: 2003: 83.

⁴⁵ Gabain, 2000: 46.

⁴⁶ Hacıeminoğlu, 1997: 63.

yaḥyā birlä rāstlağan kälimäni tañrıdın taqı uluğ taqı tişilärkä yawumağan taqı päyğämbär **ädgü**lärdin (TİEM 73 42r/2=3:39).

2. iyi, hayırlı, güzel.

Boyun sümek hem **edgü** söz kerek erdi (RKT 37/17a3=47:21). Taqı müjde birgil anlarğa kim bittiler taqı kıldılar **edgü** ‘amellerni (ÖKT 4a/5=B:25). Taqı anlar kim bittiler taqı kıldılar **edgü** işlerni kiwürgey miz anlarını bustānlarğa (HKT 95a/6=4:122). Bilgil kim i‘tibār **edgü** ‘amelde turur. Taqı aytdı ulaçılar, baqar, qayıñuz körklü (AKT 96b/3=67:2). Nä kim kertgünsä qılsa **edgü** iş añar edgülik yanıtı. (TİEM 73 221v/1=18:88).

meñgü: “ebedi, sonsuz” < meñ+gü

Kiriñler tamuğ qapuğlarındın **meñgü** qalıglılar anıñ içinde ñeme yawuz turğu yer ol uluğsıglıq qılıglarınıñ yanışı (RKT 30/42a2=16:29). Anlar bāñıl boldı anlarınıñ ‘amelleri dünyāda taqı ol cihānda taqı anlar ot eyeleri anlar anıñ içinde **meñgü** qalıglılar (ÖKT 62a/4=B:217). Kiriñ aña selāmetlik birle, ol **meñgü** küni irür (AKT 51b/4=50:34). Turğuluk uşmağ aqar anıñ altında arıqlar **māñgü** qalıglılar anıñ içindä. Ol anıñ yanıtı turur kim arıttı (TİEM 73 232r/1=20:76).

3. İnsan vücuduyla ilgili organ adları ve bu organlara ait özellikleri bildiren adlar türetmesinin yanı sıra hayvan adları türetir.

buğrağ: “erkek deve; saldırgan, azgın” < buğra+ğ

Oqımaslar du‘ā qılmaslar mägär yäkkä **buğrağ**, sürdi anı tañrı (TİEM 73 72v/3=4:118).

qarağ: 1. “kör, ama” < qara+ğ

Bu ögür anlarını kim la‘net qılmış turur Tañrı sağır qıldı **qarağ** qıldı közlerini (RKT 37/18a2=47:23). Anlar turur anlar sürdi anlarını tañrı sağır qıldı anlarını taqı **qarağ** qıldı közlärini azu äwrä täwrä baqmazlar mu (TİEM 73 374v/6=47:23).

2. hakkı bilip de ikrar etmeyen.

Sen mü eşittürür sen sağırlarğa azu sen mü köndürür sen **qarağ**larını ol kim bolsa belgülig yolsuzluğ içinde (RKT 36/54a1=43:40). Sän mü köni yol körgitür sän **qarağ**larğa äğär bolsalar körmäslär (TİEM 73 157v/3=10:43).

2.1.14. +k/ķ

İsimden isim türeten yapım ekidir. Aynı ekin fiilden isim türeten örneklerine de rastlanmaktadır. İsimden isim türeten örnekleri sınırlı sayıda olsa da fiilden isim türetme konusunda son derece işlek bir ektir.

adaşık: “adaş, aynı adı taşıyan, benzer” < ad+(d)aş+(ı)ķ

Ay zākāriyyā biz sāvünç berür miz saña bir oğul birlä aniñ atı yaħyā turur
kılmadımız añar munda öndün **ad(d)aşık** (TİEM 73 223r/8=19:7).

çignek: “dirsek” < çigin+(e)k

Ay anlar kim kertgündilär kaçan qopsañızlar namāzka yuñuzlar yüzläriñizni
äligläriñizni **çignäkläriñizkä** tegi suw türtüñlär başlarıñızka adaqlarıñızka ekki
topuqlarğa tegi (TİEM 73 80v/6=5:6).

2.1.15. +ki

Yapı ve işlev bakımından aitlik ekidir. Bağlılık ve aitlik ifade eder. Eklendiği isimlerden bir yere mensup olma yahut bir niteliğe sahip olma anlamında isimler türetir. Hem yapım eki hem de çekim eki işlevindedir.

aşnuķı: “önceki” < aşnu+ķı

Kaçan kim aytılsa olarķa: negü indürdi İdiñiz? Ayurlar: **aşnuķı**larınñ bitimiş
sörçekleri (RKT 30/38b3=16:24). Keliñiz maña mundın **aşnuķı** kitāb birle yā
baқыyye birle biligdin, eger iridiñiz irse rāst ayğanlar (HKT 479b/4=46:4).
Aydı: Tutğıl anı, qorqmağıl terkin yana yandurgay-men **aşnuķı** meñzeginge
(AKT 20a/1=20:21). Aydı tutğıl anı qorqmağıl tärkin yandurgay miz **aşnuķı**
mäñzägiñä (TİEM 73 229r/7=20:21).

burunķı: “önceki” < bur+(u)n+ķı

Aydılar anlar kim tandılar: hergiz bitmez-miz bu qur’ānķa hem ol kim anda
burunķı turur (RKT 33/43a2=34:31). Ayturlar anlar kim küfr ketürdiler: irmes
bu, meger **burunķı**larınñ bāṭıl sözleri (HKT 126a/9=6:25). Kün ay **burunķı**
saķış birlä yulduzlar yığaçlar säcdä qılurlar kökni kötürdi urdı tärāzūni (TİEM
73 391r/7=55=6).

evvelki: (A.+T.)“evvelki, önceki” < evvel+ki

Tatmazlar aniñ içinde ölümni meger ölüm **evvelķı** küdeşdi olarnı tamuğ
qınıdın (RKT 36/88a1=44:56). Yoқ tapunğu meger ol, tırgüzür taķı öldürür,
idiñiz taķı **evvelķı** atalarıñızniñ erkligi (HKT 473b/2=44:8). Çinoқ bildiñiz

evvelki yaratmağımını sanmaz-sizler; ya'nî nişe i'tibār tutmaz-siz ve nişe kelmez-siz halkı koparmağımğa (AKT 70a/8=56:62).

keçki: “eski, geçmiş” < keç+ki Yime ayka teñledimiz tüşgü yerler ançağa tegi yandı ol egilmiş ħurmā butaķı teg eski/**keçki** (RKT 34/7a1=36:39). Kertgündi ägär bolsa eğgölüg aşunmağaylar ärdi bizdin aniñ tapa ançada yol bilmädilär añar munu ayurlar bu yalğançı turur **keçki** (TİEM 73 369v/7=46:11).

soñraqı: “sonraki, diğeri, öbürü” < soñ+ra+ki irmes bu yakın tiriglik, meger oyun taķı oyun taķı **soñraqı** sarāy, yaħşıraķ anlarğa kim saķınurlar anda öñdün müsā bitigi yol başlağlı yarlıķamaķ (HKT 127a/5=6:32).

üstünki: “en üstte, en yüksekte olan” < üst+(ü)n+ki Anlar, anlarğa ķat ķatniñ yanut birmeki, ol nirse birle kim ķıldılar taķı anlar, **üstünki** ħücreler içinde ĩminler (HKT 413a/2=34:37).

yumķı: “hep, hepsi, bir defada,” < yum+ķı

Aydi: ey İdim aniñ birle kim yolsuz ķıldınız meni bezegey men olarķa yer içinde yolsuz ķılğay oķ men olarnı **yumķı**ların (RKT 30/24b3=15:39). Ol kün koparur anlarnı tañrı **yumķı** and içärlär añar nätäg kim içärlär silärķä saķınurlar anlar närsä üzä (TİEM 73 402v/2=58:18).

2.1.16. +II/+IU

Sahiplik bildiren isimden isim yapım eklerindedir. Bir nesnenin neye ve kime ait olduğunu yahut bir kişinin sahip olduğu yeri ifade eden isimler türetir. Ekin asli biçimi +IIğ, +IUğ biçimindedir. Zamanla ek sonundaki ğ'nin erimesiyle ses uyumlarına bağlı olarak +Iı, +Ii, +Iu, +Iü biçiminde kullanılır hale gelmiştir. Kur'an tercümelerinde her iki şekle de rastlamak mümkündür. Zafer Önler ekle ilgili olarak: “+Ix ile türetilmiş sözcüklerin anlam özellikleri incelendiğinde, köken olarak birden fazla +Ix ekinin varlığı akla gelmektedir. Türkçede bir arada bulunan iki şeyi anlatmak için hem ... hem bağlacının anlamını veren +Ix ... +Ix biçiminde kurulmuş ikilemeler bulunur. Türkçenin eski metinlerinden beri süregelen +Ixg ekiyle ilgisi bulunmaktadır. Ancak zaman içinde bu ek, sıfat eki olan +Ix ile biçim benzerliğinden dolayı ayırt edilemez hale gelmiştir⁴⁷.” görüşünü öne sürer.

2.1.16.1. Ekin İşlevleri

Sıfat türetme işlevi vardır. Fiilden isim yapım eki “-ğ” ile kalıplaşarak “-An” sıfat-fiil ekinin işlevini karşıladığı örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Bu yolla türetilen isimler

⁴⁷ Önler, 2004: 2208.

genellikle eylemi gerçekleştiren kişiyi ifade eden isimlerdir. Muharrem Ergin ekle ilgili olarak: “*İşleklilik derecesi çekim eklerine yakın olan çok işlek isimden isim yapma ekidir. Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Bu yüzden sıfat eki diye anılır. Fakat sıfatlar isim olarak da kullanıldığı için bu ekle yapılan isimler hem sıfat hem de isim olarak kullanılan vasıf isimleridir. Ek sahiplik ya da bağlılık ifade eder.*” şeklinde görüş belirtir.

azatıglı: “azan, azıtan” < az-(1)t-(1)ğ+lı

Meger Tañrınıñ hāliş qulları sizler ol kim tapnur sizler ermez siz anıñ üze **azatıglı**la (RKT 34/42b2=37:162). Anuq tutmadım anlarını köklärni yärni yaratmaq üdindä Ap ymä özlärni yaratmaq üdindä ärmädim tutuğlı yoldın **azatıglı**larını yārī (TİEM 73 218v/8=18:51).

berigli: “veren” < ber-(i)g+li

Yıgsalar séni azu öldürseler séni azu çıkarırsalar séni al qılurlar al yanutı bérür Tañrı Tañrı yanut **berigli**lerde yégrek ol (RKT 28/80b2=8:30). Aydılar tutundı rüzī **berigli** idi oğul kız, arıq turur ol kim qullar tururlar ağırlandıqlar (TİEM 73 236r/2=21:26).

keçigli: 1. “(yoldan) geçen, yolculuk eden” < keç-(i)g+li

Yoq cünübqa meger yol **keçigli**ler yunğınçaqa tegi (RKT 26/18b1=4:43). Bilginçäkä tegi silär negü aytur silär ap yunguda ärkän mägär yolda **käçigilär** başlığın yunğınça silär ägär bolsa silär biliglig azu yol yörümäk üzä azu kälsä birägü silärdin (TİEM 73 63v/7=4:43).

2. öne geçen, önde bulunan.

Anlar kim qatıqlandıqlar biziñ äyetlerimiz içre **keçigli**ler bu ögür olarqa turur qın yime açığı ‘azābdın (RKT 33/30b2=34:5). Qaçan öfkämiz kältürdilär ärsä öç aldımız anlardın gārqa qıldımız anlarını yumqılarını Qıldımız anlarını öndün **käçigilär** mänzäk keçinkilärkä (TİEM 73 361v/6=43:56).

3. en üstün, en erdemli.

Tileyürler kim çıkarırsalar sizni yerinizdin sihrleri birle kiteseler yoluñuzda **keçigli** (RKT 31/53b2=20:63).

4. aciz bırakan.

Tegdi olarqa ésiz qılmaqlarınıñ yanutı anlar kim küç qıldılar bu ögürdin teger olarqa ésiz qılıqlarınıñ yanutı ermez olar **keçigli**ler (RKT 35/8a2=39:51).

5. geçmiş.

Çağan sezā boldılar biziñ öwkemizke öç aldımız anlardın baturdı-mız anlarını kamuğlarını kıldımız anlarını **keçigililer** hem meşel kiğinkilerke (RKT 36/60b3=43:56).

küdezigli: 1. “gözetleyen, bekleyen, koruyan” < küde-z-(i)g+li

Färlärini zinādın küdāzigli äränläär färlärini **küdāzigli** tişilär yād kıılığlı äränläär tañrını üküş yād kıılığlı künçuyular anuttı (TİEM 73 307v/7=33:35).

2. takva sahibi.

Çağan bërse siz olarğa terlerini **küdezigliler** zinā kıılmağlılar hem tutmağlılar örtügli düşmanlar kim kim tansa imānka çın-oğ yoğaldı anıñ ‘ameli ol āhiret içinde ziyānılığlardın (RKT 27/20a1=5:5).

3. iffetli, namuslu.

Tişilig alıñlar olarnı boğunları ärk bermäki birlä berinläär anlarğa tärlärini körklüglük birlä özlärin **küdāzigliler** zinā kıılmağlılar ap ymä oynaş tutuğlı (TİEM 73 61v/5=4:25).

örtüglü: “gizli, saklı, örtülü” < ört-(ü)g+lü

Ol Tañrı bilür **örtügli** köklerni hem yerlerni ol Tañrı körgen né kim kılsa sizler (RKT 37/67a3=49:18). Tağı çođuñ yazuğnuñ āşkāresini tağı **örtüglüsini** (HKT 138b/5=6:120). Tağı **örtüglü** kıılıñ sözlerni ya tağı āşkāre, anıñ birle (AKT 97b/3=67:13). Yana ol kim rüzi kıldımız añar bizdin körklüg rüzi ol nafağa kılnur andın **örtüglü** āşkārā (TİEM 73 201r/9=16:7).

tanıgli: “kafir, iman etmeyen, inkar eden” < tan-(ı)ğ+lı

Çağan keldi erse olarğa könilik aydılar: bu yalğan bir añar **tanıglılar**-miz (RKT 36/49a2=43:30). Anlar üşürmek Teñriñi, anlar **tanıglılar** turur (AKT 33b/7=21:36). Käçürgäy-miz tamuğnı ol kün **tanıglılar**ğa körgitü käçürmək (TİEM 73 222r/5=18:100).

teprenigli: “canlı, yaratık” < tepre-n-(i)g+li

Teñrike yüknür nékim kökler içinde turur ol kim yer içinde turur **teprenigidin** feriştelar olar uluğsızlık kılmazlar (RKT 30/54a1=16:49). Yalğanka tuttılar anı tuttılar anlarını bir **täpräniqli** boldılar sarāyları içinde çöküglilär (TİEM 73 291v/5=29:37).

tutuğlı: 1. “tutan, yazıcı (melek)” < tut-(u)ğ+lı

Ançada tutar iki **tutuğlı** oñdın yanı sağ soldın olduruğlı (RKT 37/73b1=50:17).

2. tutan, tutucu/alan, alıcı.

Taķı anlar kim birdük anlarġa kitābnı; bilürler haķıķat üze ol indürölmiş idin, haķ birle; taķı bolmaġıl Şek **tutuġlı**lardın (HKT 138a/3=6:114). Yok hiġ täpräniġli mäġär ol **tutuġlı** turur anıñ bürġäkini mäniñ idim köni yol üzä (TİEM 73 167v/9=11:56).

3. edinici, husule getiren, ayarlanan.

Yaratdı köklerni yerlerni ap yeme özlerni yaratmaġġa ermes-men **tutuġlı**, yoldın azıķıġlılar, yārīġi (AKT 4b/9=18:51). Ap ymä özlärni yaratmaġ üdindä ärmädim **tutuġlı** yoldın azıtıġlılarını yārī (TİEM 73 218v/8=18:51).

2.1.17. +IIġ/+IUġ

Eski Türkçeden beri kullanılan isimden isim yapan en işlek eklerden birisidir. Eklendiġi isimlerde genellikle soyut ve somut adlar türetir. Bugünkü yazı dilimizde +lı, +li ekinin karŐılıġıdır. Zamanla “ġ/g” sesinin erimesi sonucu +lı, +li Şeklini almıştır. Farklı işlevlerde isimler türetse de genellikle sıfat türetme işlevi ile anılır. Eklendiġi isimlerde genellikle sahiplik ve mensubiyet bildirir yahut bu işlevine uygun olarak “bir niteliġe sahip olan” manasında isimler türetir.

Clauson, ġok sık kullanılan işlek bir ek olduġunu belirtirken ekin iyelik bildiren sıfatlar oluŐturduġunu belirtir⁴⁸. Clauson’un böyle bir görüş öne sürmesindeki temel dayanak noktası ekin, eklendiġi isimlerde aitlik, sahiplik bildirmesinden kaynaklandıġı ihtimalini akla getirmektedir.

Muharrem Ergin’e göre; bu ek işleklik derecesi çekim eklerine yakın olan ġok işlek isimden isim yapım ekidir. Vokal uyumlarına baġlı olarak dört Őekillidir. Esas fonksiyonu sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Bu yüzden sıfat eki olarak anılır. Fakat sıfatlar isim olarak da kullanıldıġı için bu ekle yapılan isimler hem sıfat hem isim olabilir. Kısaca ek baġlılık veya sahiplik ifade eder⁴⁹.

2.1.17.1. Ekin İşlevleri

1. En temel işlevlerinden birisi; genellikle üzerine eklendiġi isimlerden sıfat ve zarflar türetir. Eklendiġi isim yapısıyla birlikte niteliġi ismin yahut eylemdeki hareketin niteliġini, niceliġini ve durumunu belirtir.

belgölüg: 1. “belli, bilinen, görünen, malum” < bel-gü+lüg

⁴⁸ Clauson, 2007: 196.

⁴⁹ Ergin, 2011: 235.

Çağan oğınsa olar üze nişanlarımız **belgölüg** ermedi olarnıñ hüccetleri meger aydılar (RKT 36/102a3=45:25). Sorarlar saña yeñi aylardın ayğıl ol **belgölüg** kılınmış vaqtlar kişilerge taqı Һaccğa (ÖKT 51b/5=B:189). **Belgölüg** boldı köni yol azğunlıqdın (HKT 40a/3=2:256). Nelük keltürmesler anlar üze bir hüccet **belgölüg**? (AKT 1b/3=18:15). Ay kişilər yeñilər anıñdın kim yär içindä Һäläl arıg udu barmañlar yäk mañımlarıña ol silärkä düşmän ol **bälgölüg** (TİEM 73 19v/6=2:168).

2. delil, açık delil.

Ayğaylar: kelmez mü erdi sizlerke yalawaçlarıñız belgölüglerni? (RKT 35/53a3=40:50). Һaқıқat üze namāz irdi mü‘mınler üze vaqtı **belgölüg** kılınmış kitāb (HKT 93a/4=4:103). Çağan oğulsa anlarıñ üze Bizniñ āyetlerimiz, **belgölüg**; aydı anlar kim tendiler, anlarğa kim kirtündiler (AKT 15a/9=19:73).

3. ibret, nişan.

Bütünlükün kim anıñ içinde **belgölügl**er ol saqıñıglırlarğa kim ol tutaşı yol ol (RKT 30/30a3=15:75).

4. açık, apaçık, aşıkar.

Belgölüglerni bitilmişlerni indürdümiz seniñ tapa yād kılgu belgürtse sen kişilerge (RKT 30/51b1=16:44). Keldi sizge Tañrıdın yaruқ taqı kitāb **belgölüg** (HKT 107a/2=5:15).

5. ayet, kitap.

Aydı ay mäniñ boğunum ne körür silär ägär bolsa miz bir **bälgölüg** üzä iğimdin berdi maña yarlıқamaqlıқ üskindin örtüldi (TİEM 73 165v/1=11:28).

6. iz, emare.

Çamuğ näkni sadımız lävhü'l-maḥfuz içindä **bälgölüg** (TİEM 73 320r/9=36:12).

7. hak, hukuk.

Ol kün tükäl kılğay anlarıñ tañrı yanutlarını yaraşınça bilürlär bütünlükün tañrı ol **bälgölüg** biligli ol (TİEM 73 256r/4=24:25).

biliglig: “bilgili, alim” < bil-(i)g+lig Aydılar: қorқmağıl biz sewünçi bérür-miz saña bir **biliglig** oğul birle (RKT 30/26b1=15:53). Keñrü **biliglig** iğimiz tegmä narsäni bilmäki Tañrı üzä köñül badımız (TİEM 73 11r/3=7:89).

iglig: 1. “hastalık sahibi, hasta” < ig+lig

Yox za'ifler üze yox **iglig**ler üze yox anlar üze kim bulmazlar (RKT 29/64a2=9:91). Köygül taqı işitgil taqı kâfirlerğa qın bar **iglig** (ÖKT 25a/1=B:104).

2. ızdırıp veren, acılı, sıkıntılı.

Öldürürler anlarını kim buyrurlar ‘adl birle kişilerdin müjde birgil **iglig** ‘azāb birle (HKT 50a/1=3:21). Eger zāyil bolsalar qıynağay erdük anlarını, küfr keltürdiler anlardın, **iglig** ‘azāb birle (AKT 43b/3=48:25). Yox közsüz üzä tarlıq ap ymä aḥsaḥ üzä tarlıq ap ymä **iglig** üzä tarlıq (TİEM 73 377v/6=48:17).

işlig: 1. “işli, eylemli, işi olan” < iş+lig

Anlarını kim taptılar hem kıldılar edgüliklerini yawuz **işlig**ler teg yer içinde (RKT 35/49b2=40:43). Haḳıḳat üze sen bilgen üstüvār **işlig** (ÖKT 7a/2=B:32). Haḳıḳat üze sen sen bilgen üstüvār **işlig** (HKT 5b/8=2:32). Ne kim köklerde taqı ne kim yerlerde bar turur; erklig, arıḡ pādşāh, ‘azīz, tegiz **işlig**, yaratğan (AKT 88a/4=62:1). Tañrı arturur kimkā tilāsā tañrı keñrū **işlig** bilgān ol (TİEM 73 33v/9=2:261).

2. eşi, dostu olan.

Taqı bir **işlig** ögürler ber-ḥudārılıq birgey miz anlarğa. Andın soñ sıқаğay anlarını bizdin iglig qın (HKT 218b/3=11:47).

meñizlig: 1. “benzer, eş, denk” < meñ+(i)z+lig

Sizler ol vaḳtda olar **meñizlig** ol Tañrı tériqli iki yüzlüglerni hem kâfirlerini tamuḡ içinde ḳamuḡnı (RKT 26/95b2=4:140). Teñri ḳatında Ādem şıfatı **meñizlig** yarattı anı toprakdın (ÖKT 106a/3=A:59). Yaḡmurluḡ kim irselerniñ şıfatları **meñizlig** seḥābdın. Anıñ içinde ḳarañkuluḡlar, taqı ötgün bar taqı yıldırım bar (HKT 3b/5=2:19). Tiler kim çıḳarsalar sizlerni yerleriñizdin yalğançılıq birle, iltür sizlerni yoluñızlar **meñizlig** (AKT 21b/10=20:63). Yäk **māñizlig** ançada aydı kişikā tangıl tep ḳaçan tansa aydı män bızār män (TİEM 73 404r/1=59:16).

2. gibi.

Eger bolsa anlarḳa kim küç éttiler ol kim yer içinde turur kamuḡ taqı anıñ **meñizlig** anıñ birle yuluḡ bérgetiler (RKT 35/5a1=39:47). Anıñ **meñizlig** beyān ḳılır Tañrı sizge nişānlarını (HKT 32b/2=2:219). Taqı men hem anıñ **meñizlig** uşmaḡ yapḡay men tidi (AKT 132b/3=89:8). Ol kim yaratılmadı anıñ **māñizlig** kändlär içindä (TİEM 73 442v/4=89:8).

3. şekil, suret, seciye, karakter.

Adın anıñ **māñizligdin** türlüğ türlüğ qın bu gürühtar turur (TİEM 73 333v/5=38:58).

ornatıǵıǵ: “bezenmiş, süslenmiş” < or(u)n-a-t-(ı)ǵ+lıǵ

Yime étig gevher yinçü **ornatıǵıǵ** ermez ol barça meger yaqın tiriglik (RKT 36/51b2=43:35).

öwkelig: “öfkeli” < öwke+lig

Anıñ birle kim urdı raħmanqa bir meşel söz: bolur yüzi qara ol **öwkelig** bolur (RKT 36/43a3=43:17). Taqı ol waqtın kim qayttı Mūsā qavmı tapa **öfkelig** qatıǵ qađǵuluǵ aydı (HKT 163b/2=7/150). Mūsā bođunuña **öfkälig** buşuǵluǵ qađǵuluǵ aydı nemä yawuz keğin qalǵuçılıq qıldıñızlar maña mendä keğin (TİEM 73 125v/4=7:150).

tatlıǵ: 1. “tatlı, lezzetli” < tat+lıǵ

Sütidin adnamaz anıñ mezesi arıqlar ħamrdın **tatlıǵ** içgenlerke arıqlar (RKT 37/12b3=47:15). Bu süçüǵ **tatlıǵ** siñgen içgüsi taqı bu şor taħır (HKT 416a/9=35/12). Bu birisi ħoş **tatlıǵ** siñiglig anıñ içmäki bu taqı birisi tuzluǵ siñilmäk (TİEM 73 317v/6=35:12).

2. tatlı su.

Ol ol ol idi qaynaşturdı ekki täñizni bu biri **tatlıǵ** süçig bu biri inän açıǵ qıldı (TİEM 73 265v/6=25:53).

yaraǵlıǵ: (1) “hakikat, gerçek, hak” < yaraǵ+lıǵ

Tüşti **yaraǵlıǵ** yerinde yoq yoğun boldı anı kim qılır erdiler (RKT 28/8b2=7:118). Bilmediñ mü ħaқиқat üze Teñri qamuǵ nerse üze **yaraǵlıǵ** turur (ÖKT 25b/2=B:106). ħaқиқat üze Tañrı tigma bir nirse üze **yaraǵlıǵ** (HKT 4a/2=2:20). Yalǵan qıldılar bizim ħüccetlerimizni, qamuǵı. Tutduq anlarını Teñriniñ tutmaqı, **yaraǵlıǵ** ol (AKT 63b/2=54:42).

yaraǵlıǵ: (2) “gücü yeten, muktedir”

Ewürgey erdimiz olarnı orunları üze **yaraǵlıǵ** bolmaǵaytılar keçgüke ap yanguqa (RKT 34/17a1=37:67). Anıñ eyeleri ħaқиқat üze **yaraǵlıǵ**lar anıñ üze keldi aña buyruqumız (HKT 203b/2=10:24). Äǵar uçu barsa **yaraǵlıǵ** ätözläri tiläkläriñä artaǵay ärdi köklär yärlär nä kim olarnıñ içindäki (TİEM 73 252v/4=23:71).

yaraǵlıǵ: (3) 1. gerekli yaqışır.

Kirgil anda telim tayaqlar turur kayusu kim qoyçılıqğa yaraqlıq erse alğıl tip (AKT 28b/21=20). Hor qılır sän kimni tiläsän alğındä hayr sän qamuğ närsä üzä **yaraqlıq** (TIEM 73 40v/4=3:26).

2. faydalı, yararlı, uygun.

Aydı anlar kim **yaraqlıq** boldı anlar üzä söz idimizä bular anlar kim yolsuz qıldılar bizni yolsuz qıldımız anlarını (TIEM 73 285r/8=28:63).

3. hikmet.

Könül urğıltarı üzä sen bälgülüq **yaraqlıq** üzä sen. Sen eşittürmäs sen ölüqlärkä (TIEM 73 279v/7=27:79).

4. şariat.

Qaçan kaldi ärsä anlarqa **yaraqlıq** biziñ üskimizdin aydılar nälük berilmädi añar mäñzär kim berildi müsäqa (TIEM 73 284r/2=28:48).

yaşlıq: 1. “yaşlı, ihtiyar” < yaş+lıq

Qaçan tegdi erse küçiñe kırq **yaşlıq** boldı bėrdimiz añar hikmet/könilik hem bilig andağuq yanut bėrür-miz eđü qılıqlılarka (RKT 32/9b2=28:14). Orta **yaşlıq** anıñ arasında qılıñ kim buyrulursuz (ÖKT 17a/5=B:68). Haqıkat üze ol inek turur irmes qarı taqı irmes yigit orta **yaşlıq** anıñ arasında; qılıñ anı kim buyrulur siz (HKT 10a/7=2:68).

2. taze sebze ve bitkiye sahip olan.

Taqı kök birle qasem yād qılır men yaqmurlıq bulıt birle taqı kök **yaşlıq** yer birle (HKT 571a/2=86:12).

3. aynı yaşta olan.

Ämçäkləri owa kälmiş kızlar bir **yaşlıq** toluq sağraqlar eşitmäzlär anıñ içindä asıqsız söz (TIEM 73 433r/2=78:33).

2. Ad kök veya gövdesinin işaret ettiği varlık, nicelik ya da niteliğe sahip olan kişiyi yahut nesneyi bildirir.

atlıq: 1. “adlı, adında” < at+lıq

Soñ qıldı anlarda kiğin esiz qoğtılar namāznı hem uğtılar ten tilekleriñe kiğin tüşerler yā körgeyler gayy **atlıq** tamuğqa (RKT 31/23b1=19:59). Taqı ol nerseni kim indürüldi iki ferişte üze Bābil **atlıq** yerde Hārūt (ÖKT 23b/4=B:102). Ögretürler kişilerge sihrni; taqı ol nirseni kim indürüldi iki firişte üze Bābil **atlıq** yirde (HKT 14b/8=2:102). Kördüñüz mü Lāt **atlıq** butlarını taqı ‘Uzzā butlar atı bolur (AKT 59b/2=53:19). Ürgädiñ yıllar mädyän

atlıg kânt boğunu içindä yana kâldiñ ändäzä birlä ay müsä (TİEM 73 230r/1=20:40).

2. atlı, süvari.

Tağı çoğı kılıgıl anlar üze **atlıg**larıñ birle tağı yađađlarıñ birle (HKT 277a/2=17:64). Anlar üzä **atlıg**ıñnı yađađıñnı ortağlaşgıl anlar birlä māl tawarlar içindä oğul kızlar içindä (TİEM 73 211r/1=17:64).

erklig: 1. “veli, sığımlacak kişi, hami, dost” < erk+lig

Aygay anlar kim ot içinde tamuğ **erklig**inge ođıñlar idıñizke yüñülsün üçün bizdin bir kün kınnı (RKT 35/52b3=40:49). Tağı yoğ sizge Teñridin bisre **erklig**din tağı yārīçidin (ÖKT 25b/4=B:107). Yoğ sizge Tañrıdın bisre **erklig**din tağı yārīçidin (HKT 15b/3=2:107). Ne kim köklerde tağı ne kim yerlerde bar turur; **erklig**, arığ pādşāh, ‘aziz, tegiz işlig, yaratđan (AKT 88a/4=62:1).

2. sahip, malik, hakim.

Tilemez men sizdin anıñ üze yanutdın irmez yanutum meger ‘älemlerniñ **erkligi** üze (HKT 356b/5=26:127). Yügsäk Tañrı **ärklig** säzä yoğ idı mägär ol ‘arş idisi ağırlığ (TİEM 73 254v/7=23:116).

3. her şeyin sahibi, her şeye hükmeden, esma-i hüsnadan el-melik.

Aydılar tap bizke Tañrı néme körklüğ **erklig** ol (RKT 25/26b2=4:173). **Erklig** key arığ ‘aybdın kırtulđan kıtgargān amān bağışlağan yiñgen cebr kılgān yitiz uluğ (HKT 525a/8=59:23).

4. vekil.

... dostlar Tañrı küdezgen olar üze ermez sen olar üze **erklig**. Mundağuk yarlığ idtımız saña kıur’ān taziçe kıorkıtsa sen Mekke boğnını ol kim yöresinde turur (RKT 36/3a2=42:6).

5. hükümdar, mülk sahibi, esma-i hüsnadan el-melik.

Uluğ erür Tañrı **erklig** sezä éwmegil Kıur’ān birle (RKT 31/87b2=20:114).

kewdelig: “gövdeli, -in görünüşünde olan” < kewde+lig

Tuttı Mūsā kıavmi anda kıdın altun birle étiglerindin bir buzađu **kewdelig** añar ünlüđ körmezler mü? (RKT 28/26a2=7:148).

kınlıg: “azap veren, eziyet eden, azabı olan” < kın+lıg

Ol anlar kim hilāf éttiler Tañrıka yalavaçıña kim kim hilāf kılsa Tañrıka hem yalavaçıña ol Tañrı kıatığ **kınlıg** ol. (RKT 28/71a3=8:13). Zārīlık kıılmaslar ançağa teğrü kim ol vağtın kim açtuğ anlar üze kıapuğ **kınlıg** kıatığ ol vağtın kim

anlar anıñ içinde nemīd bolǵanlar (HKT 332b/7=23:77). Yazuq yarlıқаǵlı tävbä bázärlägli қatıǵ **қınlıǵ** artuqluq idisi yoq idi mägar ol. (TİEM 73 341v/7=40:3).

3. Araçça ve Farsçadan alıntı kelimelere eklenerek bu kelimeleri Türkçeleştirir.

‘alemluǵ: (Ar.T.) “insanlar, bütün yaratılmışlar, canlılar” < ‘alem+luǵ

Aydi: Mūsā: ey Fir‘avn men yalavaç men **‘alemluǵlar** idisindin (RKT 28/4b2=7:104).

‘ayāllıǵ: (Ar.T.) “evlat sahibi” < ‘ayal+lıǵ

Aydılar: biz üküşrek tawarlıǵ-miz hem üküş **‘ayāllıǵ** ermez-miz biz qınamışlar (RKT 33/52a2=34:35). Taqı aydılar biz üküşrāk tawarlıǵlar **‘ayāllıǵları** miz ärmāz miz qınalǵular (TİEM 73 314r/2=34:35).

baḥşışlıǵ: (Far.T.) “rahmet eden” < baḥşış+lıǵ

Başladım Tañrı atı birle uluǵ **baḥşışlıǵ** ulaşu yarlıқаǵan (RKT 34/46b1=38).

bereketlig: (Ar.T.) “bereketli, mübarek, hayırlı, yüce” < berekāt+lıǵ

İndürdimiz kökdin suwnı **berekātlıǵ** ündürdümiz anıñ birle büstānları bıçǵu ewünni (RKT 37/70b3=50:9). Ol kim Mekke’de turur, **bereketlig** taqı köbi yol ‘ālemlerǵa (ÖKT 115b/1=A:96). Taqı kün batış yanlarındın; ol kim **bereketlig** qıldıq anıñ içinde (HKT 161b/3=2:137). Qıldı maña qutluǵ **bereketlig**, qayda kim bolsa-men (AKT 13a/3=19:31). Ol turur idiniñ pārvārdigāriniñizlar **bārākātlig** idi ajunluǵlar idisi (TİEM 73 346r/2=40:64).

cenābetliǵ: “cenabet, dinen temzi olmama durumu” < cenābet+lıǵ

Taqı eger bolsañız **cenābetliǵlar** arınıñ (ÖKT 249b/5=M:6). Taqı eger bolsañız **cenābetliǵ** arınıñ (HKT 105a/6=5:6).

raḥmetlig: (Ar.T.) “rahmetli, merhametli” < raḥmet+lig

Ol Tañrı erür örtgen ulaşu yarlıқаǵan. Eger adrılsa muñsuz qılur Tañrı qamuǵnı kēñlikdin erür Tañrı kēñ **raḥmetlig** ḥakīm. (RKT 26/89a1=4:130). Yoq idimiz meger ol üküş **raḥmetlig** peyveste raḥmet qılǵan (ÖKT 42b/1=B:163). Taqı İdiñ yarlıқаǵan **raḥmetlig**. Eger tutsa anlarını ol nirse birle kim qazǵandılar iwütgey irdi (HKT 288b/4=18/58). Tañrınıñ atı birlä başlayur män üküş **raḥmātlig** raḥmāti tutuş (TİEM 73 38r/2=3).

töhmetlig: (Ar.T.) “rahatsız eden, endişeye düşüren” < töhmet+lig

Adırdılar olar ara andın kim ārzūlar érdiler neçük kim qılındı olar teg öǵürlüǵiñe anda öñdin olar erdiler **töhmetlig** şek içinde (RKT

33/63a1=34:54). Degül Muhammed vahydın, kök haberindin, gayb sözdin **töhmethlîg** ve bahîl degül (AKT 126a/8=81:24).

ziyānlîg: (Ar.T.) “zarar gören, zarara uğrayan, hüsrana uğrayan” < ziyān+lîg

Aydılar: Eger raħm kılmasa bizke İdimiz barımıznı örtmese bolur-miz **ziyānlîg**lardın (RKT 28/27a3=7:149). Taķı öldürdi anı taķı boldı **ziyānlîg**lardın (ÖKT 211a/4=M:30). Taķı kim istese İslāmdın önginni dīn kabūl kılmımağay andın taķı ol, ol cihānda **ziyānlîg**lardın (HKT 58b/8=3/85). Ol turur küç kılığlılarınñ yanutı boyun berdi aña ätözi қадаşını öldürmäckä öldürdi anı boldı **ziyānlîg**lardın (TIEM 73 83v/9=5:30).

2.1.18. +Ilk/+Iuk

Eski Türkçe döneminden günümüze kadar kullanılagelen Türkçenin en işlek yapım eklerinden birisidir. Ad kök ve gövdelerinden soyut ve somut adlar türetir. Soyut adlar, genelde sıfat türünde, nitelik bildiren sözcüklerdir. Muharrem Ergin ekle ilgili olarak; eskiden beri en işlej yapım eklerinden birisi olduğunu, mücerret isimler ve sıfatlar türettiğini söyler⁵⁰.

sökellik: 1. “hastalık” < sökel+lik

Eger yığılmasa iki yüzlüglər anlar kim köñülleri içre **sökellik** ol çav kemişgenler kend içre sekirtgem séni olar üze yana koñşı bolmağaylar (RKT 33/22a1=33:60). Sıkadı anlarını dervişlik **sökellik**. (ÖKT 60a/5=B:214). Köñülleri içinde **sökellik** bar taķı arturdı anlarğa Tañrı sökellikni (HKT 2b/9=2:10). Taķı aytsun anlar kim köñüllerinde **sökellik** bar taķı kâfirler (AKT 117b/11=74:31). Ançada ayur ekkı yüzlüglər anlar kim köñülləri içindä **sökällig** va‘dä kılmadı (TIEM 73 304r/8=33:12).

2. sıkıntı.

Taķı eger sıkasa séni Tañrı **sökellik** birle yoķ açğan aña meger ol taķı eger sınaşa séni eğgülük birle (HKT 125a/8=6:17).

yağılık: 1. “düşmanlık” < yağı+lık

Tarılmadılar eger anda kiçin ol kim keldi olarğa bilig **yağılık** için olar ara eger bir kelime ozmasa idiñdin atanmış zamānķa tegi hüküm kılgaytı (RKT 36/9a3=42:14). Kınrudımız olar ara **yağılıķnı** säwmämäklükni kıyamät künkä tegi (TIEM 73 82r/4=5:14).

2. savaş.

⁵⁰ Ergin, 2001: 232.

Küdezür sizlerni **yağılıq**ñızdın andağuş tükel kıılır irinçini sizlerniñ üze (RKT 30/74b1=16:81).

Ekle ilgili olarak Tahsin Banguoğlu, çok işlek bir yapım eki ve bir çekim ekini andıran kullanışa sahip olduğunu belirtir⁵¹. Gerekçe olarak da “*Ekin adlara gelerek “için” takısı anlatımında bir içinlik “hali meydana” getirmesidir.*” şeklinde bir açıklamada bulunur. Ekin bu özelliğine bağlı olarak da Zeynep Korkmaz “*bir şey için*” anlamında ve “*tahsis*” işlevinde sıfatlar türettiğini belirtir⁵².

2.1.18.1. Ekin İşlevleri

1. En temel işlevlerinden birisi alıntı sözcükleri Türkçeleştirir. Alıntı sözlüklere eklenerek yeni isimler türetir. Dilin söz varlığını zenginleştirmede ve çeşitli kavramları, türetme yoluyla karşılamada işlevseldir.

‘azizlik: 1. “üstünlük, yücelik” < ‘aziz+lik

Anlar kim tutarlar kâfirlerini dostlar mü‘minlerdin bisre isteyürler mü anlarnıñ katında **‘azizlikni** (ÖKT 191b/2=N:139). Tağı tutundılar Tañrıdın bisre tapungular munuñ üçün kim bolsalar anlarğa **‘azizlik** (HKT 299b/3=19/81). Eger kıaytsa erdük Medinege, herâyne çıkarğay erdük **‘azizlikdin** ħorluğğa (AKT 91a/12=63:8). Mîrâş tutğay miz nâ kim aymışını kâlgây biziñkâ yalñuz. Tuttılar Tañrıda öñinni Tañrılar ançağ bolmağları anlarğa **‘azizlik** (TİEM 73 227v/7=19:81).

2. gurur, kibir.

Tağı ol vaqtın kim ayıldı aña: kırğıl Tañrıdın tuttı anı **‘azizlik** yazuğ birle (HKT 30a/8=2:206).

düşvârlık: (Far+T) “zorluk” < düşvâr+lık

Ol kim bérđi añar kıılır Tañrı **düşvârlıkda** kiçin âsanlık (RKT 38/84a2=65:7). Kâfirler üze âsan irmes. İbtidâ turur, bu sözün **düşvârlığı** kamuğ kâfirlerğa bolur (AKT 116a/9=74:10).

hoşnüdlik: (Far+T) “hoşnutluk, razılık, memnuniyet, rıza” < hoşnüd+luk

Müjde bérür olarğa İğileri yarlıkamağlığın andın **hoşnüdlik** birle uşmağlar birle olarğa anıñ içinde ni‘metler tutaşı (RKT 29/156b3=9:21). Bâtl birle meger kim kılsa bezergânlik **hoşnüdlikdin** sizdin (ÖKT 156a/2=N:29). Ol kim irse mü kim uydı Tañrınıñ **hoşnüdlik**ınğa ol kim

⁵¹ Banguoğlu, 2011: 193.

⁵² Korkmaz, 2014: 340.

irse meñizlig kim sezā boldı öfkege Tañrıdın (HKT 69a/2=3:162). Anlar birle kim oqırlar İdilerini tañda kiçe, tilerler anıñ **hoşnūdluqını** (AKT 3a/1=18:28). Ägär särsälär ot orun turur anlarğa ägär **hoşnūdluq** qolsalar ärmäzlär anlar hoşnūd bolmışlardın (TİEM 73 350v/3=41:24).

kāhillik: (Ar+T) “tembellik, yavaş ve ağır davranan” < kāhil+lık

Ol Tañrı aldağı olarğa qaçan qopsalar namāzğa qoparlar **kāhillik**ın körkitürler boğunğa yād kılmazlar Tañrını meger azqına (RKT 36/97a3=4:142)

tağilik: (Ar+T) “azgınlık, taşkınlık” < taği+lık

Qoyar miz anlarını kim ümenmesler satğaşmaqımıznı **tağilik**ları içinde mütehayyir bolurlar (HKT 201b/1=10:11). Aytdı qoldaşı anıñ: İdiyā, **tağilik** kılmadım aña, yana boldı ol ırāq azgınlıq içinde (AKT 51a/1=50:27).

zārilik: (F+T) “ağlayıp inleme, yalvarıp yakarma” < zāri+lık

Yād kılgıl İdiñni özüñ içinde **zārilik**ın hem qorqa ünün yügerü oqımaqğa qodıraq ertelerde hem kéçelerde bolmağıl gāfillerdin (RKT 28/63a2=7:205). Andın soñ **zārilik** kılalım tā kılsa-miz Tañrıñ la‘netini yalğançılar üze (HKT 55a/9=3:61). Qutluğ kıwlıq idi ajunluğlar idisi. Oqıñlar İdiñizlärni **zārilik**ın örtügli ol säwmäs tañdä kächeğilärni (TİEM 73 118r/1=7:55).

2. Sıfat yapım işlevi vardır.

ésizlik: 1. “kötülük” < ésiz+lik

Aydıla anlar kim bérildiler bilig: bütünlükün kim rüsvālik bu kün **ésizlik** tanığlılar üze ol (RKT 30/41a1=16:27). Tüz bolmas eğgülüg ap ymä **esizlig** kitārgil anıñ birlä ol eđgüräk ançada ol kim senli ara anlı ara yağılaşmaq (TİEM 73 350r/7=41:34).

2. izharı ayıp olup örtülmesi gerekli olan, ayıp ve çirkin yer.

Bālgürtmāk üçün ol ekkikā ol kim örtüldi olar ekkidä **esizlik**läridin aydı yıgmadı silärni (TİEM 73 113v/9=7:20).

3. büyük küçük her türlü günah, kötü zararlı.

Andağ ärmäs kim qazğansa **esizlik**ni tegrä qapsasa anı yazuqı muñluqı anlar tururlar ot idiläri (TİEM 73 9v/8=2:81).

4. azap, harp, çetin, güç, kuvvet, şiddet.

Näçä üküş eldin yoq yoğun kıldımız anı kaldi añar **esizlik**imiz tünlä birlä azu anlar uğığlılar ärkän ärmädi oqımaqları (TİEM 73 112v/8=7:4).

katıǵlıq: 1. “güç, kuvvet” < kat-(ı)ǵ+lıq

Ündenülür sizler boğunğa **katıǵlıq** İdileriñe toquşǵay siz olar birle (RKT 37/37a2=48:16). Anlar qavı **katıǵlıq** birle kâfirler üze, raħimler munlar ara (AKT 43a/10=48:29).

2. katılık, sertlik.

Ol taşlar meñizlig taqı qatıǵraq **katıǵlıq** yanındın taqı haqıqat üze taşlardın barılur çıqar arıqlar (ÖKT 18a/5=B:74). İndürdük temürni, bar anda **katıǵlıq** ya‘nı qatıǵ kuvvet üçün düşmân birle toquşmaqğa taqı menfa‘atlar bar turur (AKT 75a/8=57:25).

3. felaket, musibet.

Taqı sabr qılǵanlar dervişlik içinde taqı sökellik içinde taqı **katıǵlıq** vaqtında (HKT 25b/3=2:177). Çınoq **katıǵlıq** soñı āsanlıq bolur ya‘nı bu renc ve cehd kim saña teġer kâfirlerdin, soñı āsanlıq bolǵay (AKT 137b/10=94:5).

4. zarar.

Munda adın äyyüb ol uġurda kim ündädi idisini kim män tegdi maña **katıǵlıq** (TIEM 73 239r/8=21:83).

5. üzüntü, zorluk.

Aydı ay **katıǵlıq**ka umas mu boldum bolmaqımdım bu qarğa mäñizlig (TIEM 73 84r/2=5:31).

6. akıl baliğ olmak.

Ol hüccät üzä kim ol körklügräk tegginçäkä tegi **katıǵlıq**ña küçinä tükäl qılınlar ‘ahdni (TIEM 73 208v/3=17:34).

7. şer, ayıp, kötülük.

Küďäzdi anlarını tañrı ol kün **katıǵlıq**ındın ymä utru kældürdi anlarğa tüzälik säwünç (TIEM 73 430v/7=76:11).

8. sıkıntı içinde olma, fakirlik.

Känt içindä bir päyğämbärdin mäġär tuttumız anıñ boğunını **katıǵlıq** birlä ziyän qor yas birlä bolǵay kim anlar yalbarǵaylar (TIEM 73 121v/1=7:94).

9. hınç.

Ađaqlarıñız altınındın azu artuq kılsa silärkä qayularını tatarsa ämäriñizlärkä ämäri **katıǵlıq**ın (TIEM 73 101r/5=6:65).

10. baskı, baskın.

Azu nälük ançada kaldi anlarğa **katıǵlıq**ımız yalwardılar yoq kim qattı qarardı köñülläri bázädi anlarğa (TIEM 73 99r/3=6:43).

küçeylik: 1. “baskı, güç, tazyik” < küç+(e)y+lik

Tağı Teñri qatıgraq turur **küçeylik** yanındın tağı qatıgraq qınamaq yanındın (ÖKT 173b/3=N:84). Sıqadı atalarımıznı **küçeylik** tağı āsānlıq (HKT 158a/2=7:95). Ündense-siz qavmlar tapa **küçeylik** eyesi, qatıg toquş qılur-siz anlar birle (AKT 42b/2=48:16).

2. şiddet.

Tağı Tañrı qatıgraq turur **küçeylik** yanındın tağı qatıgraq kınmaq yanındın (HKT 89a/3=4:84). Ārür ol kün tanıqlılar üzä **küçäylik** ol kün ısrur küç qılıqlı ekki älgı üzä ayur ay kāşkī män tuttum ārsä yalavaç birlä yol (TIEM 73 263r/5=25:26).

3. düşüncesizlik, azgınlık, sapıklık.

Pes arturur anlarğa **küçeylikini** ya‘nı azmaqlıqnı bu ādemiler bu perilerge (AKT 110b/1=72:6).

4. sıkıntı, zorluk, meşakkat.

Anlar üzä yol **küçäylik** munu andıqaylar oq Tañrı tuta ägär küçümüz yätsä ārdimiz çıqğay ārdimiz silärniñ birlä (TIEM 73 143r/9=9:42).

3. Belirtisiz ad tamlamalarında tamlayan işlevini karşılama işlevi örneklerde karşımıza çıkmaktadır. +luq ekinin bu işlevinin söz konusu yapılarda üzerine ilgi hal ekini üzerine almaktadır. Ekin bu ilgi hali işlevi; kendinden sonra gelen isimle anlamsal boyutta birleşerek kalıcı ad yahut sıfat oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bu işlevinin yanı sıra soyut isimler türetir.

açukluk: 1. “zafer, galibiyet, fetih” < aç-(u)k+luq

Anlar kim köz tutup tururlar siziñ birle eger bolsa sizke **açukluk** Tañrıdın ayurlar (RKT 26/96a2=4:141).

2. görünen, açık, aşikar.

Tañrı yoq anında öñdin meger ol bilgen örtüglügni yime **açukluknı** (RKT 38/31a3=59:22). Eger **açukluk** büzrüg ün birle oqısa-sen kim ol bilür rāzı yaşrunı (AKT 19a/16=20:7). Yandurulur silär örtüglügni biligli idikā ymä **açukluknı** bilgäli uqturğay silärkä anı kim qılur ārdiñizlär (TIEM 73 150r/2=9:105).

3. açıklık, yarık.

Baqmazlar mu köke üstünlerinde neçuk binā qıldımız anı tağı bezedimiz anı yoq añar hiç **açukluk** (RKT 37/70a1=50:6).

4. açık olarak, açık açık.

Ol vaktin kim keldi anlarğa Mūsā āyetlerimiz birle **açukluk** hālda (HKT 371b/9=2:36).

bilmezlik: “cahiliyyet” < bil-mez+lik

Séznürler Tañrıқа sezāda adın, **bilmezlik** séziki, ayurlar (RKT 25/18a1=3:154).

divānelik: “cinnet, delilik” < divāne+lık

Toqıdı Tañrı üze yalgannı azu anıñ birle **divānelik** mu? (RKT 33/33a2=34:8). Qopmazlar meger qopar ol kim toqır anı İblis **divānelik**dın (ÖKT 87a/1=B:275). Qopmazlar meger neteg kim qopar ol kim toqır anı İblis **divānelik**dın (HKT 44a/2=2:275).

erklik: “mülk, saltanat, kudret” < erk+lik

Baқmazlar mu kökler yerler **erkliki** içinde anı kim yarattı Tañrı nersedin bolğay (RKT 28/55a1=7:185). Olarğa mu ulüş bar **erkliglik** ol oğurda birmesler kişilerge (ÖKT 163b/3=N:53). Anda **erklik** Teñrige ol, yarağlık ol yigrek yanut, edğürek iş soñı (AKT 4a/5=18:44).

qadaşlık: “kardeşlik, akrabalık, yakınlık” < qa+daş+lık

Küdezmez mü'min içinde **qadaşlık**nı ap bıçıǵnı bu oğur olar teñde keçgenler (RKT 29/8a3=9:10). Taqı ata anağa edğülük taqı **qayaşlık** eyeleriñe taqı öksüzlerge (ÖKT 158b/1=N:36). Taqı **qayaşlık** eyeleri anlarnıñ pāresi sezāraq pāre birle Tañrınıñ kitābı içinde (HKT 180b/3=8:75). Silār ālig bolsalar silār üzä küdāzmāğāylār silār içindä **qadaşlık** ap ymä bıçıǵ (TİEM 73 139v/2=9:8).

tarlık: “darlık, sıkıntı, güçlük” < tar+lık

Seringil ermez serinmeklik meger Tañrı birle qoğğurmağıl olar üze bolmağıl **tarlık** içinde andın kim al qılır erdiler (RKT 30/100b1=16:127). Tilemes Teñri kim qılsa siziñ üze **tarlık**dın veli tileyür arıqsa sizni taqı tamām qılsa (ÖKT 250b/1=M:6). Taqı müt'a biriñ kiñliklig üze anıñ endāzesi taqı **tarlık** üze anıñ endāzesi (HKT 36a/7=2:236). Ammā taqı qaçan sınasa yoқsulluқ birle ya'ni **tarlık**, ni'met azlıqı birle (AKT 133b/6=89:16).

yoқluk: “yokluk, zaruret” < yo-q+luқ

Peyğamberlerğa taqı bérđi mālını süwmeki üze **yoқluk** eyeleriñe taqı yetimlerge (ÖKT 47a/1=B:177). Hiç aña **yoқluk** bolmağay ve hiç nerse yoқ erdi, andağ Teñri bar erdi (AKT 72a/12=57:3).

4. Kök ve gövde halindeki isimlerin üzerine gelerek o ismin anlamıyla ilgili ölçü ve miktar belirten isimler soyut isimler türetir.

ağırlık: 1. “ağırlık, (işitme için) zayıflık” < ağır+lık

Köñüllerimiz örtüg içinde andın kim ündeyür sen bizni añar kulaqlarımız içinde **ağırlık** biziñ aramızda siziñ ara perde kılığıl biz iş kılığlar-miz (RKT 35/74a2=41:5). Tağı kılduğ köñülleri üze örtügler kim uqsalar anı tağı kulaqları içinde **ağırlık** (HKT 126a/7=6:25). Kıldımız köñülleri üze örtügler kim uqsalar anı; kulaqları içinde **ağırlık** ol (AKT 5a/10=18:57).

2. ağır teçizat.

Çıķıñlar yünüllükin hem **ağırlık**ın katlanıñ mällarıñız birle hem özleriñiz birle Tañrı yolu içinde ol yağşı sizke eger bilür erse sizler (RKT 29/32a2=9:41).

3. hürmet, saygı değer.

Ol kün tirermiz saķnuqlarını Teñri tapa, ‘azizlik **ağırlık** birle iltmek (AKT 15b/10=19:85).

4. sağrlık.

Biz kıldımız köñülleri üze örtüglüglük kim uqsalar anı kulaqları içindä **ağırlık** (TİEM 73 219r/9=18:57).

artuqluk: 1. “fazlalık” < art-(u)k+luk

Bütünlükin kiğinke qoğmaq **artuqluk** ol küfr içinde kışar anıñ birle anlar kim tandılar heläl kılurlar (RKT 29/28a2=9:37). Hediyye berdimiz añar İshāķnı, Ya‘ķübni **artuqluk** (AKT 35a/10=21:72). Bālgüsüz boldı tağı yazuğ **artuqluk**ni tilämäk haķsızın ortak qatmaķıñızlarını tañrı indürmäginçä (TİEM 73 115r/8=7:33).

2. varlık, zenginlik.

Kimnüñ kim yarağı bolmasa sizdin **artuqluk**ķa, niķāh kılmaķķa āzād mü’mine urağutlarını yime andın kim erklendi eligleriñiz yinçke (RKT 26/4a1=4:25). İsteyürler **artuqluk**ni anlarıñ İğisindin tağı hoşnūdluķını (ÖKT 84b/4=B:268). Kāmuğķa **artuqluk** urdımız ajunluğlar üze ymä atalarındın analarıñ oğlanları kızlarındın qağaşlarındın üğürdimiz olarnı ymä köndürdimiz anları köni yolķa (TİEM 73 103r/6=6:86).

3. ihsan, lütuf, fazilet.

Eđgülikler uşmağlar murğzārları içinde olarķa anı kim tileseler idileri üskinde ol uluğ **artuqluk** turur (RKT 16/16b3=42:22). Haķīkat üze Tañrı **artuqluk** İğisi kişiler üze veli kişileriñ üküşreki şükr kılmaslar (HKT

37a/6=2:243). Niçe kim keltürsemiz añar meñzer ulam **artuqluq** (AKT 8b/7=18:109).

4. fesat, fitne, bozgunculuk.

Eger çıqsalar siziñ içiñizde arturmazlar sizke meger **artuqluq** éwitgeyler erdi (RKT 29/35b3=9:47).

5. haksızlık.

Anlar kim kirtgündiler, yémeñler mällarınıznı siziñ ara **artuqluq** birle meger kim bolsa satıgçılıq hoşnüdluğun sizdin (RKT 26/7b2=4:29).

6. azgınlık, ölçüsüzlük.

Kim esiz tillig bolsalar biziñ üze ya'nı artuq eksük sözleseler biziñ üze ya **artuqluq** kılıp bütmeşe (AKT 20b/9=20:45).

baylıq: “zenginlik, lütufkarlık” < bay+lıq

Taқы eger ayrışsalar bayıtğay Teñri tegme birni **baylıq**ındın (ÖKT 189a/2=N:130). Taқы eger ayrışsalar bayıtğay Tañrı tigme birni **baylıq**ındın (HKT 96b/2=4:130). Ammā ol kişi kim baħıllıq kılur, mālın hayr işge kılma; taқы **baylıq** körterür Teñrige rağbet kılmas şevābnı (AKT 135b/19=92:8). Olturtuñlar ol urağutlarını ol yerdä kim silär oldurdıñızlar **baylıq**ıñızlardın qor yas tägürmāñlar anlarğa tar kılmağıñız anlar üzä (TİEM 73 413r/1=65:6).

boynağuluq: 1. “azgınlık, aşırılık, itaatsizlik” < boy+(u)n+ağ+luq

Qayuları qatıgraq raħman üze **boynağuluq**ındın (RKT 31/27b1=19:69). Taқы ewürer miz köñüllerini taқы közlerini neteg kim bitmediler aña ilk kezigde taқы qoyar miz anlarını **boynağuluq**ları içinde müteħayyır olurlar (ÖKT 226b/5=E:110). Taқы ewrer miz köñüllerini taқы közlerini neteg kim bitmediler aña ilk kezigde taқы qoyar miz anlarını **boynağuluq**ları içinde müteħayyır bolurlar (HKT 137b/1=6:110). Ol kim irdi biziñ nişānlarımızge **boynağuluq** kılımış (AKT 116b/4=74:17). Ammā şāmūd boğunı hālāk kılındılar **boynağuluq**ları birlä (TİEM 73 420v/5=69:5).

2. gurur, kibir.

Kendi anlar kim tandılar **boynağuluq** içinde taқы éşinde (RKT 34/47a1=38:2). Taқы **boynağuluq** kıldılar anlarını İđisiniñ buyruğındın taқы aydılar: Ay Şālih! Ketürgil bizge anı kim va'de kılur sen bizge eger irseñ ıdılmışlardın (HKT 155b/4=7:76). Äğär bulsalar sıgıngu yārni azu üñürlärni azu kirgü yārni yüz äwürgäylär añar anlar baş kötrüp **boynağuluq** kılurlar (TİEM 73 144v/7=9:57).

3. şeytana, puta tapma.

Bütünlükin kim ıdtımız tegme ögür içinde bir yalavaç kim: bitişler Tañrıça sñardın turuñlar **boynağuluq**dın anlardın kimke köni yol körkitti Tañrı (RKT 30/47a1=16:36).

4. sapkınlık, azgınlık, yoldan çıkma.

Mädinä boğunındın **boynağuluq** kıldılar ekki yüzlüg kılmak üzä bilmäs sän anlarını, biz bilür miz anlarını (TİEM 73 149v/4=9:101).

cävidänelik: “sonsuzluk, ebedilik” < cävidäne+lık

Vesvese kıldı añar yek aydı: Ey Ādem nek yolçılayın mu sēni **cävidänelik** yığaçı üze hem mülk üze alkıngusuz (RKT 32/89b2=20:120).

Cävidänelik hālinda añıñ içinde. Yüngül kıılınmas anlardın kıñ (ÖKT 42a/4=B:162). **Cävidänelik** hālında añıñ içinde (HKT 23a/6=2:162).

dervişlik: “yoksulluk, fakirlik” < derviş+lik

İblīs vade kıılır sizge **dervişlik**ni taqı buyurur sizge körksüz işni (ÖKT 84b/2=B:268). Taqı yapuştırıldı anlar üze ĥorluq taqı **dervişlik** (HKT 9a/8=2:61). Taqı üğürürler nefsleri üze, eger bolsa anlar birle **dervişlik** (AKT 81a/8=59:9). Uruldı anlar üzä **därvişlik** ol munuñ birlä kim ärdilär küfr kätürülär tañrıñıñ äyätleriña taqı öldürülär päygämbärlärni (TİEM 73 49r/1=3:112).

kiçiglik: “küçüklük, çocukluk” < kiçig+lik

Bir kesek qandın yana çıkarur sizni **kiçiglik** birle yana teger sizler yigitlikqa yana bolur (RKT 35/63a1=40:67). İndenilseler taqı yalkmañ kim bitiseñiz **kiçiglik**i hālda yā uluğluqı hālda vaqtıñga tegrü (HKT 45b/3=2:282). Taqı yalkmañ kim bitiseñiz anı **kiçigligi** hālda yā uluğluqı hālda vaqtıña tegrü (TİEM 36v/9=2:282).

5. Soyut ve somut isimlere eklenerek çeşitli alet ve eşya isimleri türetir.

muyanlık: “yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat, imarethane, sadaka” < muyan+lık

Ol Tañrı yanut bérür şadaqa bergüçilerke **muyanlık** bergüçilerke (RKT 30/8b1=12:88). Yana kim **muyanlık** kılsa añıñ birlä ol yazuq yuñılmäki ol añar (TİEM 86r/2=5:45).

yiplük: “iplik” < yip+lük

Arıtlar özlerini, kendü Tañrı arıtlar kimni kim tilese tağı küç kılınmazlar ħurmā **yiplük**inçe (RKT 26/24a2=4:49). Tağı bolmañ ol kim irse meñizlig kim bozdı **yiplük**in berkitmişdin soñ çözülgän nirseler (HKT 266b/5=16:92).

6. Canlıların vücut bölümleriyle ilgili olarak somut isimler yapar, kimi zaman da ismi soyutlaştırarak sıfatlar türetir. Nitelik belirten soyut isimlere gelerek canlılarla ilgili dönem adları ve özellik bildiren adlar türetir.

tiriglik: 1. “dirilik, canlılık” < tirig+lik

Kimi yandırşar aşığaraq **tiriglik**ke ançağ bilmese bilmekde kiçin nerse her-āyine Tañrı bilgen uğan ol (RKT 30/65b2=16:70). Tağı raħmet kim kim ħaddin keçse andın soñ aña kın iglig tağı sizde kışaş içinde **tiriglik** bar (ÖKT 48a/2=B:178). Bu yüklüg oğlanga, oğlanlığın yigitlikge, yigitlikdin qarılığğa, qarılığın ölümge, ölümün **tiriglik**ge (AKT 128b/3=84:19). Āħirätin ärmäs bu yakınraq tiriglik ençrümäki keçinki ajun içindä mäğär az turur (TİEM 73 142v/9=9:38).

2. yaşayış, hayat.

Ĥüküm kılığlı sen bütünlükün ĥüküm kılur sen bu yakın **tiriglik** içinde (RKT 31/57a2=20:72). Ĥaķıķat üze namāzım tağı ‘ibādetim kulluķım tağı **tiriglikim** tağı ölür vaķtı Tañrığa ‘ālemlerñiñ İđisiñe (HKT 145b/1=6:162). Yaratdı ölümni tağı **tiriglikni** yaratdı sizni qarın içinde ölüg (AKT 96b/8=67:2). Ayğıl çın mäniñ namāzım tağı ĥüccätim tağı **tiriglikim** tağı ölümüm tañrıķa ol ajunluğlar iğisi (TİEM 112r/5=6:162).

3. geçinilecek şey, geçimlik.

Derecelerñiñ kötürgeni, ‘arş eyesi, kemsür **tiriglik**, ya‘nī vahynı, buyruķındın, ol kim erse üze kim tileyür kullarındın; munuñ üçün kim qorķutsa satğaşmaq künündin (HKT 447b/6=40:15). Kimkä uzun **tiriglik** bersä miz añar kuğı äwrär miz anı törütügi içindä (TİEM 73 323r/7=36:68).

yüreksizlik: “korkaklık, yüreksizlik” < yürek+siz+lik

Tañrı va‘desini, ançada öltürür erdiñiz olarnı anıñ yarlığı birle, ançağa tegi kaçan **yüreksizlik** kıldıñız (RKT 25/15a3=3:152). Boyun süñlär tañrıķa yalavaçıña tartışmañlar **yüräksizlik** kılğay silär tağı bargay yeliñizlär säriniñlär kim tañrı säriniglilär birlä (TİEM 73 135v/5=8:46).

7. Bir işi yapan kişiyi gösteren ya da belli bir özelliğe, niteliğe sahip olanı bildiren isimler türetir. Özellikle meslek isimleri türettiği durumlarda meslek adları türeten +çI ile birlikte eklenir.

satıġçılık: “ticaret, tüccarlık” < sat-(ı)ġ+çI+lık

Meger kim bolsa **satıġçılık** hoşnüdliğin sizdin öldürmeñ özleriñizni ol Tañrı erür sizke raħim (RKT 26/7b3=4:29). Ay anlar kim kertgündilär näk yolçılayın mu silärni **satıġçılık** üzä qutġarur silärni aġrıtuġlı ġındın (TİEM 73 408v/4=61:10).

yārīçılık: “yardımcılık, yardımcı olma” < yārī+çI+lık

Ol Tañrı bilgen ol düşmanlarıñızni taġı tap turur Tañrı erklikke, tap turur Tañrı **yārīçilik**qa (RKT 26/20b2=4:45).

yigrençilik: “iġrençlik, kin, nefret” < yigre-n-çI+lik

Belgürdi **yigrençilik** aġızlarındın taġı ol nersege kim örter köküzleri ya‘nī köñülleri uluġraq (ÖKT 121a/5=A:118). Bälgürdi **yigränçilik** aġızlarındın taġı ol narsä kim örtär köküzläri uluġraq (TİEM 73 49v/3=3:118).

8. +sIz olumsuzluk ekini almış, sıfatlaşmış sözcüklere eklenerek sözcüklerin bildirdiği durumda olma ya da olmama içeren isimler türetir. Burada yeni isimler türetme işlevinin yanı sıra +sIz olumsuzluk ekinin türettiği ismin anlamını pekiştirir yahut kuvvetlendirir.

arıġsızlık: “iġrenç, kirli, kötü” < arı-ġ+sız+lık

Taġı anlar kim köñülleri içinde sökellik arturdı anlarġa **arıġsızlık** arıġsızlıġları tapa (HKT 199a/6=9:125). Ğurtardımız anı ol kenddin kim ol kim **arıġsızlık** ġılıġlılar (AKT 35b/3=21:74). İndürdi silär üzä kökdin suw arıngu için silärni anıñ birlä kitärsä silärdin yäklär **arıġsızlık** basa köñülläriñiz üzä töländürsä anıñ birlä aġaġlarını (TİEM 73 132v/1=8:11).

körksüzlük: “çirkinlik, kötülük” < körk+süz+lük

Aygıl: ġaġıġat üze Tañrı buyurmas **körksüzlük** birle aytur mu siz Tañrı üze anı kim bilmez siz. Aygıl: buyurdı iġim tüzlük birle (HKT 149a/2=7:28).

raġbetsizlik: “isteksizlik, raġbet etmeme” < raġbet+siz+lik

Taġı kim **raġbetsizlik** ġılır İbrāhim dīnindin meger ol kim yünñülledi özini taġı üdürdük biz anı dünyāda (ÖKT 32b/6=B:130).

yolsuzluk: “yoldan çıkma, azgınlık, sapıklık” < yol+suz+luk

Oların kadalrı uzatu tutarlar olarnı **yolsuzluk** içre yana taşır kılmazlar (RKT 28/61b3=7:202). Āyğıl yā Muḥammed: Kim bolsa **yolsuzluk** içre ıoğu bergey anı Teñri ıoğu bermek, tā kaçan körseler ne kim va‘de kılmışların ya kıyın ya uluğ kün (AKT 15b/1=19:7). Ol kün kalsälär biziñkä ymā yoğ kim küç kılığlılar bu kün **yolsuzluk** içindä bälğülüg (TİEM 73 225r/5=19:38).

yüreksizlik: “yüreksizlik, korkaklık” < yürek+siz+lik

ägär körgi(ti ärsä olarğa köp **yüräksizlik** kılgay ärdiñizlär tartışğay ärdiñizlär iş içindä yoğ kim tañrı äsänlik üçün kaçırđı (TİEM 73 135r/9=8:43).

9. Mekan ve yer adları türetir. Türetilen isimler, genellikle yalın haldeki ismin bulunduğ yeri yahut kullanım işlevini belirtir.

kölikelik: “gölgelik” < kölike+lik

Olarğa üstünlerinde **kölikelik** otdın astınlarında **kölikelik**ler ol ıorkıtur Tañrı (RKT 34/88a3=39:16).

otluk: “ateş yeri, yangın yeri” < ot+luğ

Yüz ewürđi andın tağı tap boldı tamuğ **otluk** yanındın (ÖKT 164a/3=N:55).

Yüz ewürđi andın tağı tap boldı tamuğ **otluk** yanındın (HKT 84b/7=4:55).

2.1.19. +rA

Yapı olarak yön gösterme ekidir. Eski Türkçede +qA yönelme hal eki ile kalıplaşarak +qArU/+ğArU biçiminde yönelme hal eki olarak kullanılmıştır. Zamanla +qA/+ğA yönelme hal ekiyle ayrışması ve yön gösterme işlevini kaybetmesiyle kalıcı adlar türeten bir ek hüviyetine kavuşmuştur.

añru: “ileri, öte” < añ+ru

Anlar melāmat kılnmış irmezler kim istese anıñ **añrusını**, anlar anlar ḥaddın keçgenler (HKT 547b/2=70:31).

bisre: “başka, gayrı” < bis+re

Tañuklarıñıznı Teñridin **bisre** eger erdiñiz erse rāst ayğanlar (ÖKT 4a/1=B:23).

Munlar ortaqlarımız anlar kim kılluğ kıllur irdük séndin **bisre** (HKT 266a/2=16:86). Ay anlar kim bittilär tutunmañ iç dost sizdin **bisrä** taşır kılmazlar sizkä fäsād yanındın (TİEM 73 49v/2=3:118).

kéñrü: “geniş, rahat” < kiñ+rü

Ey anlar kim taptılar kaçan ayılsa sizke **keñrũ** olturuñ olturǵu yerlerde **keñrũ** qılıñ orunnı (RKT 38/7a1=58:11). Taqı yeñ andın **kiñrũ** qayda kim tileseñiz (ÖKT 7b/4=B:35). Taqı yiñ andın **kiñrũ** qayda kim tileseñiz (HKT 6a/6=2:35). Ay anlar kim kertgündilär kaçan aytılsa silärkä **keñrũ** olduruñlar olduruǵlar içindä keñ qılıñlar keñ qılǵay silärkä (TİEM 73 401v/7=58:11).

soñra: “sonra” < soñ+ra

Yarlıqamaq üçün saña Tañrı ol kim öñdin keçti yazuqıñdın ol kim **soñra** yorıyur tükel qılır ni‘metini (RKT 37/27a2=48:2). Anlar kim bozarlar Teñriniñ ‘ahdni berkitmişdin **soñra** (ÖKT 270a/1=B:87). Anlar kim bozarlar Tañrının ‘ahdini berkitmişdin **soñra** (HKT 5a/4=2:27). Hiç kimerse anıñ kibi körmedük erdi tir andın ilgerü ve andın **soñra** körmegeyler (AKT 142b/10=105:3). Taqı hiläf qılışmadı anlar kim berildilär kitäbnı mägar mundın **soñra** kaldi anlarqa ‘ilm hasäd üçün aralarında (TİEM 73 39v/8=3:19).

2. başka, ayrıca.

Soñra küçlüg bolmadıñız anıñ üze rätlik üze bilgen turur Tañrı anı erür Tañrı kamuğ neñ üze küçlüg uğan turur (RKT 37/41a2=48:21). Andın **soñra** qaytur Tañrı andın soñra ol kim erse üze kim tileyür (HKT 184b/5=9:27). Taqı qozduq ‘alämetlerni, bar mu añğandın ya‘nı pend tutğuçı qatäde aytur: Ol kemi çürimez. Andın **soñra** niçe kemi sindi erse çüridi, topraq boldı (AKT 62b/3=54:15). Andın soñra indürdi siziñ üze qadğudın **soñra** ämni ımızğanmañkı kälür bir ögürkä sizdin (TİEM 73 52v/6=3:154).

2.1.20. +rAq

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek; karşılaştırma ifade eder, nitelik ve üstünlük bildirir. Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren işlevini kaybetmeye başlamıştır. K. Menges, Karakalpakçada ve Türkmencede rastlanan +rAk ekli şekillere dayanarak +rAk ekinin “ırak” kelimesinden geldiği görüşünü öne sürmüştür⁵³. Ramstedt ise +rAk ekinin; addan eylem yapım eki olan +rA ile eylemden ad yapan +q ile yapılan bir isimden çıktığını ve zamanla kalıplaşarak bu biçimi aldığı ifade etmiştir⁵⁴. Clauson ise mukayese eki olduğunu, 15. Yüzyıla kadar işlek bir ek olarak kullanılıp günümüzde işlekliliğini kaybettiğini belirtir⁵⁵.

⁵³ Choi, 2010: 233.

⁵⁴ Öner, 2007: 13.

⁵⁵ Clauson, 2007: 189.

2.1.20.1. Ekin İşlevleri

1. Zarflar gibi vasıta, yön ve eşitlik belirtir. Belirttiği ismin anlamını pekiştirerek üstünlük yahut durum bildirir.

astınrağ: “en aşağı, daha aşağı merteye” < astın+rağ

Bütünlüğün iki yüzlüğü **astınrağ** derecelerde otdın bulmağay sen oğ olarğa yārīçi (RKT 26/98b3=4:145). Tağı kıldı anların kelimesin kim küfr ketürdi **astınrağ** tağı Tañrının kelimesi ol yüksek (HKT 187a/4=9:40).

katığrağ: “daha güçlü, daha şiddetli, daha kuvvetli” < katığ+rağ

Ol Tañrının yalavaçı anlar kim anın birle **katığrağ** turur kâfirler üze (RKT 37/48a3=48:29). Ol taşlar meñizlig tağı **katığrağ** katığlık yanındın (ÖKT 18a/5=B:74). Bulğay siz ya‘nī bilgey siz kişilerde **katığrağ** düşmānlık yanındın anlarğa kim bittiler cuhūdlar tağı anlar kim ortağ koşılar (HKT 117a/4=5:82). Tegme gürühdın, qayu kim erdi **katığrağ** Teñri üze boyunağuş kesesiğli (AKT 15a/6=19:69). Ol kim yarattı anlarını ol **katığrağ** anlardın küçün, ārdilār biziñ bālgülārimizkā tanarlar ārdi (TİEM 73 349v/8=4:15).

koğırağ: “en aşağı” < koç-ı+rağ

Yād kılgıl İdiñni özüñ içinde zārılığın hem qorğa ünün yügerü oqımaqğa **koğırağ** ertelerde hem keçelerde bolmağıl gāfillerdin. Bütünlüğün anlar kim İdiñ üskinde uluğsığlık kılmazlar anın tapuğdın tesbih ayturlar aña añar secde kılurlar (RKT 28/63a3=7:205). Törütti miz kişilārni körklügrāk törüt-māk içrā yana yandurdımız anı koğılarda **koğırağ** (TİEM 73 445v/8=95:5).

yakınrağ: “daha yakın” < yakın+rağ

Mü‘minler urağutlarıña yağutğan olar üze öz çādırları içre ol **yakınrağ** kim bilinseler emgetilmeseler erür Tañrı örtgen yarlıkağan (RKT 33/21a3=33:59). Tağı kişilerdin kim erseni bar tañğa ketürür seni bu **yakınrağ** tiriglik içinde (ÖKT 57a/5=B:204). Tağı koğıl anlarını kim tutundılar dīnlerni oyun tağı oyun tağı arşıkturdı anlarını bu **yakınrağ** tiriglik (HKT 131b/8=6:70). Ve biz **yakınrağ** bolğaymız aña ve siziñ qudretiñiz andağ, hiç kim yığumağay (AKT 71b/2=56:85). Anlar turur anlar satğın aldılar **yakınrağ** tiriglikni keğinki orun birlā yūñütülmās anlardın qın ap ymā anlar yārī berilmāslār (TİEM 73 10v/4=2:86).

2. Sıfatlarda derecelendirme yapar. “Aşırılık” anlamı katarak sıfatın anlamını pekiştirir, ulaşılabilecek en son noktaya işaret eder. İfade ettiği “aşırılık” anlamı sadece olumlu yapılar için değil, olumsuz yapılarda da varılabilecek, elde edilecek en kötü sonucu bildirir.

aşağaraq: “en bayağı, en kötü” < aşığa+raq

Tañrı törütti sizlerni yana öldürür sizlerni, sizlerde kimi yandırşar **aşağaraq** tiriglikke ançaq bilmese bilmekde kiçin nerse her-āyine Tañrı bilgen uğan ol (RKT 30/65b1=16:70)

keğrek: “daha güçlü, daha çok” < ked+rek

Anlar teg kim sizde öñdin erdiler **keğrek** sizdin kuvvetin hem üküşrek mälları hem ‘ayälları irinçlendiñiz oñları birle inçründüñüzler ülögleriñiz birle (RKT 29/48b1=9:69).

könirek: “daha doğru, daha doğru sözlü” < köni+rek

Ayğıl: keldürüñ bir bitig Tañrı dergähındın ol **könirek** ol ikidin uçu béreyin aña eger çın erse sizler (RKT 32/32b3=28:49). Uş munlar **könirek** anlardın kim bittiler yol yanındın (ÖKT 163b/1=N:51). Ol **könirek** Tañrı katında tağı kopğanraq tanuqluq üçün tağı yakınraq kim şeklig bolmasañız meger kim bolsa ticāret anuq tezgindürür siz anı arañızda (HKT 45b/4=2:282). Ayğıl äğār kaldürsä miz silärkä **köniräk** anıñdın kim bulduñızlar anıñ üzä atañızlarnı (TIEM 73 359v/7=43:24).

körklügrek: “daha iyi, daha güzel” < körk+lüg+rek

Kim ol **körklügrek** dändin yā ol kişidin kim ısparlasa yüzini ol Tañrıça ol eđgü işlig erür tağı uđar İbrāhīm dīniça (RKT 26/84a2=4:125). Tağı kim turur **körklügrek** Tañrıdın hükm yanındın erenlerge kim yaqın bilür (HKT 112b/6=5:50).

üküşrek: “pek çok, çoğu” < üküş+rek

Anlar teg kim sizde öñdin erdiler keğrek sizdin kuvvetin hem **üküşrek** mälları hem ‘ayälları irinçlendiñiz (RKT 29/48b2=9:69). Anlardın bitgenler tağı **üküşrekleri** buyruqđın çıkğanlar. Ziyān kılmağaylar sizge meger āzār (ÖKT 119a/3=A:110). Anlardın bitgen tağı **üküşrekleri** buyrıkdın çıkğanlar (HKT 62a/1=3:110). Yoq kim **üküşrekleri** bilmesler köni kirtülük, anlar yüz ewürmiş (AKT 33a/3=21:24). Qalı anlarğa yarlıkamaq uluğ tār şävāb. Anlar kim oqırlar seni hücrälär arqasındın **üküşräkləri** uqmaslar (TIEM 73 379v/9=49:4).

yağşaraq: “daha iyi, daha hayırlı, en hayırlı” < yağı+raq

Amarıda üstün derecâtlar tutsun üçün aman birle amarını efsûs idîniñ rahmeti **yaḥşırak** andın kim térerler. (RKT 25/22a1=3:157). Ol **yaḥşırak** sizge yaratğanıñız katında. (ÖKT 12a/3=B:54). Taqı ol kim Tañrı katında **yaḥşırak** edgülerge (HKT 74a/5=3:198). Helâk kılmakğa taqı bedel kılırımız anlar üze **yaḥşırak** anlardın (AKT 107b/15=70:41). Taqı kim şadaqa kılsañız **yaḥşırak** sizkä ägär bilür ärsäñiz (TIEM 73 36r/7=2:280).

yarlıkağanrak: “en merhametli” < yarlık+a-ğan+raq

Er İdim yarlıkağıl meni meniñ kadaşımni kigürgil bizni seniñ rahmetiñ içiñe sen yarlıkağanlarda **yarlıkağanrakı** sen (RKT 28/29a1=7:151). Aydı taşra tokımaq yoq silär üzä bükün yarlıkağay tañrı silärni ol turur yarlıkağanlarda **yarlıkağanrakı** (TIEM 73 181r/6=12:92).

yawuzrak: “en kötü daha kötü, çirkin” < yaw-(u)z+raq

Örtmek üçün Tañrı olardıñ **yawuzrak** añar kim kıldılar yanut bérmeq üçün olarka ol kim körklügrek kılır erdiler (RKT 31/71b2=39:35). Anlar **yawuzrak** orun sıñar yanındın taqı azğunrak yolniñ tüzindin (ÖKT 197a/2=M:60). Anlar **yawuzrak** orun yanındın taqı azğunrak yolnuñ yawuzındın (HKT 114a/5=5:60). Kim turur ol, yawuzrak orunluq, küçsüzrek sözlüg (AKT 15b/3=19:75). Taturğay-miz oq anlar kim tandılar katıg kınnı yanut bergäy ök miz anlarğa anda da **yawuzrakı** kılır ärdilär (TIEM 73 350v/8=41:27).

4. Karşılaştırma bildirir. Niteliklerin ve mekanların karşılaştırılması işlevini görür. Karşılaştırılan niteliğin, türlerine göre üstünlüğünü yahut eksikliğini bildirir.

azrak: “daha az” < az+raq

Anlar kim füsüsurlar boyun suğanlarını mü'minlerdin şadaqalar içinde anlar kim bulmazlar meger **azrakları** füsüsurlar (RKT 29/56b2=9:79). Eger körseñ meni men **azrak** sindin māl yanındın taqı oğlan yanındın (HKT 286a/8=18:30). Kim kim za'ifraq irür yariçidin taqı **azrak** irür sandın (AKT 112a/2=72:24). Seniñ idin bilir sän qopar sen azrak tünniñ ekki elgindä anıñ yarımı anıñ üçtä biri bir qatar ol kişilärdin sänin birlä (TIEM 73 426r/5=73 :20).

uluğrak: “daha büyük, en büyük, esas, ana” < uluğ+raq

Tañrı yolu içinde malları birle özleri birle **uluğrak** derece Tañrı üskinde bu ögür olar qurtuluğlılar (RKT 29/15a3=9:20). Mescid-i Harâm'dın taqı ehlini

çıkarmağ andın **uluğrağ** turur Teñri qatında (ÖKT 61b/3=B:217). Belgürdi yigrençilik ağızlarındın tağı ol nirse kim örter kögüzleri **uluğrağ** (HKT 63a/4=3:118). Qıldı anlarını kesek kesek, meger **uluğrağ**ları kim anlarğa erdi (AKT 34b/10=21:58). Tañrı yolındın tanmaq añar ağırlıg mızgıtka çıkarmağ anıñ boğunu andın **uluğrağ** tañrı üskindä (TIEM 73 26r/5=2:217).

yégrek: “yeğ, daha iyi, en hayırlısı” < yég+rek

Meger haqını oqıdılar ol kim anıñ içinde soñ sarāy **yégrek** anlarğa kim saqnurlar ap uqmazlar mu? (RKT 28/45a2=7:169). Ol **yigrek** irür sizlerge bu dünyāda tağı āhiretde, eger erseñiz bilgenler (AKT 87b/5=61:11). Uştağ boğunları mu ol kün **yägräk** amrulğuluğ körklügräk ārām qılgu yär (TIEM 73 263r/3=25:24).

yolsuzraq: “daha kötü, daha aşağılık” yol+suz+raq

Olarka qulaqlar eşitmezler anıñ birle bu ögür yılqılar teg kendü olar **yolsuzraq** bu ögür olar ğafiller (RKT 28/58b3=7:179). Kim ol **yolsuzraq** anıñdın oqır tañrıda adın anı kim icābāt qılmaz yanut bermāz añar kıyāmāt künikā tegi anlar oqımağdın bilmäslär (TIEM 73 368r/5=46:5).

5. Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelere de eklenerek anlamı pekiştirme işlevini yerine getirmişdir. Ekin bu özelliği Türk dilindeki işlevsel boyutunun en açık örneklerinden birisini oluşturmaktadır.

‘azizraq: 1. “en üstün” < ‘aziz+raq

Ayurlar: eger yansa miz Medine kendi tapa çıkarğay oğ **‘azizraq** andın ğarrağını (RKT 38/62b2=63:8). Aydı ay mäniñ boğunum bođuñ mu **‘azizraq** turur silär üzä tañrıdın (TIEM 73 171r/1=11:92).

2. daha şerefli, daha değerli.

Aydı: Ay qavmum! Ögürüm mü **‘azizrek** siziñ üze Tañrıdın tağı tutunduñız anı artıñızda unutulmuş (HKT 223a/6=11:92).

rāstraq: 1. “daha doğru, en doğru, daha uygun” rāst+raq

Tağı eger anlar aysalardı işittük tağı boyun südük tağı işitgil tağı küdgül bizge bolğay erdi yağşırağ anlarğa tağı **rāstraq** (ÖKT 162a/1=N:46). İşittük tağı boyun südük tağı işitgil tağı küygül bizge bolğay irdi yağşırağ anlarğa tağı **rāstraq** (HKT 83b/7=4:46).

2. daha tesirli, daha doğru.

Tünnüñ qopǵanı ol qatıǵraq tölenmek yanındın taqı **rāstraq** söz yanındın (HKT 553a/4=73:6).

sezāraq: (Far.+T.) “daha layık, daha iyi” < sezā+raq

Tañrı **sezāraq** ol kim qorqsa siz andın eger erse sizler mü’minler (RKT 29/10a3=9:13). Taqı küdegüleri anlarınıñ **sezāraq** olarnıñ qaytarmaqına anıñ içinde eger tileseler oñarmaq. (ÖKT 66a/1=B:228). Taqı iki ögürde qayusı **sezāraq** iminlik birle eger bilür irseñiz (HKT 133b/1=6:81). Erdiler **sezāraq** aña taqı ehlinge. Erür Teñri tegme nerseni bilgen (AKT 43b/4=48:26). Kertgünüglilär üzä vācib kıldı anlarqa şahādāt kälimäsini ärdilär **sāzāraq** añar ymä bođunuña (TIEM 73 378v/8=48:26).

zālimraq: “daha zalim” < zālim+raq

Taqı kim **zālimraq** turur ol kimersedin kim yıǵdı Teñrinin mescidlerini (ÖKT 28a/2=B:114). Taqı kim kim **zālimraq** turur ol kim irsedin kim yıǵdı Tañrınıñ mescidlerini kim yād kılınsa anıñ içinde atı taqı sa’y kılsa ħarāb kılmak içinde (HKT 16b/4=2:114).

2.1.21. +sIz/+sUz

Köktürkçe döneminden bu yana kullanılan olumsuzluk ekidir. İsimlere eklenerek onların yokluğunu bildiren olumsuz yapılar kurar. Ekin, ünlü uyumuna bağılı olarak +sIz, +sUz biçimleri görülmektedir. Türkçede +lı, +li ekinin olumsuzudur. İsimlerden önce kullanıldığında sıfat olarak görev yapar. Ahat Üstüner, “*Eski Türkiye Türkçesinde +sUz Eki*” adlı makalesinde isimlerden sıfat olarak kullanılan isimler türeten işlek bir ek olduğunu belirtir⁵⁶.

Yapısı bakımından olumsuzluk eki olsa da türettiği isimler her durumda olumsuz değildir. Anlamca olumlu sözcükler de türetir.

alasız: “lekesiz, kusursuz” < ala+sız

Taqı yanağıl elgiñni qanatıñka ya’nī yanıñga; çıqsun aq, yawuzluqsızın, ya’nī **alasızın** öñin āyet munuñ üçün kim körküzse miz saña uluǵraq āyetlerimizdin (HKT 302a/3=20:22). Yaqın elätgil älgiñni qoltuqun tapa çıqsun ürün **alasız** nişān taqı bir adın (TIEM 73 229r/8=20:22).

yawuzsuz: “kusursuz” < yawu-z+suz

Yaǵuq életgil elgiñni qoltuqıñ tapa çıqsun üçün ürün **yawuzsuz** ya’nī āyetsiz adın (RKT 31/42a1=20:22). Sān qorqunçsuzlardın sān kigürgil älgiñni könçükünkä çıqǵay ürün **yawuzsuzun** (TIEM 73 283v/5=28:32).

⁵⁶ Üstüner, 2011: 184.

yazuksuz: “günahsız, suçsuz, masum” < yaz-(u)k+suz *Qazğansa yañluğnı azu yazuğnı yana atar anı yazuksuzğa kätürdi ök quruğ yala bälğülüg yazuğ* (TİEM 73 72r/1=4:112).

2.1.21.1. Ekin İşlevleri

1. Yokluk bildiren sıfatlar yapar.

arıgsız: “pis, necis, murdar, kötü olan” < arıg+sız

Bir **arıgsız** söz meşeli bir **arıgsız** yığaç teg qoñruldı yer üstünindin yoğ añar amrulmağ (RKT 30/15b1=14:26). Takı bütler tağı qımār oğları **arıgsız** İblis ‘amellerindin (ÖKT 206b/2=M:90). Haqıqat üze ħamr tağı qımār oğları **arıgsız** İblis amellerindin (HKT 118a/9=5:90). Ammā ‘Ād qavmı, pes helāk kılındı yel birle, qatıg yel **arıgsız** (AKT 103a/12=69:6). Yana bir **arıgsız** söz mäsäli ya‘nī kâfirlik aşlı arıgsız yığaç tağ ya‘nī ħanzala yığaçı qoñrulur yär üstünindin (TİEM 73 190r/8=14:26).

qatıgsız: 1. “saf, katıksız, sade” < qat-(ı)ğ+sız

Andın kim qarınları içinde turur tezekli qanlı ara **qatıgsız** süt siñgen içiglilerke (RKT 30/62b3=16:66). Yanī **qatıgsız** erkeklerimizge tağı ħarām kılınmış turur (ÖKT 236a/1=E:139). Ol kim bu tiweleriniñ qarınları içinde bar ħâliş ya‘nī **qatıgsız** irkeklerimizge (HKT 141a/8=6:139). Aydılar nâ kim bu yılqı qarınları içindeki ärsä **qatıgsız** mäl ärkäklärimizkä ħarām kılınmış (TİEM 73 190r/3=6:139).

2. ihlas sahibi, temiz, halis.

Yād kılgıl bitig içindä müsâni ol ärdi **qatıgsız** tağı ärdi yalavaç päyğâmbär (TİEM 73 226r/1=19:51).

3. başkalarına ait olmayan, hususi.

Biz **qatıgsız** kıldımız anlarını qatıgsızlıq birlä äñirät sarâyını yād kılguğa (TİEM 73 332r/6=38:46).

qorkunçsuz: 1. “güvenli” < qork-u+n-ç+suz

Eger tilese Tañrı **qorkunçsuz** yülütügliler başlarıñızni saçnı kısqā kılığlılar qorkmaz sizler bilür (RKT 37/46b3=48:27). **Qorkunçsuz** mu boldılar qonumlar eyeleri kim kelse anlarğa ‘azābumız tünle tağı anlar uyğanlar (HKT 158a/7=7:97). **Qorkunçsuz** mı boldı kântläri boğunı kim kalmäkkä olarğa ‘azābumız tünlä anlar uğıglı ärkän ya‘nī uyğuda (TİEM 73 121v/6=7:97).

2. korkusuzluk, korkmamak, korkusuz (kişi).

ƘorƘunçsuz boldı anlar kim al Ƙıldılar ésizlikler birle kim Ƙođı étse Tarı olarnı yerde azu kelse olarƘa Ƙın andın kim bilmesler (RKT 30/51b1=16:45). Ol yılan tág äwrüldi arƘa berip Ƙaya baƘmadı ay müsâ äbärü barğıl ƘorƘmağıl sän **ƘorƘunçsuz**lardın sän (TIEM 73 283v/5=28:31).

körksüz: 1. “kötü, çirkin” < körk+süz

Anlar kim Ƙaçan Ƙılsalar **körksüz** işni azu küç Ƙılsalar özlerine yäd Ƙılurlar Tañrını, yarlıƘatu Ƙolarlar (RKT 25/6b3=3:135). Anlar kim kelürler ya‘nî Ƙılurlar **körksüz** işge tişileriñizdin tanuƘ tikiñ anlar üze törtñi sizdin (ÖKT 150a/1=N:15). HaƘıƘat üze Ƙarâm Ƙıldı İdim **körksüz** işni ol nirse kim açuk boldı andın taƘı örtüglüg boldı taƘı yazuƘnı taƘı küçni (HKT 149b/5=7:33). Buyururlar ädgülük birlä taƘı yıgarlar **körksüz** işdin taƘı ewärlär yahşı işlär içindä (TIEM 73 49r/5=3:114).

2. çirkin ve çok ayıp olan günah, edepsizlik.

Aydı kim bular Ƙonuklarım ol **körksüz** Ƙılmañlar méni (RKT 30/28b2=15:68). Ey Meryem, keltürdüñ oƘ ne erse uluğ **körksüz** iş ya‘nî atasız oğul (AKT 12b/10=19:27). Uçu idtimız anlarƘa bu yakın ajun içindä Ƙarğış Ƙıyāmät kün anlar **körksüz** Ƙılınmışlardın (TIEM 73 284v/2=28:42).

küçsüz: “zayıf, güçsüz” < küç+süz

Meger **küçsüz** erenlerdin urağutlardın oğlanlardın urağutlardın oğlanlardın yarağ bulmazlar ģileƘa yime könülmezler yolƘa (RKT 26/65b2=4:98). Kim turur ol, yawuzraƘ orunluƘ, **küçsüz**rek sözlüg (AKT 15b/3=19:75).

sapsuz: “kulpsuz” < sap+suz

Tezgindürler olar üze sağraƘlar altundın **sapsuz** bardaƘlar anıñ içinde anı kim ärzūlayur (RKT 36/67a2=43:71). Tezginür anlar üze çanaƘlar birle altundın taƘı **Ƙulpsuz** idişler birle (HKT 471b/8=43:71).

2. Eklendiği ismin yokluğunu bildiren isimler yapar. Zıtlık bildirir. Eklendiği ismin ifade ettiği anlama yönelik; o niteliğe sahip olmamayı, eksikliği yahut kusuru bildirir.

asığsız: “yararsız, faydasız, kötü” < as-(ı)ğ+sız

TaƘı uğramañ **asığsız**Ƙa andın harc Ƙılırsuz taƘı ermes-siz anıñ alğanları meger kim köz yumsañız anıñ içinde (ÖKT 84a/5=B:267). TaƘı eger tegse anlarğa yawuzluƘ **asığsız** fâl tutarlar Müsa birle taƘı ol kim irseler birle kim

anıñ birle tururlar (HKT 160b/9=7:131). Қақан ешitsälär **asıǵsız** sözni yüz äwrürlär andın ayurlar bizkä işlärimiz silärkä turur işläriñiz (TİEM 73 285v/3=28:55).

egriliksiz: “kusursuz, eksiksiz” < egri+lik+siz

Қур’änni tâzî tilinçe **egriliksiz** meger olar қорқsun tép (RKT 34/96b1=39:28). Оқıǵu қur’ân tâzîча **әgriligsiz** болǵay kim anlar сақланǵaylar (TİEM 73 337v/2=39:28).

emgeksiz: “zahmetsiz, eziyetsiz” < emgek+siz

Tañrı iki öǵürde birini ol kim sizke ärzülar siz sendüñüz бүтүнлүkin tolımsızni **emgeksizin** bolsa sizke tileyür Tañrı (RKT 28/67a3=8:7). Vaқt berdi silärkä tañrı ekki gürühdä birisi ol silärkä säwär silär **ämǵaksizin** bolsa silärkä tiläyür tañrı çıқarmaқ yaraǵlıǵını öz yarlıǵları birlä (TİEM 73 132r/7=8:7).

қаđǵusuz: “kayǵısız, huzurlu” < қаđ-ǵu+suz

Boldu Mūsā anasınıñ köñli färig **қаđǵusuz** бүтүнлүkin belgürtü yazdı anı eger anıñ köñlini berkütmedimiz erse болǵay erdi mü’minlerdin (RKT 32/7b3=28:10). Boldı mūsâ anasınıñ köñli **қаđǵusuz** bälǵürtü yazar ärdi anı äǵär bu şırrını bäkünsä miz (TİEM 73 281v/3=28:10).

köñülsüz: “gönülsüz, zorla” < köñül+süz

Keliñler köñlün azu **köñülsüzün** aydılar: keldimiz boyun sügenler (RKT 35/77b3=41:11).

meñzeksiz: “eşi, benzeri olmayan” < meñze-қ+siz

Teriler anda ağın, tatsunlar üçün қınnı, ol Tañrı erür **meñzeksiz** бүтүн işlig (RKT 26/28a1=4:56).

sézigsiz: “şüphesiz” < séz-(i)g+siz

Sésigsiz her-äyine Tañrı bilür anı kim yaşrurlar yime anı kim açuқ äşқārä қılurlar (RKT 30/38a1=16:23). Körgeyler yazuқluқlar, **sizigsiz** yalınanlar (AKT 5a/1=18:53). Қақан särindilär ärsä ärdilär biziñ bälǵülärimizkä **seziksiz** tutarlar (TİEM 73 303v/6=32:24).

3. Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelere eklenerek onları Türkçeleştirir. Metinlerde kimi alıntı sözcüklerde rastlanan Farsça olumsuzluk yapılarının kullanılmayıp Türkçe olumsuzluk ekinin kullanılmış olması dikkate değerdir. Farsça olumsuzluk yapıları sadece alıntı sözcüklerde görülürken Türkçe kelimelere eklenmez.

‘aybsuz: (Ar.+T.) “istediğini yapan, esma-i hüsnadan: cabbar” < ‘ayb+suz

Esenlik bérgeñ imîn kılgan rât tanuñ misl yoñ **‘aybsuz** uluğ arığ Tañrı andın kim ortağ qatarlar (RKT 38/32a1=59:23).

hüccetsiz: (Ar.+T.) “delilsiz” < hüccet+siz

Tañrınıñ nişānları içre **hüccetsizin** kelür olarqa yoñ köñülleri içinde meger uluğluğ ermez anlar (RKT 35/56a2=40:56). Yörir mü tüz köni yol üze ya‘nî kâfirler közsüzler teg yöriğeyler **hüccetsiz** tağı delilsiz (AKT 98a/17=67:22).

rūzīsüz: (Far.+T.) “muhtaç olan, mahrum” < rūzī+süz

Mālları içinde hağ tērür erdiler tileğüçike **rūzīsüzke** (RKT 37/86b3=51:19). Biz qor tağmişlārdın mü miz, yoñ biz **rūzīsizlār** mü (TİEM 73 395r/5=56:67).

4. Türkçe +süz olumsuzluk ekinin yanı sıra Farsça olumsuzluk yapıları olan nā+ ve bī+ olumsuzluk yapılarına eserlerde rastlamak mümkündür. Farsça olumsuzluk yapıları sadece alıntı sözcüklerde görülürken Türkçe sözcüklere eklendiği örneklere rastlamak mümkün değildir. Buna istinaden alıntılanan Arapça ve Farsça sözcüklere, Türkçe olumsuzluk ekinin eklendiği görülmektedir ve örneklerde değinilmiştir. Bu durum Türkçenin kendine özgü yapısını ve diğer diller karşısındaki gücünü açıkça ortaya koymaktadır.

bī-hūş: “baygın, akli başından gitmiş, akli başında olmayan” < bī+hūş

Qaçan kim nūrı körkitti erse İdi tağqa kıldı anı kes kes/pāre pāre tüşti Mūsā **bī-hūş** bolup qaçan kim usına keldi erse aydı: arığ sen yandım saña men mü’minlerniñ evveli men (RKT 28/22b1=7:143). Tağı yüzün tüşti mūsā, **bī-hūş**; ol vaqtın kim ayıldı, aydı: arığlık saña, tevbe kıldım seniñ tapa tağı men bitgenlerniñ evveli (HKT 162b/2=7:143). Mağşer-i hālāyık ün heybetindin barçası **bī-hūş** bolup yüzün tüşgeyler (AKT 124b/2=79:34).

nā-ħoşnūd: “hoşnut olmayan, memnun olmayan” < nā+hoşnūd

Ol anlar uğtılar añar kim **nā-ħoşnūd** kılgay Tañrı unamadılar anıñ rızāsını yoñ kıldı işlerini (RKT 37/20a2=47:28). Körgäy sän üküşni anlardın äwrülürlār anlar kim kertgünmädilār nemä yawuz aşındırdı anlarqa ätözlāri tañrı **nā-ħoşnūd** bolmağı anlar üzä qın içindä anlar mǎñgü qalığlılar (TİEM 73 90r/7=5:80).

5. Üzerine +IUğ ekini alarak yeni adlar türetir.

belgüsüzlük: “belirsizlik, farkına varılmazlık” < bel-gü+süz+lük

Söz/sav birle amulluq kılıñlar kim tegmeñ esizlikin bir ögürke bilmedin **belgüsüzlük**ün bolğay (RKT 37/57a3=49:6). Qatıg qın turur asıglar kişilärkä bilür tañrı kimkä yārī berür añar yalavaçlarıña **bälgüsizlig**dä (TİEM 73 399v/6=57:25).

biligsizlik: 1. “cahillik, bilgisizlik” < bil-gi+siz+lik

Qopmaq küni yime anlarnıñ yüklerindin yolsuz qılır olarnı **biligsizlik**in bilgil kim iş yawuz ol anı kim kötrürler (RKT 30/39a3=16:25). Bütünlükün tävbä bázärlämäk tañrı üzä anlarqa qılurlar esizlikni **biligsizlik** birlä yana öknür yanarlar (TİEM 73 60r/6=4:17).

2. taşkınlık, ahlaksızlık.

Sögmäñlär anlarnı kim oqırlar tañrıda aqın söggäylär tañrını täñdä kaçrū **biligsizlik**in (TİEM 73 105v/5=6:108).

rağbetsizlik: “isteksizlik, rağbet etmeme, rağbetsizlik” < rağbet+siz+lik

Taqı kim **rağbetsizlik** qılır İbrāhim dīnindin meger ol kim yūñülledi özini (ÖKT 32b/5=B:130). Aydı: **rağbetsizlik** qılğan mu sen tapungularımdın, ay İbrāhīm (HKT 296b/8=19:46).

yolsuzluq: “azgınlık, yoldan çıkma, sapıklık, kötü gelecek” < yol+suz+luq

Olarınñ kadaşları uzatu tutarlar olarnı **yolsuzluq** içre yana taqsır qılmazlar (RKT 28/61b3=7:202). Āyğıl yā Muḥammed: Kim bolsa **yolsuzluq** içre qođu bergey anı Teñri (AKT 15b/1=19:75). Aydı bir gürūh anıñ boğunındın biz körär miz seni **yolsuzluq** içindä bālgülüg (TİEM 73 118v/1=7:60).

yüreksizlik: “yüreksizlik, korkaklık” < yürek+siz+lik

Oların Tañrı tüşüñ içinde azqına eger körkitse olarnı üküş **yüreksizlik** qılır (RKT 29/3b3=8:43). Boyun sūñlär tañrıqa yalavaçıña tartışmañlar **yüräksizlik** qılğay silär taqı barğay yeliñizlär sāriniñlär (TİEM 73 135v/5=8:46).

2.1.22. +tA/dA

İsimden isim türeten yapım ekidir. Genellikle zaman bildiren isimler türetmesinden dolayı ekin bulunma hal eki +tA/dA'nın kalıplaşmasıyla isimler türettiği düşünülebilir. Nitekim hal eklerinin kalıplaşmasıyla ilgili örneklere Türkçede sıkça rastlanmaktadır. Çok fazla işlek değildir.

erte: 1. “sabah, tan vakti” < ert-e

Çıktı öz boğnu üze ‘ibādet kılgı yerdin işāret kıldı olarka kim tesbīh kılıñlar tēp **erte** hem kéçe (RKT 31/7b2=19:11). Taķı yād kılgıl İđiñni köp taķı namāz kılgıl kiçede taķı **ertede** (ÖKT 102a/2=A:41). Taķı yād kılgıl İđiñni üküş taķı namāz kılgıl kéçe taķı **irte** (HKT 52b/6=3:41). Yaru kılır añar, ağırlar-siz añar, teşbīh kılıñ aña **erte** kiçe (AKT 41b/5=48:9). särgil özüñni anlar birlä kim oqırlar idilärini **ertä** birlä taķı keçä birlä tiläyürlär anıñ hoşnūdluķını (TİEM 73 216v/7=18:28).

2. bir günün veya olayın arkasından gelen zaman.

Yād kılgıl idıñni özüñ içinde yalwaru ķorķu aymanu ün berü ündämäkdä ķudıraq sözdin **ertä** keçä bolmağıl osanığlılardın (TİEM 73 131r/8=7:205).

ķayuda: “nerede” < ķayu+da

Yana ķopmaķ küninde rüsvā kılır olarnı ayğay **ķayda** ol ortaķlarım anlar kim ortaķ ķatar erdiñizler olarka (RKT 30/40b1=16:27). Taķı anıñ meñizlig orun kılu birdük yūsufğa yir içinde; orun tutar andın, **ķayda** tilese (HKT 232b/6=12:56). Aydı Meryem: **ķayda** bolur maña oğul, yawnamaduķ ķatılmaduķ bolsa maña bir kimerse (AKT 12b/2=19:20). Yana ķopmaķ künindä rüsvā kılır olarnı ayur **ķayda** ol mäniñ ortaķlarım anlar kim ħilāf kılır ärdiñizlär anlar içinde (TİEM 73 197v/3=16:27).

2.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Bu ekler fiil kök ve gövdelerinden isim, sıfat ve zarf türünden sözcükler türeten eklerdir. Türkçenin en erken dönemlerinden itibaren yeni isimler türetmede en işlek yapım eklerinden birisi olmuştur.

2.2.1. -A

Esasında zarf-fiil ekidir. Kalıplaşmasıyla eylemden ad yapan bir ek işlevine bürünmüştür. Eylem sonucu ortaya çıkan nitelik veya varlığı bildirir. Türk dilinde ünlü zarf-fiil ekleri kalıplaşması sonucu genellikle edat ve zarf türünden sözcükleri oluşturmuştur. Eylemin kendisini veya eylem sonucu ortaya çıkan durumun adını yapar.

Clauson, eki zarf-fiil eki olarak nitelendirir ve bazı kelimelerde zarf-fiil eki olarak mı yoksa isimden isim yapım eki olarak mı kullanıldığını ayırt etmenin güç olduğunu belirtir⁵⁷.

ara: 1. “ara, iki şeyin arası, arasında” < ar-a

⁵⁷ Clauson, 2007: 196.

‘İsāka ağaqın kılıp tēp dīnni tarılmañ anıñ içre uluğ köründi ortaqlar **ara** ol kim ündeyür (RKT 36/8b2=42:13). Taqı öğretürler ol ikegüdin anı kim ayırt kemişürler anıñ birle artuqı cüfti **arasında** (ÖKT 24a/2=B:102). Taqı Tañrı hükm kılur **aralarında** kıyāmet kün ol nirse içinde kim irdiler anıñ içinde hilāf kılışurlar (HKT 16b/3=2:113). Kılığıl biziñ **ara** senli **ara** belgülig bir va‘de. hilāf kılımayalım (AKT 21b/3=20:58). Tañrı ağrar säçär anlar **ara** kıyāmät küni içindä anıñ içindä ärdilär anıñ içindä hilāf bolur ärdilär (TİEM 73 13v/7=2:113).

2. kişilerin birbirine karşı olan ilgisi.

Hakikat üze bitgenler uyalar oñarıñ iki uyañız **arasında** (HKT 493b/2=49:10). Eger iki tã’ife mü’minlerdin uruş kılışlar, şulh kılıñ ikisi arasında (AKT 46a/9=49:9). Taqı hilāf kılışmadı anlar kim berildilär kitābnı mägär mundın soñra kälde anlarğa ‘ilm hasād üçün **aralarında** (TİEM 73 39v/8=3:19).

3. iç.

Aygıl: tērer biziñ aramızda biziñ İdimiz yana açar biziñ **aramızda** könilikin ol açğan bilgen (RKT 33/45b3=34:26). Munlar mu eğgülük kıldı Tañrı anlar **aramızdın**? İrmes mü Tañrı bilgenrek şükr kılığanlarını (HKT 129b/7=6:53). Ey, anıñ üze ıddı vahy biziñ **aramızda**, yana ol yalğan irür munduz (AKT 62b/11=54:25).

4. orta.

Ol kim anıñ arasında turur ermez seniñ İdiñ unuğan (RKT 31/25b1=19:64). İrmes qarı taqı irmes yigit orta yaşlıg anıñ **arasında** kılıñ anı kim buyrulur siz (HKT 10a/8=2:68). Kaçan tegdi erse iki tağ **arasında**, buldı olar ikide ağın bir boçun (AKT 7b/5=18:93). Aydı ol ayur ol bir sığır turur qarı ärmäz ymä yigit ärmäz orta turur ekki **ara** (TİEM 73 8v/4=2:68).

kayra: “tekrar” <kay(1)r-a

Aygaylar: büttümüz añar neçük olarğa **kayra** imān taqı tevbe ırak yerdin (RKT 33/62a3=34:52). Her kim imān keltürse, muqaddem barur uştmahğa; taqı her kim küfr keltürse, **kayra** qalur (AKT 118a/5=74:37).

kéçe: “gece, geceleyin” < kēç-e

Özüñ içinde zārılığın hem qorqa ünün yügerü oqımaqğa qoğırağ ertelerde hem **kéçelerde** bolmağıl gafillerdin (RKT 28/63b1=7:205). Taqı yād kılığıl İdiñni köp taqı namāz kılığıl **kéçede** taqı ertede (ÖKT 102a/2=A:41). Taqı yād kılığıl İdiñni üküş taqı namāz kılığıl **kéçe** taqı erte (HKT 52b/5=3:41). Yaru kılur añar, ağırlar-siz añar, teşbih kılıñ aña erte **kiçe** (AKT 41b/5=48:9).

oza: “önce” < oz-a

Aygıl: keldi sezā yime **oza** törütmez bātılını yana tırgüzmez (RKT 33/61a1=34:49). **Oza** kiçer qavmindın kıyāmet kün taqı ketürdi anlarını otqa taqı nime yawuz kelgü yir, kelinmiş (HKT 223b/7=11:98). Niçe helāk kıldımız anlardın **oza** uluslardın (AKT 16a/9=19:98).

tapa: “-a, -a doğru” < tap-a

Bérmedimiz anlarqa hıç bitig yarlıg kim oqısal arı yime ıdmadımız anlar **tapa** sênde burun hıç qorqutgıçıdın (RKT 33/58b1=34:44). Andın soñra anıñ **tapa** qaytarılırsuz (ÖKT 6a/1=B:28). Taqı qorqıgıl anlardın kim fitne kılsalar sêni ol nirseniñ pāresini kim indürdi Tañrı seniñ **tapa** (HKT 112b/3=5:49). Qayu kişi kim kelse İdisi **tapa** yazuqluq, bütünlükün kim bolgay añar tamuğ (AKT 22b/4=20:74).

tuğa: 1. “(güneşin) doğma, doğuş” < tu(ğ)-ğa

Tañrıqa yalavaçıña anasındın **tuğa** bitig bilmegli sawçıqa (RKT 28/35b3=7:158).
2. doğma, doğuştan.

Taqı oñaltur män **tuğa** közsüzni taqı ala tñlignı taqı tırgürür män ölüglärni tañrı buyruqı birlä (TIEM 73 43r/2=3:49).

uya: “kardeş, dost” < uy-a

Teñriniñ ni‘metini siziñ üze ol vaqtın kim erdiñiz düşmenler taqı yaraşuq keyiştı köñülleriñiz ara taqı bolduñuz ni‘meti birle **uyalar** (ÖKT 117a/5=A:103). Andın soñ ıdduq Mūsānı taqı **uyası** Hārūnnı āyetlerimiz birle taqı açuq hüccet birle (HKT 330b/9=23:45). Sewer mü biriñiz kim yise etini **uyasınıñ**, ölüg (AKT 47a/17=49:12).

yana: “sonra, yine, tekrar, daha” < yan-a

Ol qaynar isig suw içre **yana** ot içre isingeyler (RKT 35/65a2=40:72). **Yana** Teñri minnet qozar siziñ üze, ködürse sizni imānqa, eger erseñiz rāstlardın (AKT 48a/14=49:17).

2.2.2. -ç

Bu ek, dönüşlülük eki “-n-“ ile genişlemiş fiil köklerinden isim yapıları türetmektedir. Bazı durumlarda dönüşlülük eki “-n-“ ile kalıplaşmış kullanımları da karşımıza çıkmaktadır.

umunç: 1. “arzu, istek, umut, beklenti” < um-(u)nç

Aydı: kim **umunçsuz** bolur İdi yarlıkamaqdın meger yolsuzlar (RKT 30/27a2=15:55). Ol **umunçları** anlarını (ÖKT 27a/2=B:111). Aldadı sizlerni **umunçlar** ançaqa tegi kim keldi Teñri emri (AKT 74a/6=57:14). Qaldaçı

edgölär yegräk turur ıdğıl üskindä yanut taqı yegräk turur **umunçın** (TİEM 73 218r/7=18:46).

2. Kuruntu.

Ermes siziñ **umınçlarıñız** taqı kitāb eyeleriniñ **umınçları** ermes (ÖKT 186b/3=N:123)

2.2.2.1. Ekin İşlevleri

1. Daha çok dönüşlü eylemlere eklendiği için, türetilen adlar yapılan işi yahut o işle ilgili niteliği gösterir. Bundan dolayı türetilen adlar genellikle soyuttur.

irinç: 1. “zevk, sefa, eğlence” < ir-(i)n-ç

Né kim sizlerdeki bir **irinç** erse Tañrıdın yana kaçan tegse sizlerke yas añar anıñ birle yalwarur sizler (RKT30/55b1=16:53).

2. nimet.

Anıñ üze kim erklig boldı oñ eligleri olar anıñ içinde tüp tüz ol Tañrı bérmiş **irinçke** mü tanar sizler (RKT 30/66b3=16:71).

korķunç: 1. “korku, korkunç” < korķ-u+n-ç

Tañrı öz fazlındın, müjde bérürler anlarğa kim yetmediler olar birle soñlarında **korķunç** yoķ olar üze, ermez anlar қаdğuglılar. (RKT 25/25a1=3:170). Taqı haķıķat üze ol andın iner Teñri **korķunçındın** (ÖKT 18b/3=B:74). Taqı bedel kılğay anlarğa **korķunç**larındın soñra iminlikni (HKT 342b/5=24:55). Eger köz kemişsesen anlar üze, yüz ewürgey-sen anlardın қаça. Tolağay-sen anlardın **korķunç** birle (AKT 2a/1=18:18). Қақан kälsä **korķunç** körgäy sen olarnı baқarlar saña äwrülür közläri ol kişi täg kim ögsüz bolmış anıñ üzä ölümdin (TİEM 73 305r/1=33:19).

2. ürperti, heyecan, kalp çarpıntısı.

Ol kim uluğlasa tañrı nişānlarını ol köñüllär **korķunçındın** turur (TİEM 73 244r/2=22:32).

ötünç: “ödünç, borç” < ötü/ä-n-ç

Eger ötünç bérse siz Tañrığa körklüg ötünç iki ança arturur anı sizke (RKT 38/74b3=64:17). Kim turur ol kim **ötünç** birür Tañrığa körklüg **ötünç** қat қat қılsa anı aña katlar köp (ÖKT 73a/5=B:245). Kim turur ol kim **ötünç** birür Tañrığa körklüg **ötünç** қat қat қılsa aña қatlar köp taqı tañrı tar қılır taqı kiñ қılır (HKT 37a/8=2:245). Kim ol kim ötünç bersä tañrığa körklüg **ötünç** bermäk қat қat berür añar қat қat artuқluқ үкüş (TİEM 73 30v/4=2:245).

sewüñç: “sevinç, rahatlık, ferahlık” < sew-(ü)n-ç

Sewüñç eşittürler, müjde bérürler ni‘met birle Tañrıdın hem fazl birle (RKT 25/25a2=3:171). Bütünlükün kim āsān kıldımız seniñ tiliñde, **sewiñç** bermek için aniñ birle saķnuķlarǵa ķorķutsa aniñ tapa da‘vīci bođunlarķa (AKT 16a/8=19:97). Kılmadı anı tañrı mǵār **sāwüñç** ıdı tölānsün teyü aniñ birle köñülläriñiz ärmās yārī mǵār tañrı üskindin (TİEM 73 132r/7=8:10).

séziñç: “zan” < séz-(i)n-ç

mü‘minler bođunlarıña ulaşı bezendi ol köñülleriñiz içre sézindiñiz yawuz **séziñç** erdiñiz boçun helāk (RKT 37/34b1=48:12). Ortaķ katkılı tışilärni sezinigilär tañrıķa yawuz **seziñç** anlar ara yawuz tǵziñç öfkä kıldı tañrı anlar üzä (TİEM 73 376v/2=48:6).

2. “-ç” ekinin soyut adlar türetmesinden dolayı sıfat işlevi vardır. Varlıkların niteliklerini ve niceliklerini niteleyen sıfatlar türetir.

ökünç: “pişmanlık, hasret, özlem” ök-(ü)n-ç

Tañrı anı **ökünç** köñülleri içinde, Tañrı tırgüzür hem öldürür (RKT 25/21a3=3:156). Taķı öldürülmegeyler erdi munuñ için kim kılsa Teñri anı **ökünç** köñülleri içinde (ÖKT 131b/2=A:156). Biziñ katımızda, ölmegeyler irdi taķı öldürülmegeyler irdi munuñ için kim kılsa Tañrı anı **ökünç** köñülleri içinde (HKT 68a/7=3:156). Bolsa ärdi biziñ katımızda ölmäğäy ärdilär taķı öldürmägäy ärdilär munuñ için kim kılsa tañrı anı **ökünç** köñülläri içindä (TİEM 73 53r/8=3:156).

2.2.3. -t/dAçI

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan sıfat-fiil ekidir. Bazı durumlarda üzerine şahıs zamirlerini alarak gelecek zaman eki işlevinde kullanılmıştır. Orta Türkçe döneminde bu işlevinden sıyrılarak kalıcı isimler türetmiştir.

Mevlüt Gültekin, ekin -dA fiilden isim yapma eki ve +çI isimden isim yapma ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu öne sürer ve sıfat-fiil kategorisinde değerlendirir⁵⁸. Mecdut Mansuroğlu da ekin bu kalıplaşma yoluyla oluştuğu görüşüne katılsa da eki isim-fiil kategorisinde değerlendirir. “Türkçede sıfat ve ad kullanışları ile bir isim olarak belirledikleri aynı zamanda çekimli fiil olarak görüldükleri için isim-fiil adını alabilecek yapılar arasında bir yer ayırmak

⁵⁸ Gültekin, 2006:22.

gerekir. İlk metinlerde daha çok işi göreni bildirirken bunun yanında gereklilik ve gelecek zaman manalarını da geliştirmiştir⁵⁹.” şeklinde açıklamıştır.

2.2.3.1. Ekin İşlevleri

1. Fiilin bildirdiği “iş yapan” adlar türetir.

aldaçı: “yalancı” < al-daçı

Tañrı sizler üze uğka **aldaçı** her-āyine Tañrı bilür né kim kılur sizler (RKT 30/80a3=16:91).

aydaçı: “sözcü, söyleyen” < ay-da+çı

Bolğay kim män kılğay män edğü iş anıñ içindä kim koğtum andağ ärmäz ol bir söz, ol **aydaçı**lar (TİEM 73 253r/2=23:100).

bérdeçi: “veren” < bér-deçi

Eger şevklense sen köni yol körkitmek üze bütünlükin kim Tañrı yolka köndürmes kimni yolsuz kılisa yok anlarğa yārī **bérdeçi**lerdin (RKT 30/48a3=16:37).

kıldaçı: “yapan” < kıl-daçı

Sézigsiz anlar kim kiğinki içinde olar qor **kıldaçı**lar ol (RKT 30/90b1=16:109). Eger tilese erdimiz kim tutsa erdimiz oyun, tutğay erdi-miz anı üskümizdin, eger ersemiz **kıldaçı**lar (AKT 32b/6=21:17). Qorqmağıl kağğurmağıl biz yandurdaçı miz anı seniñ tapa taqı **kıldaçı** miz anı ıdılmış-lardın (TİEM 73 280r/8=28:7).

qoldaçı: “isteyen” < qol-da+çı

Tapnurlar tañrıda adınka qor ziyān kılmas olarğa ap ymä asığ kılmas olarğa ayurlar bular yazuq kâçrū **qoldaçı**mız tañrı üskindä (TİEM 73 154v/7=10:18).

oğramadaçı: “azmeden, niyet eden” < oğra-ma-daçı

İslāmni dınka kim kim munguqsa açlıq içinde emitmemekin **oğramadaçı** yazuqqa ol Tañrı örtgen yarlıқаған (RKT 27/17b2=5:3). Kim muñadsa açlıq içindä **uğramadaçı** yazuqqa bütünlükün tañrı yazuq örtgän yarlıқаған (TİEM 73 80r/3=5:3).

sözledeçi: “söyleyici, söyleyen” < söz+le-deçi

Her-āyine yaratur yalgannı anlar kim kirtgünmesler Tañrı belğüleriñe bular olar yalğan **sözledeçi**ler ol ya‘nī yangançılar (RKT 30/88a3=16:105).

⁵⁹ Mansuroğlu, 1956: 105.

2. Kalıcı ad yapar.

kaldaçı: “kalıcı, baki, sonsuz” < kal-daçı

Né kim sizlerniñ üsküñüzde ol tüker alqınur né kim Tañrı üskinde turur **kaldaçı** ol yanut bérgey men (RKT 30/83b2=16:96). Andağ sanur aniñ mālī cāvidāne meñü **kaldaçı** turur dünyā içinde haqqā kim andağ tegül (AKT 142b/2=104:3). Māl tawar oğlanlar yaqın tiriglikniñ aniñ bāzāki turur **kaldaçı** edgülär yegrāk turur ıdğıl üskindä yanut taqı yegrāk turur umunçın (TİEM 73 218r/7=18:46).

keçürdeçi: “bağışlayıcı, affedici” < keçür-deçi

Tañrı atında adınıni aniñ birle atasalar kim muñadsa artuqluq tilemegüçi ap yime teñde **keçürdeçi** bütünlükini Tañrı örtgen ulaşu yarlıқаған ol (RKT 30/94a2=16:115).

kewdeçi: “bir şeyin gücünü ve etkisini zayıflatan, azaltan” < kew-deçi

Ol bütünlükini Tañrı **kewdeçi** ol kâfirlerniñ alını (RKT 28/73b1=8:18). Ol silärkä kim tañrı **käwdäçi** ol kertgünmāglilärniñ alını (TİEM 73 133r/2=8:18).

térdeçi: “toplayıcı” < tér-deçi

Aydılar: yığkıl anı hem қадаşını ıdğıl kendler içinde **térdeçiler** (RKT 28/6b3=7:111). Tilär kim çıkarmaq silärni yäriñizdin cādūluq birlä nāgü färmānlar silär aydılar bärklāgil anı aniñ қадаşını ıdğıl kāntlär içindä **terdäçilärni** (TİEM 73 268v/6=26:36).

2.2.4. -dUq

Genellikle geçici isimler yapar. Fiili soyut hareket kavramından çıkararak olmuş ya da bir süre halinde somut bir hareket kavramı haline sokmaktadır. Sıfat yapıları oluşturur. Ekin bu işlevini Faruk Gürbüz, “*Fiilleri Sıfat-Fiil Yapan Ekler midir, Kullanım mıdır?*” adlı makalesinde şu şekilde ifade etmektedir; “-dUq eki fiil unsurunun ifade ettiği hareket kavramına olmuş ya da süre halinde bir hareket adı kazandırmakta ve dolayısıyla fiil-dUq yapısı söz diziminde sıfat olarak kullanılabilir⁶⁰.” şeklinde açıklar. Ekin yapısı ile ilgili olarak da; -dı görülen geçmiş zaman ekiyle birinci çokluk kişi eki +k’nin birleşimiyle oluştuğunu ileri sürerek şahsı ve zamanı belli olan fiil cümleleri yaptığını, geçmiş zamanda öznenin yapmış olduğu işi belirttiğini öne sürer.

⁶⁰ Gürbüz, 2010: 19.

Kemal Eraslan, ekin Türkçenin umumi isim-fiil eklerinden birisi olduğunu ve daima isim-fiil eki olarak kullanıldığını belirtir⁶¹. Mehmet Vefa Nalbant ise ek ile ilgili olarak; Karahanlı Türkçesi sahasında sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını ve çok fazla işlek olmadığını belirtir⁶². Ekin kökeni ile ilgili olarak ise; Eski Türkçe döneminde zarf-fiil eki olarak da kullanılan *DI zaman eki ile ok edatının kalıplaşması sonucu oluştuğu görüşünü öne sürer⁶³.

ağduķ: “yadırgatıcı, yabancı” < ağ-duķ

Kačan kim kördi ärsä äligläriñi ulanmaz añar **ağduķları** olarnı köñliñä suķtı
anlardın qorqıñçı (TİEM 73 169r/3=11:70).

aşmaduķ: “katlanan, atılan” < aş-ma-duķ

Bälgürtti miz añar ekki yol **aşmaduķ** turur otqa ymä bildürgäy saña nä turur
ot (TİEM 73 443v/6=90:11).

sıñmaduķ: “bozguna, hezimete uğramamış” < sın-ma-duķ

Bir sü ermez anda **sıñmaduķ** öğürlerdin (RKT 34/50a3=38:11).

tamduķ: “yakacak, yakıt” < tam-duķ

Ey anlar kim taptılar küdeziñler özleriñizni hem kişileriñizni ol otdın kim
anıñ **tamduķı** boğunlar turur taşlar anıñ üze ferışteler hiläf kılmazlar (RKT
38/92b1=66:6). Taķı eger kılmadıñız irse, taķı hergiz kıлмаğay siz qorquñ
otdın, ol kim anıñ **tamduķı** kişiler taķı taşlar anuķ kılındı kâfirlerğa (HKT
4b/1=2:23). Äğär kılmadıñızlar ärsä härgiz kıлмаğay oķ silär qorquñlar ol
otdın kim anıñ **tamduķı** kişilär taşlar anutuldı tanığlılarğa (TİEM 73
4r/7=2:24).

taplamaduķ: “tanımamak, tanıyamamak, inkar etmek, hoş görmemek, beğenmemek,
çekinmek, sakınmak, korkup kaçmak, çirkin karşılayıp vaziyetini değış-
tirmek” < tap-la-ma-duķ

Ay oğulķınam ađaķın tutğıl namāznı färmānlağıl eğgülügni yığķıl
taplamaduķdın säringil anıñ üzä kim tägsä saña çın ol üstüvār işlärdin
(TİEM 73 299r/9=31:17).

2.2.5. -(x)ğ/g

Eylem sonucunda gerçekleşen iş yahut nesneyle ilgili kalıcı isimler türetir. Günümüzde ğ/g seslerinin zamanla erimesiyle bağlantı ünlüleri yapım eki işlevi kazanmıştır. Ekin bu

⁶¹ Eraslan, 1980: 26.

⁶² Nalbant, 2003: 195.

⁶³ Nalbant, 2003: 201.

tarihsel gelişimi ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz, Eski Türkçede fiilden isim türeten -(x)g/ğ eki Güney-Batı Türk lehçelerine uzanan gelişme sürecinde eriyip kaybolunca fiilin son ses ünsüzü ile eki kaynaştıran -(ı)/(u) bağlantı ünlüleri -g ekinin yerini alması sonucu fiilden ad türeten bir ek niteliği kazandığı görüşünü öne sürer⁶⁴.

2.2.5.1. Ekin İşlevleri

1. Eylemin bildirdiği işle ilgili olarak soyut ve somut adlar türetir.

ağrıg: “ağrı, sızı” < ağ(ı)rı-g

Eger urağut qorqsa cüftindin köñül **ağrıg**ña azu yüz ewürmekke yime yazuq yoq (RKT 26/86b3=4:128). Kim kim bolsa sizdin sökel anıñ birle **ağrıg** başında yuluğ rüzedin yā şadaqadın yā qurbān qılmaqđın (ÖKT 54a/5=B:196). Qım kim bolsa sizdin sökel yā anıñ birle **ağrıg** başındın yuluğ rüzedin yā şadaqadın yā qurbān qılmaqđın (HKT 28b/7=2:196). Keltürdi anı toğqu **ağrıg**ı, kiç oğrı, bir qurmā yığaçı tapa (AKT 12b/5=19:23). Kältürdi anı ‘ayāl tuğqu **ağrıg**ı igi bir qurmā yığaçı tüpi tapa (TİEM 73 224r/6=19:23).

bıçığ: “söz, anlaşma, yemin” < bıç-(ı)ğ

Yād qılıñlar Tañrıñ ni‘metini siziñ üze taqı berk **bıçığ**ñı ol kim üstüvār qıldı sizke anıñ birle (RKT 27/23a2=5:7). Ärklänmägäylär yazuq kächrü qolmaqqa mägär ol kişi kim tutmış bolsa tañrı üskindä **bıçığ** ya‘nī lā ilāhā illa’llāh temäk (TİEM 73 228r/2=19:87).

bilig: “bilgi, ilim” < bil-(i)g

Körer anlar kim bérildiler **bilig** ol kim ıdıldı saña seniñ İdiñdin ol çın turur taqı köndürür ögdülmiş ‘aziz yol tapa (RKT 33/31a1=34:6). Aydılar; arıqlıq saña hıç **bilig** yoq bizge meger ol kim öğrettiñiz bizge (ÖKT 7a/1=B:32). Ol nirsedin soñra kim keldi saña **bilig**din haqıqat üze sen ol uğurda küç qılğanlardın sen (HKT 21b/1=2:145). Berdimiz añar yarlıqanmaq üskümüzdin öğretdimiz añar üskümüzdin **bilig** (AKT 6a/2=18:65). Berdimiz ök müsâ vä hārūnqa adırmaq bāıldın taqı yaruqluq taqı **bilig** saqnuqlarqa (TİEM 73 238v/2=21:48).

bitig: 1. “mektup” < biti-g

Barğıl bu **bitigim** birle, kemişgil anlar tapa; andın soñra ewrülgül anlardın, bağğıl neni qaytarurlar. (HKT 362b/7=27:28).

2. amel defteri.

⁶⁴ Korkmaz, 2014: 153.

Taķı tigma bir kişige, yapşurduķ ‘amelini boynıńǵa taķı ıķarur miz ańa ķıyāmet kün, **bitig**; satǵaşur ańa, yayılmış (HKT 272a/4=17:13).

3. kitap.

Azu sizindińiz kim üñür idileri, **bitig** idileri, erdiler biziń belgülerimizdin tań (AKT 1a/5=18:9). Tilärlär sańa bitig idiläri indürmäkiń anlar üzä bir **bitig** kökdin ķoldılar oķ müsāda anda uluǵraq aydılar köritgil bizińä tańrını açuķluǵ (TİEM 73 76r/7=4:153).

4. masal, efsane.

Va‘de ķılınduķ biz taķı atalarımız bu, aşnudın; irmez bu, meger burunķılarnuń **bitigleri** (HKT 333a/5=23:83).

5. kitap, Kur‘an-ı Kerim.

Ey anlar kim bittiler şābit turuńlar bitüp Tańrıķa yalavaķlarıńa ol **bitig** kim ıdı indürdi yalavaķı üze (RKT 26/92b2=4:136). Oķıǵıl anı kim yarlıǵ ıdıldı seniń tapa yā Muħammed, bir **bitig** ya‘nī Ƙur‘an (AKT 2b/9=18:27). Mān tańrı bilgānrāk-mān ol **bitig** sezik yoķ munda köni yolķa köndüzmäk saķnuķlarķa (TİEM 73 2v/2=2:2).

6. Tevrat.

Ey Yahyā tutǵıl **bitigni** ya‘nī Teveritni küç birle (AKT 12a/5=19:12). Ol kün asıǵ ķılmaz küç ķılıǵılarkā ‘özläri anlarķa ķarǵış anlarķa turur sarāyı berdimiz ök müsāķa yolçı mīrāş berdimiz tańrı ķulı oǵlanıńa **bitigni** yolçı ķulavuz pānd ħırad idilärińä (TİEM 73 345r/3=40:53).

7. Zebur.

Bitidimiz ök **bitig** içindä yāđda keçin çın yārni, mīrāş alǵay benim ķullarım eđgülär (TİEM 73 241v/7=21:105).

8. İncil.

Aydı ‘īsā: men Teńri ķulı-men, berdi mańa **bitig** ya‘nī İncil, ķıldı meni şawçı (AKT 13a/3=19:30). Aydı ‘īsā mān tańrı ķulı mān berdi mańa **bitigni**, ķıldı meni sawçı taķı ķıldı meni ķutluǵ ķanda kim bolsa mān buyurdı mańa namāznı zākātını tirig bar ärginçä. (TİEM 73 224v/5=19:31).

9. kitap hükmü.

Tańrıńın **bitigi** siziń üze, heläl ķıldı sizke ol kim anda adın, ol kim tilese siz māllarıńız birle, pārsālar, zinā ķılmaǵuķılar (RKT 26/2b1=4:24).

10. yazı.

Kaçan öçti erse Mūsādın öwke aldı tahtalarını anıñ **bitigi** içinde köni yol yarlıkamaklıq anlarğa kim olar İdileriñe qorqarlar (RKT 28/30b1=7:154).

11. ferman, buyruk.

Bolmaz et-özke ölmek meger Tañrı yarlığı birle, **bitig** zamān bérilmiş (RKT 25/12b3=3:145).

satıg: “alışveriş, ticaret” < sat-(ı)ğ

Tañrının zıkrin aymaq tapa qoquñlar **satıgnı** ol yaqşı sizke eger bilür eger siz (RKT 38/55a1=62:9). Kelgey kün yoq **satıg** anıñ içinde taqı yoq dostluq taqı yoq şefa‘at (ÖKT 77b/3=B:254). Mundın aşnu kim kelgey kün yoq **satıg** anıñ içinde taqı yoq dostluq (HKT 39b/3=2:254). Anıñdın kim rüzi kıldımız silärkä kälmişdä öñdün bir kün **satıg** yoq anıñ içindä dostluq yoq (TİEM 73 32r/9=2:254).

sézig: 1. “şüphe, zan, sanı” < séz-(i)g

Ardımız mu evvel törütmek birle kendü anlar **sézig** içinde yañı törütmekdin (RKT 37/72b2=50:15). Sizerler Teñriğa haqdın öñinni cāhiliyyet **sizigin** (ÖKT 14b/2=B:61). Sizerler Tañrığa haqdın önginni cāhiliyyet **sézigin** (HKT 67b/3=3:154). Bezedi Teñri ol köñülleriñiz içinde, sézindiñiz yawuz **sézig** (AKT 42a/4=48:12). Çın tutmaq ol kim anıñ üskindä aqra säçä bālgürtmāk bitigni **sezik** yoq anıñ içindä ajunluqlar idisindin (TİEM 73 157r/3=10:37).

2. darlık, güçlük, zorluk.

Kertgünmäslär tañrığa ymä keçinki künkä seziklig boldı köñülläri anlar **sezikläri** içindä täzginürlär (TİEM 73 143v/5=9:45).

sewüg: “sevilen, istenilen, arzu edilen, aşırı istek” < süw-(ü)g

Turğu éwler tileyür sizler anı **sewügrek** sizke Tañrıdın hem yalawaçındın toquş kılmak anıñ yolu içinde köz tutuñlar (RKT 29/17b3=9:24). Bezenildi kişilerge ārzularınıñ **süwügi** taqı tişilerdin taqı oğullarındın taqı cem kılinmış (ÖKT 94a/4=A:14). Yırttı yürekiniñ perdesin **sewüg** yanındın, haqıqat üze biz körer miz anı azmaq içinde açuq (HKT 229b/3=12:30). Ägär sözüñüzlärni tutsa üküş iş içindä yazuqqa tuşar silär välikin tañrı **säwüg** kıldı silärkä (TİEM 73 397r/4=49:7).

tapuğ: “ibadet” < tap-(u)ğ

Bütünlükün anlar kim İdiñ üskinde uluğsıglıq kılmazlar anıñ **tapuğ**dın tesbīh ayturlar aña añar secde kılurlar (RKT 28/63b3=7:206). Erdi qorqğan Teñriğe eğğü **tapuğ** kılgan atasına anasına (AKT 12a/7=19:14). Külär silär yıqlamas

silär silär osanuqluq üzä turur silär säcdä kıılıñlar täñrikä tapuğ kıılıñlar (TİEM 73 389r/1=53:62).

tirig: 1. “diri, canlı” < tir-(i)g

Sézinmegil anlarını kim öldürüldiler Tañrı yolu içinde ölügler tép kendü tirigler idileri üskinde, ruzi bélürler (RKT 25/24a3=3:169). Boğazlayurlar oğullarıñızni taqı **tirig** qoğmaq tileyürler tişileriñizni (ÖKT 11a/2=B:49). Tañrı yolında ölügler tip **tirig**ler tururlar taqı ançası bar kim bilmes siz (HKT 22b/1=2:154). Fermānladı maña namāznı, arıqlıqñı men tirig bar erken (AKT 13a/4=19:31). Añar turur köklär ärkligliği yärlär ymä **tirig** tirtürür öldürür ol tegmä narsä üzä uğan ol (TİEM 73 396r/4=57:2).

2. esma-yı hüsnadan: hayy.

Uçuzluq kıldı yüzler tutaşı **tirig**ke bütünlükün nevmid boldı kim kötürse özün küç kıılmaq (RKT 31/86b1=20:111). Taqı boyun südi yüzler **tirig**ge peyveste örelig kılganğa (HKT 308a/6=20:111).

yaratıg: “yaratılış” < yarat-(ı)ğ

Ol kim erse kim uzun ‘ömr bérür-miz aña qoğı ewrer-miz anı yaratıg içinde azu uqmaslar mu? (RKT 34/17a3=36:68). Yä kıldılar mu Tañrığa ortaqlar yaratılardı anıñ yaratmışı meñizlig oħşaştı **yaratıg** anlar üze (HKT 242a/2=13:16). Körmegey-sen Teñrinüñ **yaratıg**ında tefävüt; ya‘nı köklerni yaratmaqımda şikesdesi ve eksüki kedüki ‘aybi yoq turur (AKT 96b/15=67:3). Ol idi öñdün törütüti **yaratıg**ını yana äwrär anı yanut bergü için anlarğa kim kertgündilär (TİEM 73 153r/7=10:4).

2. Sıfat yapıları oluşturmalarının yanı sıra cümlede zarf görevi üstlenir. Genellikle türetilen sıfat yapıları “niteleme sıfatı” zarf yapıları ise “durum zarfları”dır.

açıg: 1. “acı veren, elem verici” < açı-ğ

Olarğa turur kim yime **açıg** ‘azābdın (RKT 33/30b3=34:5). Kim yetürür miz silärkä tañrı hoşnūdluqını tilämäs miz silärdin yanut ap ymä şükr biz qorqar miz idimizdin uluğ küñdin **açıg** qatıg (TİEM 73 430v/7=76:10).

2. felaket, musibet.

Eger tegse saña bir eğgülık qağguluq kıılır olarnı/yawuz kelür olarğa eger tegse saña bir **açıg** ayurlar (RKT 29/37b1=9:50). Nemä yawuz berilmiş **açıg** ol öz alur kıyāmät ot birlä (TİEM 73 171v/2=11:99).

3. acı, tatlı olmayan.

Teg bolmaz iki deryā bu şüçüg tatlıg siñen suw ol anıñ içmeki bu **açıg** şūr turur kamuğdın yéyür (RKT 33/72b1=35:12). İki teñiz kıydı, biri tatluğ biri **açıg**; ya‘nī deryā-yı Fars ve deryā-yı Rūm (AKT 65a/2=55:19). Ol ol ol içi kaynaşturdı ekki tāñizni bu biri tatlıg süçig bu biri iñän **açıg** kıldı ol ekki ara kılguğa yığıg sıgunguğa yığılmış (TİEM 73 265v/6=25:53).

arıg: 1. “arı, pak, temiz ve iyi olan, hoş giden, helal” < arı-g

Bulmasa sizler suw teyemmüm kılıñlar **arıg toprak**ka. (RKT 26/19a3=4:43). Taqı anlarğa anıñ içinde cüftler bar **arıg** kılnıñ (ÖKT 4b/4=B:25). Taqı bulmasañız suwnı teyemmüm kılnıñ **arıg toprak**ğa taqı mesh kılnıñ yüzleriñizni taqı eligleriñizni (HKT 83a/7=4:43). Tesbīh kıılır Teñriğa, ne kim köklerde taqı ne kim yerlerde bar turur; erklig, **arıg** pādşāh (AKT 88a/4=62:1). Anlarğa anıñ içindä cüftlär **arıg** törütülmişlär anlar anıñ içindä māñgü qalğaylar (TİEM 73 4v/1=2:25).

2. takdis ve tenzih etme, münezzeħ.

Mūsā bī-hūş bolup qaçan kim usına keldi erse aydı: **arıg** sen yandım saña men mü‘minlerniñ evveli men (RKT 28/22b1=7:143). Taqı aydılar tutandı Teñri oğlan **arıg**lık aña boyun sügenler (ÖKT 28b/5=B:116). Taqı ögretür anlarğa Qur‘annı taqı şerī‘atnı taqı **arıg** kıılır anlarını (HKT 18b/6=2:129).

3. mukaddes, kutsal.

Men men seniñ İdiñ suçuğıl iki na‘leyenniñni sen özde **arıg** tuvā atlıg (RKT 31/39a3=20:12). Ay qavmum! Kiriñ **arıg** kılnıñ yirge ol kim bitidi Tañrı sizge (HKT 108a/2=5:21).

4. günahsız, saf, temiz.

Ol ikisinge, ikisiniñ İdisi eğgürek andın **arıg** yanındın; taqı yawuqraq (HKT 290b/3=18:81). Ay anlar kim kertgündilär yetürüñlär **arıg**lardın ol kim qazğandıñızlar anıñdın kim çıkardımız silärkä yärdin (TİEM 73 34v/7=2:267).

katıg: 1. “katı, sert, haşın, çetin, şiddetli, elim, korkunç” < kat-(ı)ğ

‘Azāb kıldımız añar **katıg** kın (RKT 38/84b3 =65:8). Haqıqat üze küç ya‘nī kudret Teñriğa kamuğ taqı haqıqat üze Teñri kını **katıg** (ÖKT 43b/3=B:165). Kılırlar barmaqlarını kulaqları içinde **katıg** ünlerdin ölüm qorqunçı için (HKT 3b/7=2:19). Anuq kıldı Teñri anlarğa **katıg** ‘azāb. Pes qorquñ Teñridin (AKT 94b/7=65:10). Haqıqat üzä anlar kim tandılar tañrıñıñ açuq hüccätleriñä anlarğa **katıg** kın bar (TİEM 73 38r/6=3:4).

2. sert, acımasız.

Bođunlar turur taşlar anıñ üze feriştelere, irigler **katıg**lar hilāf kılmazlar Tañrıka (RKT 38/92b3=66:6). Tağı eger körse erdiñ ol oğurda kim zālimler ölümniñ **katıg**lıqları içinde (ÖKT 245a/5=E:93). Tağı saqnıñ Tañrıdın tağı biliñ haqıkat üze Tañrı **katıg** kını (HKT 29a/4=2:196). Yumşadıñ anlarğa tağı ägär bolsa ärdiñ irig **katıg** köñüllü nä kılğaylar ärdi tegräñdin (TIEM 73 53v/3=3:159).

3. (rüzgar için) soğuk ve şiddetli.

İdtımız olar üze **katıg** yelni nahis künler içinde taturğumuz üçün olarğa ħarluğ kınıni yaqın tiriglik içinde āĥiret ‘azābı ħār kılğanrağ olar yārī bérilmezler (RKT 35/81b1=41:16). Tağı idduğ anlar üze yilni ün birle **katıg** esgen nahş künler içinde (HKT 456b/3=16:41). ‘Ād kavmı, pes helāk kılındı yel birle, **katıg** yel arıgsız; çıqdı yer astındın Teñri ta‘ālānuñ buyruğı birle (AKT 103a/12=69:6). Bir äsin birlä ĥoş säwnürlär anıñ birlä kälsä añar sıgansız sıtğan **katıg** yel tağı kälse anlarğa (TIEM 73 155r/=10:22).

ķuruğ: “kuru” < ķuru-ğ

Bütünlükini törüttümüz kişini **ķuruğ** balçıkdın kök tunçımış (RKT 30/20b3=15:26). Bolmadım munıñ üçün kim secde kılsam yaratılmışğa kim yarattıñ anı **ķuruğ** balçıkdın öyük balçıkdın şüret kılınmış (HKT 254a/4=15:33). Tünle eltil menim ħullarımni urğıl anlarğa yol teñiz içinde, ķuruğ (AKT 22b/9=20:77). Yarattımız oğ kişilärni ya‘nī ādāmni **ķuruğ** balçıkdın öyükdin yıllar kaçmış (TIEM 73 193v/1=15:26).

3. Nesne adları türetir.

étig: 1. “ziynet, mücevher” < et-(i)g

Andın yaş et çıķarsa sizler andın **étig** keğer sizler anı körgey sizler (RKT 30/36b2=16:14). Bu yaqın tiriglikni anıñ **etigi** bāzāki kālīñlär eriländüräyin silärni idu beräyin silärin körklüg idu bermäk (TIEM 73 306r/1=33:28).

2. teĥizat, malzeme.

Eger tileseler çıķmaķni anutğatılar añar **étig** ançası bar taplamaz (RKT 29/35a3=9:46). Ķaçan ayttı ärsä anlarğa **etig**läriñi aydı kältürüñlär maña ol Ķadaşñızlar atañızlardın (TIEM 73 178r/6=12:59).

3. hile.

Tériñler öz **étig**leriñizni yana keliñler şafķa çın-oğ ħurtuldı bu kün kim üstün kelse (RKT 31/53b3=20:64).

4. hazırlık.

Ägär tiläsälär ärdi çıkmaknı anutğaylar ärdi añar sâznı **etigni** yoğ kim tilämädi tañrı kızup çıkmaklarını (TİEM 73 143v/6=9:46).

kapuğ: 1. “kapı” kap-(u)ğ

Tañrı ol iki üze: kiriñler olar üze **kapuğ**ğa kaçan kirse sizler yeñigililer (RKT 27/35b2=5:23). Tağı kiriñ **kapuğ**ğa eglip (ÖKT 13a/4=B:58). Aydı iki er anlardın kim qorqarlar kim eğgölük qıldı Tañrı anlar üze: Kiriñ anlar üze **kapuğ**ğa (HKT 108a/7=5:23). Pes urğaylar munlar ara hişâr, bolğay aña kapuğ, anıñ içinde (AKT 74a/1=57:13). Kaçan kâlsälär añar açılğay **kapuğ**ları aydı anlarğa arklıglâri kâlmâdi mü silârkâ (TİEM 73 340r/3=39:71).

2. vesile, çare, sebep.

Aydı fir‘avn ay hāmān yoqlap maña qarşı bolğay kim mән teggäy mән **kapuğ**larğa (TİEM 73 344v/8=40:36).

örtüg: 1. “örtü, perde” < ört-(ü)g

Köñli üze qıldı közü üze **örtüg** köndürür anı yolğa Tañrıda kiçin pend alınmaz mu siz? (RKT 36/101a1=45:23). Tağı mühr urdı qulağı üze tağı köñli üze tağı qıldı közi üze **örtüg** (HKT 477b/6=45:23).

2. elbise, kılıf.

Tañrı açlıq **örtügi** qorqunç anın kim qılur erdiler (RKT 30/92b1=16:112). Ärdiñ ök **örtüg** içindä mundın atçımız sendin örtüğüñni seniñ közüñ bükün yitig turur (TİEM 73 382v/6=50:22).

3. gizli, saklı, kapalı.

Tağı aydılar köñüllerimiz **örtüglüg** turur (ÖKT 270b/1= B:88). Anlar kim erdi anlarıñ közleri içinde **örtüg**, meni yād qılmaqđın erdiler uymaslar eşitü (AKT 8a/3=18:101). Aydılar köñüllerimiz **örtüg** içindä turur anıñdın kim oqır silâr bizni anıñ tapa qulaqlarımız içindä (TİEM 73 348r/1=41:5).

2.2.6. -ğA

Fiilden soyut ve somut adlar türeten yapım eklerindedir. Sıfat türettiği durumlar da vardır. Fiilin belirttiği işi yapanı, işten etkileneni ve işin sonucunda meydana geleni işaret eden isimler türetir. -ğAn sıfat-fiil eki ile aynı işleve sahiptir.

2.2.6.1. Ekin İşlevleri

1. Ekin en temel işlevi, kalıcı adlar türetmesidir.

azğa: “şaşkın, azgın, sapık” < az-ğa

Aygıl: eger kıssa men anın üçün azğa men özüm üze eger köni yol tutsam anıñ birle vaħy ıdur (RKT 33/61a3=34:50).

bilge: “bilge, bilgin, alim” < bil-ge

Tañrını bilgenler hem **bilgeler** anıñ birle küdezü tilendiler Tañrı kitābındın boldılar (RKT 27/50b3=5:44). Nälük yığmas olarnı tañrılıq äränlär **bilgälär** aymaqlarındın yazuķnı yemäklärindin ħarāmı (TİEM 73 88r/6=5:63).

keldürge: “getiren, getirip gösteren, veren” < kel-dür-ge

Keldürge-miz ök saña cādūluķnı anıñ teg kılğıl biziñ ara hem siziñ ara (RKT 31/51a3=20:58).

kılnğa: “yapılmış, yerine getirilmiş” < kıl-(1)n-ğa

Kačan ayılsa olarķa ħorķuñlar andın kim utruñuzda turur yime andın kim soñuñuzda turur bolğay kim raħm **kılnğa** sizler (RKT 34/9a2=36:45).

kısga: “kısa” < kıs-ğa

Taķı ol vaķtın kim yürüseñiz yerde yoķ siziñ üze yazuķ kim **kısga** kılsañız namazdın (ÖKT 180a/4=N:101). Yaratdıımız sizlerde erkek tişi ve her dürli: ħara, aķ, kızıl, uzın, kısqā, erkek. tişi tā nesl bāķi bolğay (AKT 122b/4=78:8). Āğār tiläsä tañrı ħorķınçsızlar yülüglilär bolup başlarıñıznı **kısqā** kılmışlar ħorķmağay silär (TİEM 73 378r/2=48:27).

körge: “gören” < kör-ge

Yād kılnğa anıñ içinde toķuşmaķ **körge** sen anlarnı köñülleri içre ig baķarlar (RKT 37/16b2=47:20).

körgitgü: “gösterme” < kö-r-gi+t-gü

Yöriyür tāñiz içindä tañrı yarlıģı birlä silärkä kemi **körgitgü** üçün bälgülärindin anıñ içindä (TİEM 73 301v/3=31:31).

kırtulğa: “kırtulmuş olan, muradına eren” < kırtul-ğa

Kaçan körse sizler bir öğürni berk turuñlar/üstüvār turuñlar yād kılıñlar Tañrını üküş bolğay kim **kırtulğa** sizler (RKT 29/5b1=8:45).

tamğa: “damga, mühür” < tam-ğa

Munda öñdin andağuķ **tamğa** urur Tañrı tanığlılar köñülleri üze (RKT 28/3a3=7:101). Tapladılar bolmaqlardın soñ ħalığlılar birlä **tamğa** uruldı köñülläri üzä anlar uķmaslar (TİEM 73 158r/5=9:87).

2. -ğA ekiyle -Ur'lu ettirgen fiil gövdelerinden kurulmuş bazı alet, organ, bitki ve hayvan adları vardır⁶⁵.

çekürge: “çekirge” < çek-(ü)r-ge

İdtımız olar üze açar suwnı **çekürgeni** yağağ **çekürgeni** yağağ çekürge hem bağalar hem ıanı üdürmiş (RKT 28/15a2=7:133). İğduğ anlar üze yinđen suwnı tağı **çekürgeni** tağı yayağ **çekürgeni** yā uluğ yapsunı tağı bağalarını tağı ıanı (HKT 161a/4=7:133). Ol kün bolğay ādemiler kim ferāş kibi ya'nī perākende bolğay kiçig çekürge kibi biri biri üze tüşgey (AKT 141b/5=101:4). İdtımız anlar üzā ıanatlığ **çäkürgä** tağı yağağ çäkürgä tağı bağalar tağı ıanlar bālgülgär (TİEM 73 123v/7=7:133).

ıarğa: “karga” < ıar-ğa

İğtı Tañrı bir **ıarğanı** üşeyür yer içinde körkitmek için añar neteg örter ıadaşınıñ ‘avretini aydı (RKT 27/39b3=5:31). İğtı Teñrı **ıarğanı** üşeyür yer içinde körsetsün için aña neteg örter uyasınıñ ‘avretini (ÖKT 211b/1=M:31). İğdı Tañrı **ıarğanı** üşeyür yérni körküzsün için aña neteg örter uyasınıñ ‘avretini (HKT 109a/5=5:31). İğtı tañrı bir **ıarğa** üşäyür yär içindä kömgü için ölügni nätäg kömār ıadaşınıñ uwutnı (TİEM 73 84r/1=5:31).

2.2.7. -ğAn/-ıAn

Türk dilinde geniş kullanıma sahip en işlek eklerden birisidir. Köktürk ve Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde nadir olarak rastlanan bu ek, Karahanlı Türkçesi döneminden sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. -ğAn eki Türkiye Türkçesindeki -An eki ile aynı işleve sahiptir. Eski Türkçe döneminde Sıfat-Fiil işlevinde kullanılan bu ek, Orta Türkçe döneminden itibaren kalıplaşarak kalıcı ad yapan bir ek işlevine bürünmüştür. Muharrem Ergin ekin bu özelliği ile ilgili olarak; sıfat-fiil eki olduğunu ve geniş zaman ifade ettiğini belirtir⁶⁶.

Necmettin Hacıeminglyu ekle ilgili olarak; bugünkü yazı dilimizde -an, -en şeklinde kullanıldığını belirtir. Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügati't-Türk'te pekiştirme sıfatı yaptığını ve Oğuzların ek başındaki -g/ğ sesini düşürdüğüne dair görüş belirtir⁶⁷.

2.2.7.1. Ekin İşlevleri

1. Fiillerden kalıcı isimler türetir. Alıntı kelimelere de isimden fiil türeten çeşitli eklerle eklenerek Türkçeleştirdiği görülür. Bu hususta en işlek eklerden birisidir.

⁶⁵ Korkmaz, 2014: 150.

⁶⁶ Ergin, 2001: 334.

⁶⁷ Hacıeminoğlu, 2013: 167.

azğun: “azgın, sapık, yoldan çıkmış” < az-ğun

Ol vaktın kim battı aydı: eger köndürmese mini İdim bolğay men **azğun** erenlerdin (ÖKT 240a/3=E:76). Tağı yād kılıñ anı neteg kim köndürdi sizni tağı haqıqat üze irdiñiz andın aşnu **azğun**lardın (HKT 29b/3=2:193). Biz herāyne **azğun**larımız ya'nī būstānıñ yolun yitürdük, būstān bizim ermez ermişdük (AKT 100b/19=68:26). Andın soñ boldılar küfr yanındın qabül kıılınmağay tävbäläri tağı anlar anlar **azğun**lar (TİEM 73 46v/9=3:90).

bitgen: “iman eden” < bit-gen

Tegmegeti maña yawuzluq ermez men meger qorqutğucu müjdeçi/sewünçi **bitgen** boğunqa (RKT 28/58a1=7:188). Minnet kıldı Teñri **bitgen**ler üze ol vaktın kim ıdı anlar içinde yalawaç (ÖKT 133a/5=A:164). Tağı qarışturmañ Tañrı indürgenini özünüzdin **bitgeni**ñiz birle (HKT 7a/2=2:42). Säwünürlär ni'mät birlä tañrıdın tağı artuqluq tağı haqıqat üzä tañrı žäyi' kıılmaz **bitgän**läriñ şävabını (TİEM 73 54v/7=3:171).

fermānlağan: “emir veren, buyurucu” < ferman+la-ğan

Fermānlağan ol yawuznı meger ol kim yarlıqasa meniñ İdim (RKT 30/1a1=12:53). İrdi **fermānlağan** öz boğuninga namāznı arıqlıqını (AKT 14a/9=19:55).

toquşğan: “savaşan, cihat eden, savaşçı” < toquş-ğan

Tüzetilmez oldurğanlar mü'minlerdin zarar idilerinde ağın **toquşğan**lar Tañrı yolu içinde mälları birle özleri birle artuq kıldı (RKT 4/63a3=4:95).

yarlıqağan: “merhametli, bağışlayıcı” < yarlıq+a-ğan

Örter kimni kim tilese, qınayur kimni kim tilesei Ol Tañrı örtgen **yarlıqağan** ol (RKT 25/4b2=3:129). Tağı eligleriñizni haqıqat üze Teñri erdi keçürgen, **yarlıqağan** (ÖKT 161a/2=N:43). Haqıqat üze Tañrı **yarlıqağan**, raħmet kılgan (HKT 24b/7=2:173). Eger bulmasañız şadaqa bermekge nerse Teñri ta'ālā **yarlıqağan**, raħim turur (AKT 77b/12=58:12). Ekki birlä tuğmış qarındaşlarını mägär ol kim öñdün kaçtı bütünlükün tañrı ärür yazuq örtgän **yarlıqağan** ol (TİEM 73 61r/6=4:23).

2. Aşırılık ve fazlalık ifade eden isimler türetir. Bir varlığın diğere karşı olan üstünlüğünü bildirir.

bilgen: 1. “bilgili, çok iyi bilen, alim” < bil-gen

Ançada erte bardıñ bođnuñdın, ornatur sen mü'minlerni oldurǵu yerlerde tokušqa, Ol Tañrı işitken **bilgen** ol (RKT 25/2b3=3:121). Taqı ol bilgen işitgen, **bilgen** (ÖKT 35a/4=B:137). Haqıkat üze Tañrı kiñ **bilgen** (HKT 16b/9=2:115). Ol Teñri irür kim yoq Teñri meger ol irür, ğaybnı bilgen taqı aşkäreni ya'nı ol nerseni bilür (AKT 83a/8=59:22). Köndürsä silärni anlarnıñ yolıña iziñä silärdä öñdün ärdilär tävbä berü silär üzä tañrı **bilgän** ol bütün işlig (TIEM 73 61v/9=4:26).

2. bilgisi ile her şeyi kuşatan.

Soñra küçlüg bolmadıñız anıñ üze rätlik üze **bilgen** turur Tañrı (RKT 37/41a3=48:21).

3. işin iç yüzünü bilen, esma-i hüsnadan el-habir, el-alim.

Aydı bir ögür Fir'avn boğnıdın: bütünlükin bu cādū erür **bilgen** (RKT 28/6a3=7:109). Keniktür sän tañrı bir ät'özni qaçan käläsi anıñ äcäli Tañrı **bilgän** turur anı kim qılur silär. (TIEM 73 410r/9=63:11).

3. Hareket bildirir, zaman ve mekan sınırlamaları bildiren zarflar türetir.

çıqğan: “çıkan, çıkıp kurtulan” < çık-ğan

Tileyürler kim çıksalar otdın ermez olar **çıqğan**lar andın olarğa kın ulaşu (RKT 27/45a1=5:37). Ayırt kemişgil aramızda taqı buyruqđın **çıqğan** erenler arasında (ÖKT 210a/1=M:25). Tileyürler kim çıksalar otdın taqı irmez anlar **çıqğan**lar andın (HKT 110a/6=5:37). Anlardın bitgänlär taqı üküşräkläri buyruqđın **çıqğan**lar (TIEM 73 48v/7=3:110).

qılğan: 1. “yapan, eden” < qıl-ğan

Ol kün kim asıg qılmaz küç **qılğan**larğa ‘özrleri olarğa la'net olarğa turur saräy yawuzı (RKT 35/54a3=40:52). Anlar aydı haqıkat üze men **qılğan** men kişilerge imām yanı uymaqğa sezä kişi (ÖKT 31a/1=B:124). Taqı oğlanlarımızdın bir ögür hāliš **qılğan** özlerini saña (HKT 18b/3=2:128). Taqı tüzlük qılsañız anlarğa haqıkatda Teñri ta'älä sewer tüzlük **qılğan**larını (AKT 84b/16=60:8).

2. yaratan.

Taqı ol vaqtın kim aydı seniñ İdiñ firiştilerge: haqıkat üze men **qılğan** men yirde hālife. (HKT 5b/2=2:30). Ey, **qılğan** siziñ Teñriñiz Qur'anda kim siz anı yalğan qıldıñız, bu yağmurnı bizge fülän yulduz bedri (AKT 71a/13=56:82).

3. yerine getiren.

Tağı anlar kim anlar bātil sözdin yüz ewürgenler, tağı anlar kim anlar zekātnı **qılğan**lar. (HKT 328a/4=23:4).

4. ibadet eden, kulluk görevini yerine getiren.

Eğgü tapuğ **qılğan** atasına anasına ermes boyun kötrügli, yarlığ sığan (AKT 12a/7=19:14).

5. minnettar, minnet duyan.

Tardımız olarnı tegme tarmağ bütünlükin anıñ içinde belgüler kamuğ sergen şükr **qılğan**ka (RKT =34:19). Tağı yanut bergäy tañrı şükr **qılğan**larğa (TİEM 73 51v/5=3:144).

6. üstün gelen, galip gelen.

Eger tilese erdi Tañrı tutmağ ‘ayālñi üğürgey erdi andın kim törütir néni kim tilese arığ ol, ol Tañrı bir galebe **qılğan** (RKT =39:4).

7. iyilik yapan.

Tañrıka hem yalavaçıña yoğ eğgülik **qılğan**lar üze hiç yol ol Tañrı örtgen ulaşu yarlıқаған ol (RKT 30/64b2=29:90). Anıñ täñni älgı tar çığay kişi üzä anıñ täñni negü kädgü erinç bermäk yaraşı eğgülik **qılğan** kişilär üzä (TİEM 73 29v/8=2:236).

8. sabreden.

Şabr **qılğan**lar tağı rāst ayđanlar tağı tã‘at **qılğan**lar tağı nafaқа **qılğan**lar tağı yarlıқayu tiläđänlär säđärlärdä (TİEM 73 39v/3=3:17).

9. Allah’ın emirlerini yerine getiren, ibadet edeb, boyun eğen.

Şabr **qılğan**lar tağı rāst ayđanlar tağı tã‘at **qılğan**lar tağı nafaқа **qılğan**lar tağı yarlıқayu tiläđänlär säđärlärdä (TİEM 73 39v/4=3:17).

10. zarar veren, zarara uğratan.

Anlarğa kim küfr kätürdilär qaytarğay sizni ökçäläriñiz üzä tağı äwrülgäy siz ziyān **qılğan**lar (TİEM 73 52v/5=3:149).

11. rahmet eden, merhamet gösteren.

Aygıl äğär säwär ärsäñiz tañrını uđuñ maña säwsün sizni tañrı tağı yarlıқasun sizkä yazuqlarıñızñı tañrı yarlıқаған rahmät **qılğan** (TİEM 73 41r/6=3:31).

12. zulm eden, zalim.

Tağı anlarnıñ qaytđu yäri ot tağı nemä yawuz zulm **qılğan**larnıñ turđu yäri (TİEM 73 52r/8=3:151).

13. din uğruna savaşan.

Gazāt **kılğanlar** ägär bolsa ärdi biziñ qatımızda ölmägäy ärdilär taqı öldürmägäy ärdilär (TİEM 73 53r/7=3:156).

qopğan: 1. “ayağa kalkan, ayakta duran” < qop-ğan

Ey anlar kim bittiler boluñ **qopğanlar** ‘adl birle tanuqlar Teñrigä (ÖKT 190a/2=N:135). Boluñ **qopğanlar** ‘adl birle tanuqlar Tañrigä taqı eger özleriñiz üze (HKT 97a/3=4:135). Anlar tururlar anlar ämānätlerini baçıqlarını küdäzigililär anlar kim tanuqluqları birlä **qopğanlar** (TİEM 73 42v8=70:33).

2. dikilen, dikilip kalan.

Ol vaqtın kim ol **qopğan** anlarıñ közleri kim küfr ketürdiler (HKT 317b/9=21:97).

3. tahakkuk eden, vuku bulan.

Taqı sizmes men kıyāmetni **qopğan** taqı eger qaytarılsam İdim tapa (HKT 286a/2=18:36).

qoşğan: 1. “yalancı, iftiracı” < qoş-ğan

İdilerindin hem ħorluq yaqın tiriglik içinde mundağuş yanut bérür-miz yalğan **qoşğanlar**қа (RKT 28/29b2=7:152). Aygıl: İbrāhim dīniniñ eyeleri rāst müsülmān taqı irmedi ortak **qoşğanlardın** (HKT 19b/3=2:135). Taqı bitgen qara baş yaħşıraq turur ortak **qoşğandın** taqı niçeme kim tañğa ketürse sizni (HKT 32b/8=2:221).

2. şirk koşan.

Ħaq dīnkä kışğan boyun sügān taqı ärmāz ärdi ortak **qoşğanlardın** (TİEM 73 44v/=3:67).

uğrağan: “uğrayan, ziyaret eden, yönelen” < uğra-ğan

Anlarıñ boynıñğa asılğan nerselerni taqı **uğrağanları** Ka‘be’qa (ÖKT 268a/5=M:2). Ka‘bege idilgen nirseni taqı boynıñğa asılğan nirseni taqı **uğrağanları** Ka‘bege isteyürler artuqluqnı anlarıñ İdisindin taqı ħoşnüdluqnı (HKT 103b/6=5:2).

ündegen: “çağıran, davet eden” < ün+de-gen

İdimiz biz işittük ündegeni kim yanī kıqırğanı kim ündeyür (ÖKT 141a/5=A:193). Biz işittük **ündegeni** kim yanī kıqırğannı kim ündeyür bitmekke (HKT 73a/9=3:193).

3. Eklendiği fiillerden “alışkanlık” ve “özellik” anlamı veren isimler türetir.

açıtğan: “can yakıcı, elim” < açı+t-ğan

Tartışık kıldılar ögürler olar ara çatıglık anlarğa kim küç kıldılar **açıtğan** kün kınıdın (RKT 36/65a1=43:65).

keçürgen: 1. “yumuşak huylu, mütevazi” < keç-(ü)r-gen

Çazğanmışlarnıñ amarisıdın, dürüst keçürdi Tañrı olardı, bütünlükün ol Tañrı örtgen **keçürgen** ol (RKT 25/20a3=3:155). Tağı eligleriñizni haqıkat üze Teñri erdi **keçürgen**, yarlıқаған (ÖKT 161a/2=N:43). Haqıkat üze Tañrı irdi **keçürgen**, yarlıқаған (HKT 83a/8=4:43). Yarlıқағay silärkä tañrı arındurulğan **käçürgän** turur (TİEM 73 412r/1=64:17).

2. affeden, bağışlayıcı.

Ol Tañrı bilür ol kim köñülleriñiz içinde erür, Tañrı bilgen, **keçürgen**. (RKT 33/15a1=33:51). Tuğurdılar anlarını anlar ayurlar tılamçıg sözdin ymä yalğan bütünlükün tañrı **käçürgän** yarlıқаған (TİEM 73 400v/5=58:2).

kıwanğan: “kibirlenen, kendini beğenen, böbürlenen” < kıwan-ğan

Ol Tañrı sewmez kim kim bolsa **kıwanğan** küwengen (RKT 26/14b1=4:36). Haqıkat üze Teñri süwmes ol kimerse kim boldı mütekebbir **kıwanğan** (ÖKT 158b/5=N:36). Haqıkat üze Tañrı sewmes ol kim irse kim boldı mütekebbir **kıwanğan** (HKT 82a/6=4:36). Tağı sewünmeñ ol kim keldi sizge, Teñri sewmez tegme küwengenni, **kıwanğanı** (AKT 75a/4=57:24).

küdezgen: “koruyan, saklayan, gözetleyen,” < küde-z-gen

Niķāh kılıñ olarnı idileri destürü birle, bəriñler olarğa terlerini edğülük birle, **küdezgenler**, zinā kıлмағанлар (RKT 26/5a1=4:25).

küwengen: “güvenen, övünen” < küwen-gen

Ol Tañrı sewmez kim kim bolsa kıwan-ğan **küwengen** (RKT 26/14b1=4:36). Tağı sewünmeñ ol kim keldi sizge. Teñri sewmez tegme **küwengenni**, kıwanğanı (AKT 75a/4=57:24).

ohşaşğan: “benzeyen, müteşabih” < ohşa-ş-ğan

Aydılar: bu ol kim ruzi birildük aşnudın tağı kelindiler yanı körüldiler anıñ birle **ohşaşğan** (ÖKT 4b/3=B:25). Tağı ketrüldiler anıñ birle **ohşaşğan** (HKT 4b/6=2:25). İndürdi säniñ üzä kitābnı andın āyātlār muhkāmāt bärkitilmiş ol āyātlār kitābnıñ aşı. tağı öñinlār **ohşaşğanlar**. (TİEM 73 38v/1=3:7).

2.2.8. -gU

Türkçenin tarihi dönemlerinden bu yana kullanılan fiilden isim yapım ekidir. Fiil kök ve gövdelerine eklenerek adlar ve sıfatlar türetir. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde yaygın olarak görülen ekin kullanımı Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren azalmaya başlamıştır. Ekin kökeni oldukça eskidir. Clauson, 8.yüzyıldan önce kullanılan ekler arasında belirtir. İşlek olmadığından ve fiillerden isim yaptığından bahseder⁶⁸.

+gU ekinin türevleri olarak Türkçenin tarihi dönemlerinde +AgU, +AgUn, +AgUt biçimleri ortaya çıkmıştır⁶⁹. Doğu sahasında yapılmış Kur'an tercümelerinde -gU eki ve türevleri son derece işlek bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.8.1. Ekin İşlevleri

1. Genellikle “yapma” bildiren eylemlere gelir. Eylemi gerçekleştiren yahut eylem sonucu ortaya çıkan sonucu, durumu bildiren adlar yapar.

belgü: 1. “ayet” < bel-gü

Belgüler yulduzlar birle olar köni yolka barırlar (RKT 30/37b2=16:16). Taqı yalğan kıldılar biziñ belgülerimizni, yalğan kılmaklıq (AKT 123a/2=78:28). Yıraq yâr içindä azu üzäñü kök içindä kältürsä sän anlarğa **belgü** (TİEM 73 98v/1=6:35).

2. nişan, alamet, işaret, açık delil.

Bérdimiz olarğa **belgüler**din ol kim anıñ içinde belgülüg sınağ turur. (RKT 36/82b2=44:33). Nelük keltürmez-sen bizge bir **belgü** nişän İdiñdin? Kelmedi mü anlarğa (AKT 26a/7=20:133). Ayğıl män **bälgü** iş üzä mänim iğimdin yalğanğa tuttuñızlar anı yoq mänim üskümdä (TİEM 73 100r/8=6:57).

3. ibret, ders.

Bütünlükün kim anıñ içinde ol **belgüler** ol boğunğa kim ög birle uqarlar (RKT 30/35a1=16:11).

4. zebur.

Yalğanğa tuttılar biziñ **bälgül**ärimizni kamuğını törüttimiz ne anlarını küçlüg uğan tutmaqı (TİEM 73 391v/4=54:42).

5. akıl.

Yeñlär otlatıñlar yılqılarıñızni bütünlükün anıñ içindä **bälgül**är ol bilig iđiläriñä (TİEM 73 230v/4=20:54).

⁶⁸ Clauson, 2007: 187.

⁶⁹ -gU ekinin türevleri olarak ortaya çıkan eklerle ayrı başlık altında değinilmiştir.

6. mucize.

Aydılar ay hüd kältürmädiñ biziñkä bir **bälgü** ya'nī mucizāt ärmäs miz çoğuğlı butlarımıznı säniñ sözüñdin tağı ärmäs miz saña (TİEM 73 167v/5=11:53).

esrütgü: “içki” < esrü-t-gü

Üzümlerdin tutar sizler andın **esrütgü** körklüg rüzī bütünlükün kim anıñ içinde belgü ol ol boğunğa kim uğarlar (RKT 30/63b1=16:67). Hürmä borları tæg yemişläridin üzümlärdin etär silär andın **äsritgü** körklüg rüzī (TİEM 73 200v/4=16:67).

içgü: “içecek şey” < iç-gü

Tepgil ağağın yerke bu yungu suw sawuğ turur hem **içgü** turur (RKT 34/63b1=38:42). Açıldı andın on iki yul bildi tigme bir kişiler **içgü** yérlerni (HKT 165b/1=7:160). Yuğadı maña yäk ämgäk kın birlä täpgil ađađıñ birlä bu çimülgü turur soğığ **içgü** (TİEM 73 332r/2=38:41).

köçgü: “göç” < köç-gü

Tañrı kıldı sizke éwleriñizdin amrulđu kıldı sizlerke yılđılar terilerindin éwler yüñül tutar siz anlarını **köçgü** küñleriñizde (RKT 30/73a1=16:80). Tağı tutuñuz anlarını tağı men kılıñ anlarını tağı otuñ anlarınıñ üçün tigme bir **köçgü** yérde (HKT 181b/3=9:5). Tutar silär anı **köçgü** küñläriñizdä turđu küñläriñizdä anıñ yuñlarında anıñ coğdalarındın anıñ tükläridin orun töşäk erinçlänmäk bir wağtğa tegi (TİEM 73 202r/1=16:80).

kömgü: “gömmek, gömmek, defin” < köm-gü

İğtı tañrı bir qarğa üşäyür yär içindä **kömgü** üçün ölügni nätäg kömär қадаşıñıñ uwutnı (TİEM 73 84r/1=5:31).

körgü: 1. “görme, görüş, karşılama” < kör-gü

Anlar kim yalğan tuttılar biziñ belgülerimizni hem ähiretni **körgüni** yoğ yoğun boldı (RKT 28/25b2=7:147). Rüzī berür silärkä kökdin tağı yärdin azu kim ärklänür eşitgüläрни **körgüläрни** kim çıkarur tirigni ölügdin (TİEM 73 156v/1=10:31).

2. görme organı, göz.

Bu öđer anlar kim tamğa urdı Tañrı köñülleri üze hem kulağları üze **körgüleri** üze bu öđer olar osanuğlar ol (RKT 30/90a2=16:108).

3. gönül gözü, basiret.

Ol kim yarlığ tegrür maña İğimdin bu körgüler yaruğ İđiñizdin hem köni yol hem yarlığkamağ kirtgüngen boğunğa (RKT 28/62a3=7:203). Kämiştimiz anıñ

içinâ bākümüŝ tağlarını tağı ündürdimiz anıñ içinde tegmä törlüg cüftlärдин körklüg **körgükä** pänd tegmä qulqa idikä yanmış (TİEM 73 381r/3=50:8).

4. beyan, ibret, şahit.

Berdimiz ök müsâka bitigni yoq kılmışımızda keçin ozağı kaçmış gürühlärni **körgülär** kişilärkä köni yol yarlıkamaq bolğay (TİEM 73 284v/3=28:43).

oqıǵu: “Kur’an-ı Kerim” < oqı-ǵu

Kaçan kim oqısa sen **oqıǵunı** sıǵıngıl Tañrıqa sökmiş sürülmüş yekdin (RKT 30/85a1=16:98). Qozı ıdmadımız seniñ üze yā Muhammed **oqıǵunı** ya’nı Qur’ānnı sen emgenmek için (AKT 19a/12=20:2). Kaçan oqısa sän **oqıǵunı** sıǵıngıl tañrıqa taşlanmış sürülmüş yäkdin ol yoq añar (TİEM 73 203v/3=16:98).

2. Doğa, iklim, çevre ve mekan ile ilgili adlar türetir.

amrulǵu: 1. “dinlenme yeri” < amru-l-ǵu

Tañrı kıldı sizke éwleriñizdin **amrulǵu** kıldı sizlerke yılqılar terilerindin éwler yünül tutar (RKT 30/72b2=16:80).

2. sükun vakti, istirahata çekilme zamanı.

Qıldımız anı **amrulǵu** künläri yär içinde bālgülüg ändäzäka tegi (TİEM 73 431v/8=77:20).

3. huzur, ferahlık, kalp rahatlığı.

Yana indürdi tañrı **amrulǵunı** yalavaçı üzä kertgünüglilär üzä tağı indürdi çariğlär körmädiñizlär anı qınadı anlarını kim tandılar (TİEM 73 141r/7=9:26).

olturǵu: 1. “meclis, toplantı yeri” < ol-tur-ǵu

Ey anlar kim taptılar kaçan ayılsa sizke kénrü olturuñ **olturǵu** yerlerde kénrü kılıñ orunnı (RKT 38/6b3=58:11). Ol vaqtın kim ayıldı sizge: kiñlik kılıñ **olturǵu** yerlerde kiñlik kılıñ kiñ kılsun Tañrı sizge (HKT 520b/2=58:11).

2. oturacak yer.

İdtı anlarqa anuttı anlarqa arqa tayanıp **oldurǵu** kältürdi tegmä birsiñä anlardın (TİEM 73 175v/6=12:31).

sıǵıngı: 1. “barınılacak yer, sonunda varılacak menzil” < sıǵ-(u)n-ǵu

Bütünlükün yandı öwke birle Tañrıdın anıñ **sıǵıngusı** tamuğ ol néme yawuz yangı yer (RKT 28/72b2=8:16). Tağı anlarınıñ **sıǵıngı** yeri ot (ÖKT 129a/1=A:151). Tağı **sıǵıngı** yeri tamuğ tağı néme yawuz yangı yer (HKT

69a/4=3:162). Anlar tururlar anlarğa turur saqış yawuzı **sıgıngu** yerläri tamuğ (TİEM 73 185r/6=13:18).

2. sıgınacak yer.

Eger bulsalar **sıgıngu** yer azu inler azu kirgü yer tanğatılar añar olar éwe erdiler (RKT 29/41a1=9:57). Teñridin bir kimersenı ya'nı bulmağay-men andın özge **sıgıngu** yer (AKT 111b/13=77:22). Anlar qatığraq anlardın qatığraq kâzdlâr kântlâr içindä. nâk bar mu **sıgıngu** yâr (TİEM 73 382r/8=50:36).

turgu: 1. “gidilecek, konaklanacak yer” < tur-ğu

Kim kim kesilse Tañrı yolu içinde bulur yer içinde **turgu** yer üküş hem keñlik (RKT 26/66b3=4:100). Cävidaneler anıñ içinde **turgu** Teñri qatındın (ÖKT 142b/5=A:197). Qılurlar aña anı kim tileyür yahşı **turgu** yirlerdin taqı şüretlerdin taqı kersânlardın uluğ havzlar meñizlig taqı tölengen küweçlerdin (HKT 410a/5=34:14). Taqı anlarıñ orunları tamuğ turur. Neme yawuz **turgu** yer (AKT 96a/3=66:9).

2. durulacak olan yer, durma yeri, mahşer yeri, menzil.

Ançada oq anlar adaqın **turgu** yärdä ya'nı mahşär yäri tağ (TİEM 73 433r/6=49:14).

3. misafir ağırlama yeri, misafir için hazırlanan ziyafet veya konaklama yeri.

Anıñ içinde **turgu** arıg éwler **turgu** büstänları içinde hem hoşnüdlük Tañrıdın uluğ ol, ol qurtulmaq uluğ (RKT 29/52a3=9:72). Olar mu yegräk **turgu** azu açıg zaqqüm yıgaçı mu (TİEM 73 326r/3=37:62).

yanğu: “sonunda gidilecek, dönülecek yer, dönüş yeri” < yan-ğu

Ey yalavaç qatlangıl kâfirler birle hem iki yüzlügler birle irig **turgıl** olar üze olarnıñ sıgıngusı tamuğ neme yawuz **yanğu** yer (RKT 29/53a2=9:73). Anlar sıgıngu yerleri tamuğ taqı yawuz boldı **yanğu** yer (ÖKT 179a/5=N:97). Taqı sıgıngu yeri tamuğ taqı neme yawuz **yanğu** yer (HKT 69a/4=3:162).

yatğu: 1. “ebedi yer, kabir” < yat-ğu

Eger bolsa erdiñiz éwleriñiz içinde çıqğatılar ol kişiler kim bitildi olar üze öldürmek **yatğu** yerleriñe olar (RKT 25/19a3=3:154) Taqı anıñ sıgıngu yeri tamuğ taqı neme yawuz **yatğu** yer yapulğu yer (ÖKT 133a/3=A:162). Eger bolsa irdiñiz iwleriñiz içinde çıqğay irdi anlar kim bitindi anlar üze öldürmek **yatğu** yerlerine (HKT 67b/8=3:154). Qopa turur yanları **yatğu** yärlärdin

oqırlar tañrılarını qorqu umanu anıñdın kim ruzi bedrimiz anlarqa yatururlar (TİEM 73 302r/4=32:16).

2. yatma, yatsı.

Ol uğurda kim qodur silär tonlarıñızni kün ortasındın yana **yatğu** namazda keçin (TİEM 73 260v/9=24:58).

3. Soyut adlar türetir. Durum, olgu ve nitelik adları türetir, hastalık ve kusur bildiren adlar yapar.

qağğu: 1. “kaygı, tasa, üzüntü” < qağ-ğu

Qaçan yandı erse Mūsā boğnıqa öwkelig bolup **qağğuluğ** aydı (RKT 28/27b1=7:150). Cezā birdi sizge qağğunı, **qağğu** birle munuñ üçün kim qađğurmasañ ol nerse üze kim fevt boldı sizdin tağı ol nerse üze kim tegdi sizge (ÖKT 227b/5=E:113). Bolğay kim sen öldürgen sen özüñni izleri üze eger bitmeseler bu sözge qatıg **qağğu** üçün (HKT 282a/8=18:6). Yandururmız saña, anañ, ançaq yarusı anıñ közi qağğurmağıl öldürdiñ bir etözni, qutarğaymız seni **qağğudın** (AKT 20b/4=20:40). Nāçā tegsä silärkä hiç **qağğu** işdin anıñ birlä kim qazğandı älläriñiz kächürür üküşdin (TİEM 73 355r/7=42:30).

2. hasret, şiddetli pişmanlık, nedamet.

Tañrı yolsuz qılır kimni tiläsä köndürür kimni tiläsä qılmasun ät’özün anlar üzä **qağğu** (TİEM 73 316r/6=35:8).

3. kızma, üzüntü.

Bolğay kim sän öldürdäçi sän özüñni anlarıñ izläri üzä äğär kertgünmäsälär bu sözkä **qağğun** (TİEM 73 214v/8=18:6).

qarışğu: “vasıl olan” < qar-(ı)ş-ğu

Qorqutğuşlar cezā küniñizke **qarışğu** bu ayğaylar oq ançası bar väcib bolur ‘azāb kelimesi kâfirler üze (RKT 35/19a3=39:71).

4. Araç gereç isimleri yapar.

açğu: “anahtar” < aç-ğu

Anıñ üskindä örtüglüg **açğuları** bilmäs anı mägär ol tağı bilir nä kim yazı içindäkini tağı täñiz içindäki tüşmäs bir yapurğaqdın mägär ol bilir anı ap ymä bir äwin yärniñ qaranğuları içindä (TİEM 73 100v/2=6:59).

borğu: “boru, sur, kıyamette üflenecek boru” < bor-ğu

Ol kün kim ürlür **borgu** içiñe térer-miz yazuqluqlarını ol kün çağır közlüglər (RKT 31/69b3=20:102). Taqı aña oq erkliglik ol kün kim ürülür kıyāmet **borgusı** içinde (ÖKT 239a/4=E:73). Taqı añar oq erkliglik ol kim ürlür kıyāmet **borgusı** içinde (HKT 132b/2=6:73). Bütünlükün kim ol bir ün bolğay, ürerler ya'nī nefha ikinci **borgu** (AKT 124a/1=79:13). Qaçan ürülsä **borgu** içiñä näsāb ayılmaz olar ara ol kün aytışmazlar (TİEM 73 253r/4=23:101).

sağı: 1. “ölçü, ölçek” < sa-ğu

Kim tansa kertgünmäsä tañrıda adınkı tapunğuşa taqı kertgünsä tañrıqa tutuşdı ök küçlügräk bärkräk bir **şağı**qa üzülmäk yoq añar (TİEM 73 32v/7=2:256).

2. kap.

Ay qavmum! kulluq kılıñ tañrığa yoq sizge tapunğudın, andın öñin, taqı ekismeñ **şağını** taqı terāzünü (HKT 222a/6=11:84).

5. Fiilin bildirdiği duruma bağlı olarak türetilen araç-gereç isimlerinden hareketle, nesnenin ismine bağlı olarak türetilen isimler, olabirlik ve zorunluluk ifade eder. Bu durum kimi zaman da eylem sonucu gerçekleşecek olan işin durumunu bildirir.

bıçğı: “biçilecek olan, olgunlaşmış olan” < bıç-ğu

İndürdimiz kökdin suwnı berekātlig ündürdümüz anıñ birle büstānları **bıçğı** ewünni (RKT 37/71a1=50:9) Anıñ birlä çıkargu miz üçün äwün ymä ot ymä büstānlar tutaşı çın käsgü **bıçğı** kün ärür va'dä kılnmış (TİEM 73 433v/4=78:17).

kelgü: “gelecek olan” < kel-gü

Yoq ol qamuğ kim kökler içindeki hem yerler içindeki meger **kelgü** Tañrıqa kul bolup (RKT 31/34b1=19:93). Taqı nime yawuz **kelgü** yer kelinmiş (HKT 223b/8=11:98). Vāy tamuğ ol kişilerge turur, tendiler **kelgü** uluğ künde (AKT 13a/10=19:37). Tüz boldı ‘alā yotası üzä hoş kälir tarığçılarka öfkä **kälgü** üçün anlarnıñ kâfirlarka (TİEM 73 378r/8=48:29).

yunğu: 1. “yıkılacak (su veya yıkanma yeri)” < yun-ğu

Tepgil adaqın yerke bu **yunğu** suw sawuq turur hem içgü turur (RKT 34/63a3=38:42). Tepgül adaqıñ birle bu **yunğu** yir sawuq taqı içgü (HKT 435a/7=38:42).

2. cünüplük.

Yüzläriñizni äligläriñizni çignäkläriñizkä tegi suw türtüñlär başlarıñızka adaqlarıñızka ekki topuqlarğa tegi ägär ärsä silär **yunġu** hāl üzä arınıñlar (TİEM 73 80v/7=5:6).

2.2.9. -ġUçI

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek ad ve sıfat türeten bir ektir. Günümüzde “g” sesinin erimesiyle “-IçI, -UçU” şeklinde kullanılır. Eklendiği kelimeye aşırılık ve fazlalık anlamı katar. Tahsin Banguoğlu ek ile ilgili olarak; sıfat-fiil eki olduğunu, kılıcı adlar ve sıfatlar türeten bir yapım eki olduğunu belirtir⁷⁰. Clauson ekin, -ġU sıfat-fiil eki ve +çI meslek yapım ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıktığını öne sürmüştür⁷¹. Talat Tekin ise; -gU ekli eylem adından +çI eki ile türetilmiş bu ekin eyleyici adı olarak görev yaptığını belirtir⁷².

2.2.9.1. Ekin İşlevleri

1. Fiilin gösterdiği işi yapan adlar türetir.

ķorkūtġuçI: “korkutucu, kötü sonuca karşı uyaran, uyarıcı, peygamber” < ķork-(u)t-ġuçI

Yalavaçlar müjde bérgüçiler hem **ķorkūtġuçI**lar bolmasun tép bođunķa Tañrı üze hücçet yalavaçlarda kiđin erür Tañrı mişl yoķ bütün işlig (RKT 27/8a1=4:165). Ķılmañlar Teñri birle özge Teñriler, men sizge andın **ķorkūtġuçI** men, āşkäre (AKT 54b/9=51:51). Bu ġutġarġan turur ozaķı **ķorkūtġuçI**lar üçün (TİEM 73 389v/8=53:56).

ķolġuçI: “dilenci” < ķol-ġuçI

Mālnı süwmeki üze yoķluķ eyeleringe taķı yetimlerde taķı dervişlerge taķı yol oġlıña yani misāfirge taķı **ķolġuçI**larġa taķı (ÖKT 47a/2=B:177). Taķı birdi mālnı sewmeki üze yawuķluķ eyeleriñe taķı yetimlerde taķı miskinlerde taķı yol oġlınġa taķı **ķolġuçI**larġa taķı mükāteblerķa (HKT 25a/9=2:177). Atasızlarķa çıġaylarķa yol oġlanıġa **ķolġuçI**larķa boyun içindä berimliglärkä (TİEM 73 20v/5=2:177).

ķüçegüçI: “cabbar, zorlayan” < küç+e-güçI

Biz bilür-miz né ayurlar ermez sen anlar üze **ķüçegüçI** pend bérgil ķur’ān birle kim ķorķar erse meniñ va’idim (RKT 37/82b1=50:45).

saķlaġuçI: “bekçi, koruyucu” < saķ+la-ġuçI kaçan

⁷⁰ Banguoğlu, 2011: 246.

⁷¹ Clauson, 2007: 187.

⁷² Tekin: 2003: 166.

kelseler añar açlur aniñ қапуғлары айғай olарқа **saklağuçı**lar kelmedi mü sizke yalawaçlar sizdin? (RKT 35/18b3=39:71). Yoқ Teñri meger ol oқ bar turur, pes tutğıl anı vekil, қarsız **saklağuçı** ol turur (AKT 113b/9=73:9).

sözlegüçi: “sözcü, söyleyen, söyleyici” < sö-z+le-güçi

Keldürüñ bitiñiz erser çın erse sizler ya’nī rāst **sözlegüçi** (RKT 34/41b1=37:157).

sürgüçi: “sürücü” < sür-güçi

Ürlür bargu içinde ol va’id küni kelür қamuğ et-öz aniñ birle **sürgüçi** hem tanuқ (RKT 37/74b2=50:21).

teggüçi: “musibet, bela” < teg-güçi

Tegmez bir **teggüçi** meger Tañrı yarlığı birle hem tapsa Tañrıқа köndrür köñlini ol Tañrı қamuğ neñni bilgen turur қapsayu bilgen (RKT 38/71b2=64:11).

tilegüçi: 1. “muhtaç, yoksul” < til+e-güçi

Seherlerde olar yarlıқatu қolarlar, mälları içinde ҳaқ térür erdiler **tilegüçi**ke rüzisüzke (RKT 37/86a2=51:19).

2. verilene razı olan, directmeyen dilenci.

Қақан түssä äyägüläri yeñlär andın taқı yetürüñlär **tilägüçilär** muñluğқа (TIEM 73 244r/9=22:36).

2. Fiillerden “o işi yapan” anlamında sıfatlar türetir.

қılғuçı: “yapan, eden, yapıcı” < қıl-ғuçı

Ađnalmaz aytıғ meniñ üskümde ermez men küç **қılғuçı** қullарқа (RKT 37/76b3=50/29). Taқı anlarınñ **қılғuçısı** men uydılar saña anlarınñ üstüninde kim küfr ketürseler (ÖKT 105a/5=A:55). Munlar şefä’at **қılғuçı**larımız Tañrı қatında (HKT 202a/8=10:18). Teñri āmān **қılғuçı** dostlarını ‘azābdın, erklig Teñri, ‘aziz, ğālib (AKT 83a/12=59:23). Zinā қılғuçılar tişilānmāz mägār zinā **қılғuçı** tişini yā azu ortak қatıǵlı urağutnı (TIEM 73 254r/7=24:3).

ündegüçi: 1. “davet eden” < ün+de-güçi

Hem ündegüçi Tañrıқа aniñ yarlığı birle hem çerāğ yaruқ yıldrağan (RKT 33/10a1=33:46).

2. seslenen, çağıran.

Ꞑulaꞑ tutꞑıl ol kün ünđeyür **ünđegüçi** yakın yerdin yawuꞑ (RKT 37/81a1=50:41).

2.2.10. -I

Esasında zarf-fiil eki olmasına rağmen fiillerden kalıcı adlar türetmektedir. Eylemin kendisini veya eylem sonucu ortaya çıkan durumun adını yapar.

Clauson, eki zarf-fiil eki olarak nitelendirir ve bazı kelimelerde zarf-fiil eki olarak mı yoksa isimden isim yapım eki olarak mı kullanıldığını ayırt etmenin güç olduğunu belirtir⁷³.

Ekin kökeni ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz, şekil ve yapı bakımından bağlantı ünlüsü olduğunu, Eski Türkçede fiilden isim türeten -(ı)g / -(u)g eki Güney-Batı Türk lehçelerine uzanan gelişme sürecinde eriyip kaybolunca fiilin son ses ünsüzü ile eki kaynaştıran -(ı), -(u) bağlantı ünlüleri “-g” ekinin yerini alması sonucu fiilden ad türeten bir ek niteliği kazandığı görüşünü öne sürer⁷⁴.

Ekin kökeni ile ilgili olarak diğer bir görüş ise Necmettin Hacıeminoğlu tarafından öne sürülmüştür. Necmettin Hacıeminoğlu, üç ayrı kökten geldiğini öne sürer: 1. Eski Türkçedeki fiilden isim yapma eki olan -ğ/g ekinin Batı Türkçesinde düşmesi neticesinde -ı-, -i- yardımcı seslerinin ek yerine geçmesi ile 2. Zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile, 3. -ğ, -gü ekinin başındaki ğ- ve g-‘nin düşmesi ile meydana gelmiştir. Böyle üç ayrı kökten gelen bu eke ait örneklerin hangisinin asli şekilden geldiği, ancak geriye doğru yapılacak bir araştırma ile tespit edilebilir⁷⁵.

barı: “bütün, tamamı” < bar-ı

Eger raħm kılmasa bizke İdimiz **barımız**nı örtmese bolur-miz ziyānlıęlardın (RKT 28/27a2=7:149). Ya bar mu sizde kitāb, anda oğıyur-siz kim uşmaħ **barı** sizge rāst mu turur? (AKT 101b/12=68:37).

egri: 1. “bozuk, eğri, yamuk” < eg-(i)r-i

Körmez sen anıñ içinde **egri** ap yime ęol ęaş (RKT 31/85a1=20:107). Tağı Tañrı üze yolnuñ rāstı tağı andın **egri** ya‘nī ęışęan tağı eger tilese köndürgey irdi sizni ęamuę (HKT 258a/3=16/9). Yoğ kim toğıyurmız könilik birle **egri** üze, anęaę sısun anı; andavuç ol yoğ bolęay (AKT 32b/6=21:18). Ögdilig ol idikā kim indürdi ęulı üzā bitigni ęılmadı anı **āgri** (TİEM 73 214v/3=18:1).

2. yanlış yapan, yamukluk, hainlik yapan kişi.

⁷³ Clauson, 2007: 185.

⁷⁴ Korkmaz, 2014:153.

⁷⁵ Hacıeminoğlu, 2000: 41.

Biz indürdimiz saña ol bitigni könilik birlä ağırsa säçäsän kişilär ara anıñ birlä körgitti saña tañrı bolmağıl **ägri** kılığlılarğa üstäriğli (TİEM 73 71v/1=4:105).

qoğı: “aşağı, aşağıya” < qoğ-ı

Qorqunçsuz boldı anlar kim al kıldılar ésizlikler birle kim **qoğı** étse Tarı olarnı yerde azu kelse olarğa qın andın kim bilmesler (RKT 30/52a2=16:45). Belgülüg kıldı sizlerge anıñ içinde yollar, qoğı ıddı kökdin suw (AKT 21a/7=20:53). Üküş kıldılar anıñ içindä artaqlıqñı **qoğı** tökdi anlar üzä seniñ idiñ ‘azāb qamçısını (TİEM 73 442v/7=89:13).

köni: 1. “doğru söyleyen, doğru olan” < kön-i

Tañrını barlamamaqñı taqı yarlığdın çıqmaqñı taqı ‘ası bolmaqñı anlar ol olar **köniler** (RKT 37/58b3=49:7). Kertgünüñlär añar kim indürdüm **könikä** tutuğlı anı kim silärniñ birlä bolmañlar (TİEM 73 6r/2=2:41).

2. gerçek, doğru, hak.

Andağ vadeni anıñ üze **köni** yoq kim üküş kişiler bilmesler (RKT 30/48b3=16:38). Anlar **köni** yol üze anlarınñ erkligindin taqı anlar, anlar hayr içinde qalğanlar (HKT 2b/3=2:5). Kim ol **köniräk** tañrıdın ayıqın ärmaz silärniñ ärzülamaqñız birlä (TİEM 73 73r/2=4:122).

3. hak dinine inanan, cahiliye devrinde İbrahim Peygamber dini üzere olan.

Ol Tañrığa ol eđgü işlig erür taqı uđar İbrāhīm dīniğa **köni** taqı tuttu Tañrı İbrāhīmni dost (RKT 26/84b2=4:125). Kitāb eyelerindin **köni** ümmet oqıyurlar Tañrınıñ āyetlerini (HKT 62a/9=3:113).

4. isabetli, doğru, amaca uygun.

Qorqsun anlar kim äğär qoğsalar keçinlärindin oğul kız uşaqñlar qorqarlar anlar üzä qorqsun tañrıda aysunlar **köni** söz (TİEM 73 58v/9=4:9).

5. hak yolu, doğru yolda olan.

Anlar ziyān qılğanlar yanı **köni** yolñı qoğup azğunluqñı tutğanlar (ÖKT 5b/4=B:27). Taqı eger kelse sizge mindin köni yol; kim kim uysa **köni** yolmğa yoq qorquğ anlar üze taqı anlar qadğurmaslar (HKT 6b/3=2:38). Men yarlıqağay-men, ol kişi kim tevbe qılsa, qılsa eğgülük yana **köni** yolğa kirse, barsa (AKT 23a/6=20:82). Asıg qılmaz andın näki tawarı qaçan hālāk bolsa biziñ üzälä turur **köni** yolğa köndürgän (TİEM 73 444v/7=92:12).

taqı: “ve, daha, henüz, sonra” < taq-ı

Néme üküş yalavaçdın toquştı anıñ birle, üküş ögürler **taqı** süst bolmadılar (RKT 25/13b3=3:146). **Taqı** eger kılmadıñız erse **taqı** hergiz kılmagaysız (ÖKT

4a/2=B:24). Aygıl: kim rüzi birür sizge kökdin **taķı** yérdin (HKT 204a/9=10:31). Barça uçmaķ ehli mü'minler benim didārımnı körgeyler **taķı** yalawaçlar yüzini körgeyler (AKT 8b/11=18:110). Kaçan kalsä ülâşigdä yawuķluk iđiläri atasız anasızlar **taķı** çığaylar yem içim beriñ anlarķa andın aytıñlar anlarķa yumşaq söz (TİEM 73 58v/7=4:8).

tegi: “kadar” < teg-i

Ey anlar kim bittiler, yağumañlar namāzķa sizler esrükler, ançaķa **tegi** bilse sizler anı kim ayur (RKT 26/18b2=4:43). Andın soñra tükel kılıñ rüzeni tünge **tegi** (ÖKT 51a/3=B:187). Andın soñ tükel kılıñ rüzeni tünge **tegi** (HKT 27a/9=2:187). Bilmes-men kim meger bolğay kim sınağ bir turur sizlerge inçiñ özge **tegi** (AKT 37b/5=21:111). Äğär tanuķluk bersälär bilgänlär olarnı ewlär içindä ançaķa **tegi** ölginçä azu kılgınçä tañrı anlarķa yol (TİEM 73 60r/3=4:15).

tutaşı: 1. “devamlı, sürekli, daima, birbirine bağlanan” < tutaş-ı

Uçuzluk kıldı yüzler **tutaşı** tirigke bütünlükin nevmid boldı kim kötürse özün küç kıлмақ. (RKT 31/86b1=20:111). Eger oķısa-sen anlarını köni yolğa, köndürülmegeyler andağ erse, **tutaşı** (AKT 5b/1=21/111). Aydılar ay müsä biz kirmägäy ök miz añar **tutaşı** näçä kim olar bar ärginçä anıñ içindä bargıl sän säniñ uluğun ya'nı hārün tokışıñlar (TİEM 73 83r/9=5:24).

2. devam ettikçe, oldukça.

Mänğü qalığlılar anıñ içindä **tutaşı** yörür ärkän köklär yärlär mägär kim tiläsä iđiñ (TİEM 73 172r/2=11:107).

yaħşı: 1. “iyi, hayırlı, daha iyi, temiz” < yaħ(ı)ş-ı

Kim kim tileyür bolsa ‘izzet ol Tañrıķa ağırlıķ küşüslük barça anıñ tapa ağar **yaħşı** söz yime eđgü iş kötrür (RKT 33/70a2=35:10). Taķı biriñ öksüzlerge mällarnı taķı tegşür meñ asığsızın **yaħşı** birle (ÖKT 144a/5=N:2). Taķı biriñ öksüzlerge mällarnı taķı tegşürmeñ asığsızın **yaħşı** birle (HKT 75a/5=4:2). Çıķsa, zāhir bolurdı qarañķu kiçe **yaħşı** bolurdı, kün nūrına ğālib bolurdı (AKT 67a/9=55:58). Taķı buyrurlar äđgülik birlä taķı yığarlar körksüz işdin taķı ewärlär **yaħşı** işlär içindä (TİEM 73 49r/5=3:114).

2. iyilik eden, iyi kişi, salih kimse.

Taķı Zekerıyyā'nı taķı Yahyā'nı ‘İsā'nı taķı İlyās'nı tegme biri **yaħşı**lardın (ÖKT 242b/2=E:85). Olarķa ne kim tilesele İğileri üskinde ol **yaħşı**larnıñ yanutı (RKT 31/71a3=39:34). Taķı yād kılgıl İsmā'il taķı Yesa' taķı Zü'l-Kiflni. Taķı tigme biri **yaħşı**lardın (HKT 435b/5=38:48). ärdiñiz ümmätñiñ

yaḥşısı çıkarıldı kişilärkä buyrur siz ädgülük birlä taḳı yıḡar siz (TİEM 73 48v/5=3:110).

3. iyi, güzel, hoş.

Kim kim bitse Teñriḡa kıyāmet küñge taḳı işlese **yaḥşı** işni anlarḡa sevābları anlarınñ İğisi ƙatında (ÖKT 15a/5=B:62). Barça anñ tapa aḡar **yaḥşı** söz (RKT 33/70a2=35:10). Ƙarışturdılar **yaḥşı** ‘amelni taḳı öñgin asıḡsız işni (HKT 195b/7=9:102). Aydıñlar añar söz yaḥşı yumşaq. Bolḡay kim ol pend tutḡay ya ƙorḡḡay tip (AKT 20b/8=20:44). Añar aḡar **yaḥşı** söz eḡḡü iş kötrür anı (TİEM 73 317v/1=35:10).

yazı: “yazı, ova düzlük” < yaz-ı

Attımız anı **yazı**ƙa ol iglig. (RKT 34/39a2=37:145). Ƙom tig ƙılur anı İçim ƙom tig ƙılmaḡ , taḳı ƙoyar anı tüz **yazı** körmes sen anñ içinde egrilik (HKT 307b/9=20:106). Ayḡıl: Ƙoñurḡay benim İçim ƙoñurmaḡ, ƙozḡay anı **yazı**, tüp tüz (AKT 24b/4=20:106). Ol taḳı bilir nā kim **yazı** içindäkini taḳı täñiz içindäki tüşmäş bir yapurḡaḡdın mäḡär ol (TİEM 73 100v/2=6:59).

2.2.11. -U

Esasında zarf-fiil eki olmasına raḡmen fiillerden kalıcı adlar türetmektedir. Eylemin kendisini veya eylem sonucu ortaya ƙıkan durumun adını yapar.

Clauson, eki zarf-fiil eki olarak nitelendirir ve bazı kelimelerde zarf-fiil eki olarak mı yoksa isimden isim yapım eki olarak mı kullanıldığını ayırt etmenin güc olduğunu belirtir⁷⁶.

Ekin kökeni ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz, şekil ve yapı bakımından bağlantı ünlüsü olduğunu, Eski Türkçede fiilden isim türeten -(ı)g/-(u)g eki Güney-Batı Türk lehçelerine uzanan gelişme sürecinde eriyip kaybolunca fiilin son ses ünsüzü ile eki kaynaştıran -(ı), -(u) bağlantı ünlüleri -g ekinin yerini alması sonucu fiilden ad türeten bir ek niteliği kazandığı görüşünü öne sürer⁷⁷.

Ekin kökeni ile ilgili olarak diḡer bir görüş ise Necmettin Hacıeminoḡlu tarafından öne sürülmüştür. Necmettin Hacıeminoḡlu, üç ayrı kökten geldiğini öne sürer: 1. Eski Türkçedeki fiilden isim yapma eki olan -ḡ, -g ekinin Batı Türkçesinde düşmesi neticesinde -ı-, -i- yardımcı seslerinin ek yerine geçmesi ile 2. Zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile, 3. -ḡu, -ḡü ekinin başındaki ḡ- ve g-‘nin düşmesi ile meydana gelmiştir. Böyle üç ayrı kökten gelen bu eke ait örnek-

⁷⁶ Clauson, 2007: 187.

⁷⁷ Korkmaz, 2014: 153.

lerin hangisinin asli şekilden geldiği, ancak geriye doğru yapılacak bir araştırma ile tespit edilebilir⁷⁸.

aşnu: 1. “önce, evvel” < aş(u)n-u

İdim eger tilese sen helāk yok kılur sen olarnı **aşnu** meni yoqatur mu sen anıñ birle kim kıldı (RKT 28/31b1=7:155). Aydılar bu ol kim ruzi birildük **aşnudın** taqı kelindiler (ÖKT 4b/3=B:25). Sordı anı erenler sizdin **aşnu:** andın soñ boldılar aña küfr ketürgenler (HKT 120a/3=5:102). Yalğan sözledi anlardın aşnu Nüh kavımı taqı Res aşhābları taqı Şemūd taqı ‘Ād taqı Fir‘avn taqı Lūṭ uyaları (AKT 49a/11=50:12). Elätgäy silärni kaldürgäy silärdä keḍin nägü tiläsä nätäg kim **aşnu** yarattı silärni (TIEM 73 108r/9=6:123).

2. üst, yukarı.

Ol vaqtın kim keldi **aşnuñızdın** taqı astın sizdin, ol vaqtın kim kıştı közler taqı tegdi köñüller (HKT 400a/2=33/10).

azu: “ne de, ne ... ne de, hiç” < az-u

Emdi anlar kim tandılar **azu** meniñ āyetlerim oqınur erdi siziñ üze boynağulıq kıldıñız erdiñiz yazuq kılğan boḍun (RKT 36/106a1=45:31). **Azu** sizindiñiz kim üñür İdileri, bitig idileri, erdiler biziñ belgülerimizdin tañ? (AKT 1a/5=18:9). Yarlıg berildi maña ḥarām kılınmış yegli üzä yesä anı mägär kim bolsa özi ölmüş **azu** qan quyulmuş azu toñuz äti (TIEM 73 110r/2=6:145).

2. veya, yahut, yoksa.

Ey zü’l-ḳarneyn azu kıynar mu-sen **azu** tutar mu sen anlarnıñ içinde eḍgülük? (AKT 7a/9=18:86). Aygıl ekki ärkäkni mü ḥarām kılındı azu ekki tişini mi **azu** ol kim ḳapsadı anıñ üzä ekki tişiniñ oğulçuqları uqturuñlar maña (TIEM 73 109v/4=6:143).

қаçu: “su bendi baraj, set” < қаç-u

Yüz ewürdiler iddimız olar üze **қаçu** aqını tegşürdüimiz olarqa büstānlar içre iki büstān yemişlig tiken yılğun turur taqı ne erse sidr yıgaçındın az (RKT 33/37b3=34:16)

қаршу: “karşı, yön, taraf” < kar-(ı)ş-u

Taqı nirde kim bolsañız ewrūñ yüzümni aña kim yeñile yarattı köklerni taqı yerni (ÖKT 39b/1=B:150). Taqı ḥaḳıḳat üze ol nirde kim bolsañız ewrūñ

⁷⁸ Hacıeminoğlu, 2000: 41.

yüzleriñizni añar **karşu** (HKT 21a/4=2:144). Tayanu turuñ tahtlar üzre, şaf tutup şaf tartıp biri biriñizge **karşu** (AKT 56a/6=52:20).

kirü: “arka, sırt, ard” < kir-ü

Ey anlar kim bittiler kaçan körse siz anlarını kim tandılar kaçurtluğ ewrülmeñ olarğa **kirü** ya‘nī arğa bérmeñ. (RKT 28/72a1=8:15). And yād kıılır ol biş yulduzlarğa kim yörürler, andın **kirü** kıayturlar (AKT 126a/5=81:15).

oğrayu: “kasıtlı olarak, taammüden” < oğra-y-u

Kim kim öldürse mü‘minni **oğrayu** anıñ yanıtı tamuğ ol cāvidāne anıñ içinde öwkelendi Tañrı anıñ üze yııattı anı anuttı aña kıım uluğ. (RKT 26/60b3=4:93).

şaş(u)ru: “şaşırtmalı, çapraz, çaprazlama” < şaş-(u)r-u

Käsgäy ök män äligläriñizni taķı adaqlarıñızni **şaşru** öñin öñin asğay oķ män silärni ħurmā butaqları üzä bilgäy ök silär kıayımız kıatığraq kıındın keç kıalğanraq (TİEM 73 231v/3=20:71).

tegrü: 1. “kadar, değın” < teg-(ü)r-ü

Taķı kışmazlar kıtāl kıılurlar siziñ birle ançağa **tegrü** kim kıaytarğaylar sizni (HKT 32a/3=2:217). Kıarār kııldurumuz oğulçuqlar içre ne kim tilese-siz, atalmış vaqtқа **tegrü** (AKT 40a/10=22:5). Bulmağay siz ädgülükni ħarc kıılıñızçağa **tegrü** ol nārsādin kim säwār siz (TİEM 73 47r/3=3:92).

2. -e doğru.

Ol vaqtın kim kıurtulduñuz kim kim ya‘nī fā‘ide alsa ziyāret kıılmaq birle ħacқа **tegrü** ol nerse kim āsān bolur (ÖKT 54b/2=B:196). Eger anlar şabr kıılsalar ançağa **tegrü** kim çıkār anlar tapa bolğay erdi (AKT 45b/5=49:5). ħüküm kıılsun anıñ birlä ekki könilik idisi silärdin ärtüt boğazlağı tañrı ewiñä **tegrü** azu anıñ käffārāti (TİEM 73 92r/3=5:95).

tolu: 1. “boş olmayan, dolu” < tol-u

Nişān olarğa biz kötürdüimiz olarıñ ‘ayāllerini **tolu** yüklüg kemi içre (RKT 34/7b3=36:41). Ymä nişān turur anlarğa biz kötürdimiz oğlanlarını kemi içindä **tolu** yüklüg (TİEM 73 322r/1=36:41).

2. çok miktarda.

ħaķıķat üze anlar kim küfr ketürdiler taķı öldiler, taķı anlar kāfirler; kıabül kıılınmağay anlarıñ birisindin yirniñ **tolusı** altun, eger yulunsa anıñ birle (HKT 59b/1=3:91). ħaķıķat üzä anlar kim kāfir boldılar taķı öldilär taķı anlar kāfirlär

qabul kılınmağay olarnıñ birindin yärniñ **tolusı** altun taqı äğär yulunsa anıñ birlä (TİEM 73 47r/2=3:91).

ulaşu: “devamlı, sürekli, ebediyen, sonsuz” < ula-ş-u

Tileyürler kim çıksalar otdın ermez olar çıkğanlar andın olarğa kın **ulaşu** (RKT 27/45a2=5:37). Aydılar: Ey Mūsā biz kirmegey miz aña **ulaşu** peyveste bolmışlarınça anıñ içinde (ÖKT 209b/2=M:24). Kiwürgey miz anlarını büstānlarğa aqar atınındın arıqlar cāvidāne anıñ içinde **ulaşu** (HKT 95a/7=4:122). Kim kim bulmasa, rüze tutmaq kerek iki ay **ulaşu**, sıgamazdın ön (AKT 76b/3=58:4).

yaşru: “gizlice, gizli alarak” < yaş-(ı)r-u

Umunçsuz boldılar erse andın qatıqsız boldılar **yaşru** sözlegli boldılar (RKT 30/3b1=12:80). Ya‘nī ançası bar va‘de kılmañız siz **yaşru** ya‘nī cimānı meger kim aysañız söz körklüg (ÖKT 70a/4=B:235). Taqı ançası bar va‘de kılmañız siz **yaşru** ya‘nī cimā‘ meger kim aysañız söz körklüg (HKT 36a/2=2:235). Eger açuqluq büzrüg ün birle oqısa-sen kim ol bilür rāzı **yaşrunı** (AKT 19a/16=20:7).

2.2.12. -(x)k/k

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek adlar türeten en işlek eklerden birisidir. Bu ekle türetilen isimler genellikle eylem sonucu gerçekleşen durumun yahut ortaya çıkan nesnenin ismi niteliğindedir.

2.2.12.1. Ekin İşlevleri

1. Genellikle bir alışkanlığı, duyguyu ve fiilin bildiği işi yapanı gösteren adlar türetir.

açuq: 1. “açık, görünen, gizli olmayan” < aç-(ı)k

Tevbe kılğanlar tapunğanlar, rüze tutğanlar, yüzi **açuq** künçuyular hem kızlar (RKT 38/92a2=66:5). Ğaybnuñ bilgeni taqı **açuqnuñ** (ÖKT 239a/4=E:73). Andın soñ tutundılar buzağunı andın soñ kim keldi anlarğa **açuq** hücçetler (HKT 99b/5=4:153). Taqı bar erdi Mūsāğa, ol vaqtda idduq Fir‘avngā **açuq** hücçet birle (AKT 54a/9=51:38). Tävbä kılığlı urağutlar idikā tapığlılar rüzä tutuğlılar yüzi **açuq** urağutlar ymä äwi kızlar (TİEM 73 414r/9=66:5).

2. açık, kapalı olmayan.

Turgu yär yoq silärkä qaytıñlar taqı dästür qolur bir gürüh anlardın yalavaçdın ayurlar bütünlükün beriñ ewlärimiz **açuq** turur ärmäs ol açuq (TİEM 73 305v/2=33:13).

3. durgun, sakin.

Muħkem kılduq anlar kim inandılar, düşmānlar üze irtediler **açuq** hālin ya'nī bolurlar gāliblerdin (AKT 87b/19=61:14).

4. gerçeği ortaya koyan, açıklayan.

Ançağa tegrü kim keldi anlarğa haq, qur'an taqı **açuq** yalawaç (HKT 468b/7=43:29).

esrük: “sarhoş” < esrü-k

Ey anlar kim bittiler, yağumañlar namāzğa sizler **esrük**ler, ançağa tegi bilse sizler anı kim ayur sizler (RKT 26/18a2=4:43). Ey anlar kim bittiler yawumañ namāzğa taqı sizler **esrük**ler biliñizçege tegi anı kim aytur siz (ÖKT 160b/1=N:43). Taqı érmes anlar **esrük**ler velī Tañrınıñ qını qatıg (HKT 319b/1=22:2). Körgey-sen kişilerni esrükler teg, ermes anlar **esrük**ler yoq kim Teñriniñ qını qatıg ol (AKT 40a/4=22/2). Ärmāz anlar **äsruk**lär yoq kim tañrınıñ qını qatıg turur (TİEM 73 241r/9=22:2).

tanuq: 1. “tanık, şahit” < tanu-k

Neteg bolğay qaçan keldürse-miz qamuğ ümmetdin **tanuq**luq keldürse-miz seni bu ögür üze **tanuq** (RKT 26/17a2=4:41). **Tanuq**larıñızni Teñridin bisre eger erdiñiz erse rāst ayğanlar (ÖKT 4a/1=B:23). Neteg ol vaqtın kim kelse miz tigma bir ümmetdin **tanuq** birle taqı kelse miz seniñ birle bularnıñ üze **tanuq** (HKT 82b/8=4:41). Biz ıddımız seniñ üze yā Muhammed **tanuq**, buştu üçün, qorqutmaq üçün (AKT 41b/4=48:8). Sökärlär arıg özlüg urağut yana kältürmäslär tört **tanuq**larını uruñlar anlarını säksän bārgä (TİEM 73 254r/9=24:4).

2. doğru, gerçek, şahit.

İdtımız saña bitigni sezāsınça çınğarıglı ol kim anda öñdin ol bitigdin hem **tanuq** anın üze hükm kılgıl (RKT 27/53a3=5:48). Taqı firışteler **tanuq**luq birürler (HKT 101b/1=4:166). Ol atadı silärni müsālmānlar munda öñdün munuñ içindä bolsa yalawaç **tanuq** silär üzä (TİEM 73 248v/7=22:78).

3. her şeye tanık olan, gören, şahit.

Öldürgäy miz yana ayğay oq miz bođunuña **tanuq** bolmadımız äwi boğunu yoqadmış yärdä biz çın sözläglilär miz (TİEM 73 277v/9=27:49).

4. her şeyi bilen gözetleyici.

Teñri ta‘ālā bilür **tanuq** turur, çınok kim münāfıqlar herāyne yalğançılar irür (AKT 90a/8=63:1). Kıldılar küdāzmiş berür atı tañrı unuttılar anı, tañrı tegmä nārsä üzä **tanuq** turur (TİEM 73 400r/4=58:6).

tilek: 1. “arzu, istek, yapılmak istenen” < ti-l+e-k

Tañrı uğmağıl **tilek**leriñizke andın kim keldi saña haqđın qamuğqa kıldımız (RKT 27/53b1=5:48). Taqı uymañlar **tilek**ge kim tüzlük qılsañız (ÖKT 190a/5=N:135). Taqı uymañlar **tilek**ke kim tüzlük qılsañız (HKT 97a/5=4:135). Yığmasun seni andın, ol kim kirtünmes añar, uzu berse öz **tilek**inge, helāk bolğaylar (AKT 19b/8=20:16). Nā kim bolsa tañrınıñ ol ulanur ortaqlarıña ya‘nī butlarıña, nemä yawuz **tiläk** sürärlär (TİEM 73 108v/6=6:136).

2. ihtiyaç, rağbet, istek.

Bulmaslar köñülläri içindä **tiläk** andın kim berildilər üđrärlär at‘özläri üzä (TİEM 73 403r/6=59:9).

2. Araç gereç adları türetir.

töşek: “döşek, yatak, beşik” < töşe-k

Turguluq künleriñizde qoy yünlerindin tewe yünlerindin çübürlerindin orun **töşek**ler irinçlenmek öđke tegi (RKT 30/73b1= 16:80). Tap aña tamuğ neme yawuz **töşek** (ÖKT 57b/5=B:206). Tap aña tamuğ taqı neme yawuz **töşek** (HKT 30a/9=2:206). Sevenü olturğaylar yastuqlar üzre, yaşıllıgı. qalıñ töşek bolğay, körklüg (AKT 67b/7=55:76). Ol idı kıldı silärkä yärni **töşäk** kökni kötrüm indürdi kökdin suwnı çıqardı anıñ birlä yemişlärindin rüzī silärkä (TİEM 73 4r/2=2:22).

bıcaq: “bıcaq” < bıç-(a)q

İddı anlar tapa taqı anuq kıldı anlarğa tayanğı nirse taqı birdi tigme birisiñe anlardın **bıcaq**, taqı aydı: çıqğıl, anlar üze! (HKT 229b/5=12:31). Bar anda qatıglıq ya‘nī qatıgı kuvvet üçün düşmān birle toquşmaqğa taqı menfa‘atlar bar turur halklarğa; ya‘nī teber ve tışe ve **bıcaq** ve tıg (AKT 75a/8=57:26). İddı anlarğa anuttı anlarğa arqa tayanıp oldurğı kältürdi tegmä birisiñä anlardın **bıcaq** aydı çıqğıl anlar üzä (TİEM 73 175v/7=12:31).

ölçek: “ölçü aleti, ölçek, tartı” < ölç-(e)k

Tükäl kıılıñlar **ölçäk**ni kaçan ülgüläsä silär tartıñlar köni kabbän birlä ol yegräk körglükäräk yanıñın uçu barmağıl añar yoq saña anda bilig (TİEM 73 208v/4=17:35).

3. Soyut adlar türetir.

beğük: “büyük” < beğu-k

Şüretlerdin **beğük** gızäreler körler teg küweçler rāst ornatmış kıılıñlar (RKT 33/35b1=34:13). Pes ol hoş tiriglikde irür, rızalanmış; uşmağ içinde, **beyük**, anıñ salqımları yerge tegip turur (AKT 104a/10=69:21). Küç birlä tartar ärdi kişilärni andağ qalı anlar uzun **bäđük** hurmā tüplärindin tartıp (TİEM 73 390v/8=54:20).

bölük: “parça, kısım” < böl-(ü)k

Haqıqat üze anlar kim qoydılar dınlerini taqı irdiler **bölük** bölük, irmes sen anlardın nirse içinde (HKT 145a/4=6:159). Ol kün kim ürse şürni, kelgeyler bölük bölük, tegme **bölüki** bir şıfatlığ (AKT 122b/10=78:18). Ol kün terär miz tegmä bir gürühni bir **bölük** anıñdın kim yalğanqa tutar bälgülärimizni (TİEM 73 279r/3=27:83).

buyruq: 1. “buyruk, emir” < buy(u)r-(u)q

Anıñ yolu içinde köz tutuñlar ançaqa tegi keldürginçe Tañrı öz **buyruqını** Tañrı köndürmes fāsıq ögür/qavmlerni (RKT 29/18b1=9:24). Taqı ol vaqtın kim sınadı İbrāhımni İdisi **buyruklar** birle taqı yığığlar birle taqı tamām kıldı (ÖKT 31a/1=B:124). Taqı Tañrı köndürmez **buyruq**dın çıqğan erenlerni (HKT 184a/8=9:24). Taqı aqıtduq yerde çeşmelerni, sathtaşı suw **buyruq** üze kim endāze kılındı (AKT 62a/9=54:12). Taqı bolmadı tänkä kim ölsä mägär tañrı **buyruqı** birlä vaqtı bälgülüg bolmış kitāb (TİEM 73 51v/6=3:145).

2. izin, müsaade.

Çıqarur olarnı qarañquluqlardın nūrqa anıñ **buyruqı** birle köndür olarnı köni yol tapa (RKT 27/30a1=5:16). Haqıqat üzä män ändāzä kılır män sizkä balçıqdın kuş şüräti mäñizlig ürär män anıñ içindä bolur kuş tañrı **buyruqı** birlä. (TİEM 73 43r/2=3:49).

3. haber.

Kaçan kelse olarqa bir **buyruq** iminlikdin azu qorqınçdın, yağarlar anı eger yandursalar anı yalavaçqa (RKT 26/50a2=4:83).

konuq: “konuk, misafir” < kon-(u)q

Aydı kim bular **konuq**larım ol körksüz qılmañlar méni (RKT 30/28b2=15:68).
Aydı: haqıqat üze munlar **konuq**larım fazihet qılmañ méni (HKT 255b/6=15:68). Bir ulus bozunga, aş qoldılar anıñ boğunındın. Unamadılar kim **konuq** tutsalar olarnı (AKT 6b/4=18:77). Aş qoldılar anıñ boğunındın unamadılar kim **konuq** tutmaqqa olar ekkini (TİEM 73 220v/3=18:77).

soğuk: “soğuk, gölge için koyu” < soğu-k

Olarqa anıñ içinde cüftler arıg qılınmış, kigrür-miz olarnı **soğuk** qölikeke (RKT 26/29a1=4:57). Ol nersenıñ sıfatı kim harc qılurlar bu yakınraq tiriglig içinde yel sıfatı meñizlig anıñ içinde **sawuqluq** bar tegdi (ÖKT 120b/5=A:117). Aydıq: Ay ot! Bolğul **sowuq** taqı qurtulmaq İbrāhım üze (HKT 315b/3=21:69). Tatmağaylar ol tamuğ içinde **sowuq** suw (AKT 123a/1=78:24). Tatmağaylar anıñ içindä **soğuk** ap içgü mağar qaynar suw taqı kan iriñ (TİEM 73 433v/7=78:24).

yawuq: 1. “yakın” < yawu-k

İki kün içre yarlıg ıdı tegme kök içinde fermānını bezedimiz **yawuq** kökni yulduzlar birle hem küdezme ol endāze qılmaq ‘aziz bilgen (RKT 35/78b2=41:12). Agāh bolğıl haqıqat üze Teñriñ yārisi **yawuq** (ÖKT 7b/5=B:35). Āgāh bolğıl haqıqat üze Tañrıñ yārisi **yawuq** (HKT 31b/3=2:214). Men qorqıdım yaq **yawuq**larda mende kiçin, erür benim hātunum oğulsız qarı (AKT 11b/14=19:5). Mäsih märyäm oğlı ‘isā şarif dünyāda taqı ol cihānda **yawuq** qılınmışlardın (TİEM 73 42v/4=3:45).

2. akraba, soy.

Asıg qılmağay sizge, **yawuq**larıñız taqı oğlanlarıñız kıyāmet kün ayırt kemşür arañızda (HKT 526a/5=60:3). Fāyide bermez sizge yaq **yawuq**larıñız taqı oğlanlarıñız kıyāmet küni, ayrılu tüşer siziñ ara ya‘ni Teñri ta‘ālā cüdā qılar (AKT 83b/19=60:3).

3. dost, arkadaş.

Ol kün asıg qılmaz **yawuq**, yawuqđın nārsä ap ymä anlar yārī berilgäylär (TİEM 73 364r/2=44:41).

4. ibadet yahut hayırlı amel gibi Allah’ın rızasına yaklaştırıcı, Allah katında yakınlık, sağlayıcı husus.

Āgār yüz äwürsälär aygıl uqturdım silärkä könilik üzä ägār bilmäsä män **yawuq** mu turur azu iraq mu ol kim va‘dä qılır silär (TİEM 73

241r/2=21:109). Eger bilmes men **yawuq** mu turur ya yıraq mu turur, ne kim va'de kıldılar (AKT 37b/4=21:109).

5. zaman yönünden yakınlık.

Anlar tæg kim anlarda burun ärdilär **yawuq** tattılar işläriñiñ qını anlarğa qın turur ağırtıǵı (TIEM 73 404v/9=59:15).

ıraq: 1. “uzak” < ıra-q

Kim kim tansa Tañrıqa hem ferışteleriñe kitäblariña yalavaçlarıña soñ künke çın-oq azdı azmaq **ıraq** (RKT 26/93b1=4:136). Anlar kim bitmezler ol cihānga, qın içinde, taqı azğunluq içinde **ıraq** (HKT 409b/3=38:8). Taqı ol kim aytur irdi, sefihimiz Teñri üze ya'nı aytur erdi İblis Teñri üze **ıraq** söz birle (AKT 110a/10=72:4). Kim tansa tañrıqa färiştäläriñä kitäblariña yalavaçlarıña keçinki künkä yoldın azdı oq **ıraq** azmaqlıq (TIEM 73 74v/5=4:136).

2. uzaklık, mesafe.

Kaçan kelseler bizke ayğay ey qaşkı meniñ ara seniñ ara iki maşrıq ve mağrib **ıraq**ınça néme yawuz iş turur ol (RKT 36/53a3=43:38).

4. Somut adlara türetir.

bezek: “ziynet eşyası, süs” < beze-k

Né kim bériñsiz nersedin yaqınraq tiriqlikniñ inçrütmeği hem anıñ **bezeki** ol kim Tañrı üskinde yaqşıraq hem bākī ap uqmaz mu sizler (RKT 32/39a1=28:60). Taqı anıñ meñizlig kılduq tegme bir peygamberğa düşmen ädemiler İblislerin taqı periniñ işäret kıtur pärelerini päreğa söznüñ **bezekini** aldamaq (ÖKT 227b/1=E:112). Taqı ne kim birildiñiz irse nérsedin bu yaqınraq tiriqlikniñ menfa'at algısı taqı **bezeki** (HKT 374b/2=28:60). Bu eskü **bezekler** ne turur, ol kim sizler añar turmuş turur sizler? (AKT 34b/5=21:52). Tuttı müsä boğunu anda keçin altun **bäzäkläri** eñlärinidin bir buzağı täñlig añar miñrämək (TIEM 73 125v/1=7:148).

butaq: 1. “dal, budak” < buta+q

Yime ayqa teñledimiz tüşgü yerler ançaqa tegi yandı ol egilmiş ħurmā **butaqı** teg eski/keçki (RKT 34/7a1=36:39). Bir tüpdin çıqmış **butaq**lar taqı bir tüpdin öngin: içrülür bir suw birle (HKT 240a/8=13:4). Bir arıq söz ħurmā yığaçı tæg anıñ köki bāk bākümüñ turur anıñ **butaqı** üstün havā içindä (TIEM 73 190r/7=14:24).

2. tomurcuk.

Ymä hürmā yıǵaçındın yemişindin **butağ**lar tağıǵlı büstānlar üzümlärdin zäytün yıǵaçı nār oğşaşıǵlı oğşaşmaǵlı (TİEM 73 104v/9=6:99).

5. Sıfat yapıları kurar.

yağuk: 1. “akraba, hısım, yakın dost” < yaǵu-k

Yağuk koñşıka yat tam koñşıka, yandaǵı éşke, yol oǵlıña, ol kim erklendi eligleriñiz, ol Tañrı sewmez (RKT 26/13b3=4:36). Asıǵ kılmaǵay sizge **yawuğ**larıñız taǵı oǵlanlarıñız kıyāmet kün ayırt kemşür arañızda (HKT 526a/5=60:3). Fāyide bermez sizge yaǵ **yawuğ**larıñız taǵı oǵlanlarıñız kıyāmet küni

2. yakın.

Bitiñler Tañrıka artuğ kılmañlar aña nerseni ata anağa eǵgülik kılıñlar, yaǵuğlarğa, yetimlerğa ǵıǵaylarğa, **yağuk** koñşıka yat (RKT 13b/3= 4:36). Taǵı **yawuğ** anlar üze añañ köligeleri taǵı almağğa āsān kılındı salqumları almağğa āsān kılınmağ (HKT 558b/5=76:14). **Yawuğ** boldı uştmah perhizliglerge, yaǵın (AKT 51b/2=50:31).

yumşaq: 1. “yumuşak, tatlı, hoş,” < yum(u)ş+a-k Aytıñlar ikeǵü añar yaǵşı aytıǵ söz **yumşaq** bolǵay kim ol pen alıǵay yā qorǵǵay (RKT 46b/3=20:44). Aytıñ ikeǵü aña söz **yumşaq**; bolǵay kim ol ańǵay yā qorǵǵay (HKT 303a/2=20:44). Ol kün Teñri ta‘ālā taǵka vāqıf kıldı tā taǵ taǵı taǵlar bolǵay **yumşaq** kum kibi (AKT 113b/19=73:14). Aytıñ ekkāǵü añar söz **yumşaq** bolǵay ol pānd alıǵay yā qorǵa (TİEM 73 230r/4=20:44).

2. mütevazi, mülayim.

Tañrı boǵnı sewer olarnı hem sewerler anı **yumşaq** köñüllüǵler mü’minler üze (RKT 27/59a1=5:54). Taǵı Tañrıñıñ qulları anlar kim yöriyürler yir üze **yumşaq** tölek (HKT 350a/2=25/63). Dīnindin harayna kältürgäy tañrı bir boǵunı säwār olarnı olar ymä säwārlār anı **yumşaq**lar (TİEM 73 87r/7=5:54).

3. mec. tatlı, hoş.

Aytıñlar ikeǵü añar yaǵşı aytıǵ söz **yumşaq** bolǵay kim ol pen alıǵay yā qorǵ (RKT 31/46b3=20:44). Aydıñlar añar söz yaǵşı **yumşaq**, bolǵay kim ol pend tutǵay ya qorǵǵay tip (AKT 20b/8=20:44). Kälsä üläşigdä yawuğluk idiläri atasız anasızlar taǵı ǵıǵaylar yem içim beriñ anlarğa andın aytıñlar anlarğa **yumşaq** söz (TİEM 73 58v/8=4:8).

yügrük: “yürük (at), hızlı koşan” < yüg(ü)r-(ü)k

‘Arza kılındı anıñ üze kéçe üç adaqın turğan **yügrük** táziler (RKT 34/59b3=38:31).

2.2.13. -(x)m

Fiilin bildirdiği işle ilgili eylem ve nesne adları türeten fiilden isim yapım ekidir. Yani fiille ilgili durum, nesne ya da olayı ifade eder. Genellikle soyut isimler türetir.

adım: “adım, iz” < ad-(ı)m

Taқы uymañ şeytaniñ **adımlarına** haqıqat üze ol sizge açuq düşmen açuq (ÖKT 44a/5=B:168). Yiñ ol nirsedin kim yirde helälni arıgnı taқы uymañ şeytanniñ **adımlarına** (HKT 24a/5=2:168). Yeñlär anıñdın kim rüzı kıldı silärkä tañrı udu barmañlar dıv **adımlarına** ol silärkä yağı ol bälgülüg (TİEM 73 109v/2=6:142).

berim: “borç, verecek” < ber-(i)m

Ägär bolsa anlarqa oğul kız silärkä törtä bir nä kim çoqtılar tutsuğda keçin tutsurlar anıñ birlä azu **berim** (TİEM 73 59v/2=4:12).

çaynam: “lokma, parça” < çayna-m

Biz yarattuq sizni topraqdın, andın soñ tamzumdın, andın soñ koyuğ qandın, andın soñ bir **çaynam** etdin tüzetilmiş (HKT 319a/5=22:5). Biz yarattımız silärni tupraqdın yana oñurqa suwındın yana uyuşmış qandın yana **çaynam** ätdin (TİEM 73 242v/4=22:5).

konum: “köy, şehir, memleket” < kon-(u)m

Yā anıñ meñizlig kim keçti **konum** üze taқы ol tüşgen turur kügeleri (ÖKT 80a/1=B:259). Yā anıñ keçti **konum** üze; taқы ol tüşgen turur kögeleri üze (HKT 40b/7=2/259).

ölüm: “ölüm” < öl-(ü)m

Olarını anlar teg taptılar kıldılar eđgü işler berāber olarnıñ tiriglikleri **ölümleri** neme yawuz hükm kılurlar (RKT 36/99b1=45:21). Erdiñüz mü tanıqlar ol vaqtda kim hāzır boldı Yağubğa **ölüm**; Ol vaqtın kim aydı oğlanlarına nege kulluq kılursuz mindin soñra (ÖKT 33b/3=B:133). Taқы ārzūlayur irdiñiz **ölümni** mundın aşnu kim satğaşsañız aña (HKT 65b/8=3:143). Teñriğa haqlardın ayru pes ārzūlañ **ölümni**, eger erseñiz şadıqlar (AKT 88b/18=62:6). Yarağlıg içindä belgürmäsdä keğin andağ qalı sürlürlär **ölüm** tapa anlar baqarlar (TİEM 73 132r/1=8:6).

tartım: “ayrılık” < tart-(ı)m

Berdimiz anlarğa bālgülärini işdin **tartım** bolmadılar mägär kälmişdä keçin anlarğa bilig (TİEM 73 366v/8=45:17).

tolum: “tedbir, ihtiyat” < tol-(u)m

Namāz kılmadılar taķı namāz kılsunlar seniñ birle alsunlar **tolum**larını hem sāzlarını ārzū kıılır (RKT 26/71a1=4:102).

yarım: “yarı” yar-(ı)m

Eger keldürseler bir yawuz iş anlar üze ol kim anıñ **yarımı** āzād tişiler üze kındıñ (RKT 26/5b1=4:25). Ya‘nī kopğıl şöyle-ök **yarım** tünde taķı tün ikideñinde (AKT 113b/14=73:20). Kōpar sen azraq tünñ ekki elgindä anıñ **yarımı** anıñ üçtä biri bir qatar ol kişilärdin (TİEM 73 426r/1=73:20).

yağım: “sergi” < yağ-(ı)m

Anlarğa tamuğda **yağımlar** üstünlärendin örtüglär, andağok yanut berür miz küç kıılığlılarğa (TİEM 73 116r/8=7:41).

yém: “yemek” < yé-m

Yazuqluğlar **yémi** sızğurmuş tuç teg kaynayur qarınlar içinde kaynar isig suw teg (RKT 36/85b3=44:44). Yazuqluğlar **yämi** turur sızğurmuş tæg kaynar qarınlar içindä (TİEM 73 364r/4=44:44).

2.2.14. -mAk/k

İsim-fiil ekidir. Fiilin adını belirtir, başka bir deyişle isimleştirir. Ünlü ile başlayan hal eklerini alınca yerini, görevce benzeri **-mA** ekine bırakır. Günümüz Türkçesinde isimlerin alabileceği tüm ekleri almasına rağmen, **-mAk** eki almış fiil kök ve gövdeleri iyelik eklerini almaz. Bu tür kullanımlarda yerini **-mA** ekine bırakır⁷⁹. Tahsin Banguoğlu, bu durumu “*Türkçenin Grameri*” adlı eserinde şöyle açıklamaktadır; “Eski Türkçeden beri ad-fiil ve kılış adı olarak canlı kalmış, ancak dilimizde işleyişte yerini kendisinden doğan **-mA** ekine bırakmıştır⁸⁰.” şeklinde açıklar. Fakat bu işlevini Kur’an tercümeleminin yapıldığı dönemde koruduğunu, yani üzerine iyelik ekleri aldığını örneklerle tanımlayabilmekteyiz⁸¹.

2.2.14.1 Ekin İşlevleri

1. İş, oluş ve hareket bildiren isimler yaparlar. Yakup Yılmaz, “*-mAk ve -mA Eklerinin Hal Ekleriyle Münasebeti*” adlı makalesinde ekin bu işlevini; “Fiildeki soyut hareketleri adlandırıp

⁷⁹ Aydoğdu, 2007: 13.

⁸⁰ Banguoğlu, 2011: 270.

⁸¹ -mAk ekinin üzerine iyelik eklerini alması ile ilgili örneklere “Ekin İşlevleri” bölümünde değinilecektir.

onları ad biçimine sokar, her türlü fiil kök ve gövdesine gelerek kılış adları yapar⁸².” şeklinde açıklamıştır. Mehmet Vefa Nalbant ise bu ekin; soyut ve somut isimler türettiğini ve genellikle alet isimleri yaptığını belirtir⁸³.

aymak: “söz, konuşma” < ay-mak

Eger sakınsa sizler artıkluk kılmañ **aymak** tama kılığay ol kim köñli içre ig ol aytıñlar aymak edğü bütün söz (RKT 33/2a1=33:32). Hağdın öñin birle tağı **aymak**ları birle köñülleriñiz örtüglüg (ÖKT 196a/5=N:155). Tañrıñ äyetleriñge tağı öldürmekleri birle peygâberlerni hağdın öngin birle tağı **aymak**ları birle (HKT 100a/l=4/155). Lâ ilâhe illallâh **aymak**da soñra kim yerni mîrâş tutungaylar benim kullarım edğüleri (AKT 37b/1=21:105). Sımağları üçün bütün bağığlarını tanmağları birlä tañrı bälğüläriñä öldürmekläri yalawaçlarını hağsızın **aymak**ları köñüllärimiz örtüglüg kaplığ (TİEM 73 76v/4=4:155).

azmak: 1. “aldatma, kandırma, sapıklık” < az-mak

Ol Tañrı yarlıkamaz kim ortak çatsa aña yarlıkayur anda adın kimni tilese kim kim ortak çatsa Tañrıça çın-oğ azdı **azmak** ırak (RKT 26/80a1=4:116). Tağı tileyür iblis kim azdursa anlarını yırak **azmak** (HKT 85b/5=4/60). Aydı anıñ koldaşı idimizä män arturmadım anı ol ärdi **azmak** içrä ırak (TİEM 73 382r/1=50:27).

2. azma, sapma, yoldan çıkma.

Hağikat üze men körer men tağı kaçmuñnı açuğ **azmak** içinde (ÖKT 239b/2=E:74). Tağı kim kim küfr ketürse Tañrıça tağı firışteleriñge tağı kitâblarıñge tağı yalawaçlarıñge tağı kıyâmet küñge; tağı azdı, ırak **azmak** (HKT 97b/1=4:136). Kim ortak çatsa tañrıça yoldın azdı oğ ırak **azmak** (TİEM 73 72v/2=4:116).

çıkmaç: 1. “çıkma, çıkış, dışarı çıkış” < çık-mak

Ähestelik kılıñlar ewleriñiz içinde taranıp çıkmañlar evvelki bilmezlik **çıkmaç**ı teg kâfirler adağın kılıñ namāzını (RKT 33/2b1=33:33). Hacnı cimā yoğ yā fuğş tağı buyruğdın **çıkmaç** yoğ (ÖKT 55a/3=B:197). Öldürdüñ bizni iki öldürmek tağı tırgüzdüñ bizni iki tırgüzmek. İkrâr kıldığ yazuğlarımızğa bar mu **çıkmaç**ğa yoldın (HKT 447b/1=40:11). Çıkarur sizlerni iwleriñizdin, müzâhere kılurlar **çıkmaç**ıñız üze (AKT 84b/19=60:9).

⁸² Yılmaz, 2012: 1267.

⁸³ Nalbant, 2008: 202.

Tağı ägär kılsañız haqıqat üze ol buyruğdın **çıkmak** siziñ birlä tağı qorquñ tañrıdın (TİEM 73 37r/4=2:282).

2. sefere çıkmak.

Eger qaytarsa sini tañrı, bir ögür tapa anlardın, tağı destür tileseler sindin, **çıkmak**ğa; ayğıl: çıkmagay siz menim birle ulaşu tağı uruşmagay siz menim birle düşmanga (HKT 193a/3=9:83).

3. sürgüne gitme, sürgün.

Rūzī kullarğa türgüzdimiz anıñ birle ölüg kendni mundağuk çıkmak (RKT 37/71b2=50:11).

4. çıkmak, kalma, dirilme.

Ol kün kim eşitürler çaqırmağnı haq birle, ol **çıkmak** küni (HKT 497a/8=50:42). Ol kün eşitürlär isrāfil ünini könilik birlä ol turur **çıkmak** küni (TİEM 73 383v/5=50:42).

ıdmak: “serbest bırakma” < ıd-mak

Anlarğa yoq sizke olar üze ‘iddedin sayur sizler anı mut‘a bériñler anlarğa ıdıñ olarnı **ıdmak** körklüg (RKT 33/11b2=33:49). Tağı tutmak birle yā **ıdmak** körklüglük birle (ÖKT 66a/4=B:229). Tağı ıdıñ anlarnı körklüg **ıdmak** (HKT 405a/1=33:49). Qozı **ıdmak** ol, ol kim yaratdı yerni tağı köklerni, yüksek (AKT 19a/13=20:4). Boldı mu kişilärkä tañ kim yarlıg **ıdmak**ımız bir ärkä ya‘nī muḥammädkä anlardın kim qorqıtğıl kişilärni (TİEM 153r/2=10:2).

kışmak: 1. “sapıklık, dalalet” < kış-mak

Tileyürler kim hükme turuqsalar Tañrıda adınğa çın-oq fermānlandılar kim tansalar añar, tileyür yek kim kışursa olarnı, **kışmak** ırak (RKT 26/32a2=4:60). Eger gāfil bolsañız sāzlarıñızdın tağı metā‘larıñızdın; tağı meyl kılsalar sizniñ üze bir **kışmak** (HKT 92b/5=4:102). Anlar kim köñülläri içindä **kışmak** bar uyarlar ol nārsäkä kim oḥşaştı andın fitnä istäyü tağı tā‘vīlin istäyü (TİEM 73 38v/1=3:7).

2. meyletme.

Kışmañız, **kışmak**ñnıñ kamuğnı kim qodsañız asılmış meñizlig tağı eger oñarsañız tağı saqınsañız, haqıqat üze tañrı irdi yarlıkağan, raḥmet kılgan (HKT 96a/8=4:129)

3. hücum etme, saldırıya geçme, yönelme.

Ärzüladı anlar kim küfr ketürdiler eger gāfil bolsañız sāzlarıñızdın tağı metā‘larıñızdın tağı meyl kılsalar sizniñ üze bir **kışmak** (HKT 92b/6=4:102).

2. -mAq ad-eylem ekini almış kelimeler bir ismin üstlenebileceği her türlü görevi yapabilir. Cümlede; özne, nesne, tümleç ve ek fiil yardımıyla yüklem olabilir. Başka bir deyişle kalıcı ad yapar.

amruşmak: “huzur, güven” < amruş-mak

Ol Tañrı kim indürdi **amruşmak**ni mü'minler köñülleri içinde artursun tép imānlarını (RKT 37/27b3=48:4).

élleşmek: 1. “barış, barışmak” < elleş-mek

Eger sñardın tursalar sizdin taqı toquşmasalar siziñ birle kemişseler sizke **élleşmek**ni yime kılmadı Tañrı sizke olar üze yol (RKT 26/56b2=4:90).

2. tokalaşmak.

Sust bolmañlar taqı ündämäñlär **elläsmäkkä** silär üstünräk silär tañrı silärniñ birlä ägsütmäz silärkä işläriñizni (TIEM 73 375v/4=47:35).

3. teslim olma, boyun eğme.

Ey anlar kim kirtgündiler kaçan yorısa siz Tañrı yolu içinde belgülüg tileñler aymañlar añar kim kemişse sizke **élleşmek**ni: mü'min ermes sen (RKT 26/62a1=4:94).

ewürmek: 1. “karşılık, ceza” < ewür-mek

Yime tegmediler onda bir anı kim bérdimiz olarqa yalğan tuttılar yalawaçlarımızni neçük boldı meniñ **ewürmek**im (RKT 33/59a2=34:45).

Köp körer miz **evrülme**kini yüzüñnüñ kökdin sñar ewürgey miz sini (ÖKT 37a/5=B:144). Yalğanğa nisbet kıldılar sizni munuñ birle kim ayturlar unmaslar **ewürmek**ke taqı yārī birmekke (HKT 346b/2=25:19).

2. başkalaşma, değişme.

Meger idisiñe baqmazlar mu meger evvelķılar yoluña hiç bulmaz sen Tañrıniñ yolını tegşürmek hiç bulmaz sen Tañrıniñ yolını **ewürmek** (RKT 33/84a2=35:43).

3. döndürmek, geri çevirme, (rüzgar için) estirmek.

Tañrı kökdin rüzidin tırgüzdi anıñ birle yerni ölmişde kiçin yellerni **ewürmek** içinde nişānlar turur uķğan bođunķa (RKT 36/90b3=45:5). Tañrı kökdin rüzī tırgürdi anıñ birlä yārni 365r/1 ölmişdä keçin yällärni **äwürmāk** içindä bālgülär turur ol bođunķa kim uķarlar (TIEM 73 365r/1=45:5).

4. değiştirme, değişiklik.

Ol kim irseniñ yolu kim ıdduğ sindin aşnu yalawaçlarımızdın taqı bulmaz sen sünnetimizge **ewürmek** (HKT 278a/5=17:77). Aygıl oqıñlar anlarnı kim İdiñizlär anda ağın ärklig ärmäslär qor ziyānı açmaqqa silärdin ap ymä **äwürmäkkä** (TİEM 73 210r/6=17:56).

5. uzaklaştırmak.

Yalğança tuttlar oq silärni aymışıñızlarını umazlar **äwürmäkkä** ap ymä yārī bermäkkä (TİEM 73 263v/4=25:19).

inçrütme: “zevk, rahatlık” < inçrüt-t-mek

Né kim bérilseñiz nersedin yaqınraq tiriqlikniñ **inçrütme**ki hem anıñ bezeki ol kim Tañrı üskinde yaqşıraq hem bākī ap uqmaz mu sizler (RKT 32/39a1=28:60).

kesmek: 1. “hüküm, hüküm verme” < kes-mek

Ol Tañrı yoq Tañrı meger ol añar ol şükr dünyāda hem āhiretde añar ol biçmek **kesmek** aña yandurulur sizler (RKT 32/43b2=28:70). Taqı tevekkül aña qılğıl, kesmek aşlı ol bolur (AKT 113b/3=73:8).

2. kesme, yok etme.

Kesmek üçün bir buçğağnı anlardın kim tandılar azu töpen qılır olarnı, yansalar nevmīd bolup anlar (RKT 25/3b1=3:127). **Kesmek** üçün bir ögürni anlardın kim küfr ketürdiler yā hār kılsa anlarnı taqı ewrülseler nevmīdler (ÖKT 123b/2=A:127). **Kesmek** üçün bir ögürni anlardın kim küfr ketürdiler yā hor kılsa anlarnı ewrülseler nevmīdler (HKT 64a/6=3/127). Boğunını ançada andıqtılar ärsä **käsmäkläri** üçün ol yemişläri ertä qopuğlılar bolup (TİEM 73 418r/1=68:17).

3. şüphe.

Tutaşı yemişläri ol kim yana kıldılar köñülläri içindä, mägär **käsmäk** ol köñülläri (TİEM 73 150v/2=9:110).

kirtgünmek: “iman” < kirtgün-mek

Tañrıniñ yalavaçı eger rüküş işler içinde helāk bolur siler Tañrı sewdürdi sizke **kirtgünmek**ki taqı bezedi anı köñlüñiz içinde (RKT 37/58b1=49:7).

3. İsim tamlamalarında, tamlayan ya da tamlanan olabilir. Günümüzde üzerine iyelik eki eklendiği durumlarda, ünlüler arasında “**q**” sesinin erimesi sonucu, yerini kendisinden türeyen -**mA** ekine bırakan -**mAq** eki Kur’an tercümelelerinde, bu özelliğini korumakta ve üzerine iyelik eklerini almaktadır.

tilemek: “dilek” < ti-l+e-mek

Süst bolmañ bođunnuñ **tilemeki** içinde eger bolsa sizler ig yergen olar ağrıyurlar (RKT 26/72a1=4:104). Taqı ermez anlar ziyān tegürgenler aniñ birle bir kimersege meger Teñri **tilemeki** birle Teñri (ÖKT 24a/3=B:102). Taqı irmes anlar ziyān tegürgenler aniñ birle bir kim irsege kim meger Tañrı **tilemeki** birle (HKT 15a/2=2:102). Kök içindä işini Bâzâdimiz dünyâ kökini çärâğlar birlä küdâzçi bütrür bilgän küsüş idiniñ **tilâmâki** (TIEM 73 349v/3=41:12).

titremek: “titreme, sarsılma” < titre-mek

Üdürdi Mūsâ boğnındın yetmiş erni biziñ öd urmışımızğa kaçan tuttı erse olarnı yer **titremeki** aydı (RKT 28/31a2=7:155). Ol kün kim teprengey rācife ya'nī nefha kim tepretmek tüşer, kamuğ nersege **titremek** bolur (AKT 123b/10=79:6).

4. Kendilerinden önce sıfat alabilir.

açmaq: 1. “açıklama, beyan, izah” < aç-maq

Eger aç tilese sizler bütünlükin keldi sizke **açmaq** eger yığılsa siz ol yahşıraq sizke eger yansa siz yangay-miz hiç asıg kılmaz (RKT 28/73b3=8:19). Bu **açmaq** kişilerge taqı köni yol taqı ögüt saqnuqlarğa (ÖKT 125b/4=A:138). Bu **açmaq** kişilerge taqı köni yol taqı ögüt saqnuqlarğa (HKT 65a/8=3:138). Bolğay kim tañrı kâldürmäki **açmaq**ni azu iş aniñ üskindin bolğaylar aniñ üzä kim kizläyü tutarlar özläri içindä (TIEM 73 87r/3=5:52).

2. fetih, zafer.

Tañrı mü'minlerdin ançada bey'et kıldılar seniñ birle yıgaç astınıda bildi anı kim köñüleri içre turur indürdi amrulmaqni olar üze yanut bérdi olarğa **açmaq** yaqın. (RKT 37/39b3=48:18). Anlar kim küyerler siziñ birle eger bolsa sizge **açmaq** ya'nī zafer Teñridin aydılar ermedük mü siz birle (ÖKT 192a/3=N:141). Haqıkat üze biz açtuq saña **açmaq** açuq (HKT 488a/2=48:1). Biz aç berdimiz saña ya Muhammed **açmaq** açuq (AKT 41a/2=48:1). Aygıl **açmaq** küni içindä asıg kılmaz anlarğa tandılar imānları ap ymä anlar dirig berlürlär (TIEM 73 303r/2=32:29).

3. açma.

Taňrıka ol kökler yerler örtüglüki ermes kıyâmet işi meger köz yumup **açmak** teg azu ol yakınrağ (RKT 30/70b3=16:77). İndürdi ençlikni anlar üzä ymä berür anlarğa el **açmak** yawuğ (TİEM 73 377r/1=48:18).

4. akıtma.

Yâ bolsa saña büstân ħurmâ yığaçlarındın tağı üzümdin; açsañ arıqlarını aralarında **açmak** (HKT 279a/9=17/91).

belgürtmek: “belirti, işaret” < bel-gür-t-mek

Bu **belgürtmek** boğunğa hem köni yol hem pend sağnuqlarğa (RKT 25/8b2=3:138). Yana ħoparurmız anlarını körüp **belgürtmek**, iki gürüh sağanrağ anı kim örkürdiler, tarlatmış (AKT 1a/9=18:12). İndürmädimiz säniñ üzä bitigni mäğär **bälgürtmäkiñ** üçün anlarğa ol kim ağnaştılar anıñ içindä köni yol (TİEM 73 200r/8=16:64).

emitmek: 1. “baskın, hücum”

Sāzlarıñızdın metā‘larıñızdın emitseler siziñ üze **bir emitmek** irinçü yoğ siziñ üze eger bolsa sizke emgek (RKT 26/70a3=4:102). Säwdi anlar kim tandılar äğär osansa silär tulumlarıñızdın orun töşäkläriñızdın ämitsälär silär üzä bir **ämitmäk** yazuğ yoğ silär üzä (TİEM 73 71r/1=4:102).

2. bir tarafa meyletmek, hamle yapmak.

Yana tañrı tiläyür kim tävbä bermäk silär üzä tilär anlar kim uđu berirlär šahvätleriñä kim **ämitmäk** ämitmäk uluğ (TİEM 73 62r/1=4:27).

5. İlgeç öbeği kurarak amaç bildirir.

arıtmağ: “temizleme, arıtma” < arı+t-mağ

İndürür siziñ üze kökdin suw **arıtmağ üçün** sizni anıñ birle kitermeki üçün sizdin yek riczini bamağ üçün köñülleriñiz üze üstüvār ħılmağ üçün anıñ birle ađaqlarıñızdı. (RKT 28/69b2=8:11). Tağı **arıtmağ üçün** Teñri anlarını kim bittiler, tağı yoğatmağ üçün küfr ketürgenlerni (ÖKT 126a/5=A:141). Tağı **arıtmağ üçün** Tañrı anlarını kim bittiler tağı yoğatmağ üçün Tañrı kâfirlerni (HKT 65b/4=3:141). Tağı **arıtmağ** üçün tañrı anlarını kim bittilär tağı yoğatmağ üçün küfr ketürgänläri (TİEM 73 51r/9=3:141).

toğuşmağ: “savaşma, savaş” < toğuş-mağ

Erte birle keldiñ ehliñdin indürürsün mü‘mînlerni orunlarda **toğuşmağ üçün** (ÖKT 122b/1=A:121). Tağı ol vağtın kim ırte birle keldiñ ehliñdin indürür sen müminlerni orunlarda **toğuşmağ** üçün (HKT 63b/4=3:121).

İndürdük temürni, bar anda atıglı ya'nı atıg uvvet için dşmn birle **touşmaq**a (AKT 75a/8=57:26). Azu klslr silrk tarup kkzlri **toımaq**ları için silrnin birl azu toımaqları bounları birl (TEM 73 69r/1=4:90).

yarlıamak: 1. “rahmet, mafiret” < yar+lı+a-maq

Yarlıamak için saa Tarı ol kim ndin keti yazuudın ol kim sora yoriyur tkel ılur ni‘metini senin ze kndür seni yola kni (RKT 37/27a1=48/2). Vade ıldı Teri anlara kim bittiler taı ıldılar eg amellerini anlara **yarlıamak** taı sevb ulu (KT 251b/1=M:9). Anlar, anlar kim satın aldı azunlunı knilik birle taı ınnı **yarlıamak birle** (HKT 25a/3=2:175). Taı aan aytılsa anlara, kelin **yarlıamak** tilesn sizin için (AKT 90b/5=63:5). Ayıl gr silr rklig bolsa silr iimnn **yarlıamak**ınn aznlrina anda rs brk tutgay rdiizlr (TEM 73 213v/5=17:100).

2. acımaq, merhamet etmek.

Obu ıfatlı ii anlar z drd iilrindin **yarlıamak**, anlar kni yola knmilr (TEM 73 18v/3=2:157).

3. tevat.

Azu ol ii bolsa blglg z iisindin, azu kltr aar bir tanu andın anda ndn ms bitigi ndn turulı **yarlıamak** (TEM 73 164v/1=11:17).

6. zerine +Ilk, +Iuk isimden isim yapım ekini alarak yeni isimler tretir. tretilen isimler fiilin bildirdii ile ilgilidir. Iın sonunda gerekleen eylemin adını bildirir.

arılmalı: “ayrılı ıkarma, ayrılı, ayrılma” < aır-(1)l-maq+lı

Aydı: ey anam olı tutmaıl saalımni hem baımni btnlkin ordum aysa men **arılmalı** Ya‘b olanları ze kdezmendi menin szmni (RKT 31/66b2=20:94). Aydı Hır: Bu **arılmalı** turur menli senli ara. Uturayın mu y Ms anın yrgini kim uymadı anın ze sizin? (AKT 6b/6=18:78).

ekstmeklik: “azaltma, helak etme, azar azar yok etme” < eks-t-mek+lik

Azu tutsa olarnı **ekstmeklik**leri ze btnlkin İiiz baırsaq ulau yarlıaan ol (RKT 30/52b3=16/47).

serinmeklik: “sabır” < serin-mek+lik

Seringil ermez **serinmeklik** meger Tañrı birle ƙođğurmağıl olar üze bolmağıl tarlıƙ içinde andın kim al ƙılur erdiler (RKT 30/100a3=16:127). İđimizä tökä bergil biziñ üzä **särimäklilikni** cānımız algıl müsülmānlar birlä (TİEM 73 123r/6=7:126).

sunmaƙlıƙ: “ibadet, kulluk etme” < sun-maƙ+lıƙ

Kökler İğisi hem yerler İğisi ol kim ol iki ara turur tapğıl añar sergil añar **sunmaƙlıƙ**ƙa hıç bilür mü sen añar ataşıƙ (RKT 31/26a1=19:65).

2.2.15. -mAs/-mAz

Fiillerde olumsuzluk bildirmesinin yanı sıra fiil kök ve gövdelerine eklenerek kalıcı isimler türetir. Fiilin kökeni ve işlevleri konusunda; Nadir İLHAN, “-ma” olumsuzluk eki ve “-z” geniş zaman ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıktığını öne sürmüştür⁸⁴.

Kur’an tercümelerinde **-maz/-mez** şekillerinin yanı sıra **-mas/-mes** şeklinde de görülür: ƙop-(ur)-mas “diriltmez” (RKT 28/56a2=7:187), kıl-maz “yapmaz, etmez” (RKT 31/16b3=1-9:39).

Mehmet Vefa Nalbant ekin yapısı ile ilgili olarak; olumsuzluk eki ile geniş zaman ekinden oluşan birleşik sıfat-fiil eki olarak kabul eder ve ekin işleviyle ilgili olarak, olumsuzluk ifade eden sıfat-fiil öbekleri oluşturduğunu belirtir⁸⁵.

2.2.15.1. Ekin İşlevleri

1. Fiil kök ve gövdelerine eklenerek kalıcı isimler ve yokluk bildiren sıfatlar türetir.

bilmez: “cahil, bilgisiz, akli ermez” < bil-mez

Aydı: bütünlükin bilmek Tañrı üskinde tegrür men sizke anı kim ıdıldım anıñ birle ançası bar körer men sizni boçun **bilmez** sizler (RKT 31/79a1=46:23). Sağırlar ağınlr közsüzler anlar **bilmesler** (ÖKT 45a/3=B:171). Taƙı bolğay kim sewgey siz nirseni taƙı ol yawuz sizge taƙı Tañrı bilür taƙı siz **bilmes** siz (HKT 31b/8=2:216). Ey **bilmezler** kim buları, ol kim turğay ādemiler, ol uluğ kün? (AKT 127a/12=83:4). **Bilmäz** bir ät’öz nä kim kizlänmiş turur anlarƙa köz yaruƙluƙındın yanut anın kim ƙılur ärdilär (TİEM 73 302r/5=32:17).

ermez: “değil, olmaz, hayır” < er-mez

Yağutıldı uşmağ muttākılarka ırak **ermez** (RKT 37/77b1=50:31). Taƙı **ermes** sizge meger Teñri ƙatındın yingen hikmet birle iş ƙılğan (ÖKT

⁸⁴ İlhan, 2005: 271.

⁸⁵ Nalbant, 2008: 209.

123b/1=A:126). Taķı **érmes** yārī birmek meger Tañrı katındın yiñgen hikmet birle iş kılğan (HKT 64a/4=3:126). Bu redd kâfirler sözüñge turur ya'nī ermez andağ kim anlar aytdılar (AKT 105a/2=69:38). Biz bilgänräk miz anı kim ayurlar **ärmöz** sen anlar üzä kömärlänmiş pänd bergil (TİEM 73 383v/7=50:45).

kerekmez: “gerekli olmaz, hakkı olmaz, uygun olmaz, yakışmaz” < kerek-mez

Kerekmez Tañrıķa kim tutsa oğul kız (RKT 31/34a2=19:92). Haķķā kārākmöz mundağ äğär yığılmasa tutğay oķ miz (TİEM 73 445r/8=96:15).

taplamaz: “rıza göstermeyen, kabul etmeyen” < tap-la-maz

Neteg kim çıkardı seniñ İdiñ éwüñdin könilikin bütünlükin bir öğür mü'minlerdin **taplamazlar** (RKT 28/66b2=8:5). Säwär mü biriñiz yemäkni ķadaşı etni murdär **taplamaz** silär anı. (TİEM 73 380r/1=49:12).

unmas: “aciz, çaresiz” < un-mas

Azu tutsa olarnı tezigmekleri içinde ermes olar **unmas** kılığlılar (RKT 30/52b3=16:46). Kelür anlarğa nā-gāh yiñer anlarını **unmaslar** anıñ kaytarmaķınğa taķı anlar yārī birilmes (HKT 313b/3=21:40). **Unmaslık** kılmañlar boğunrı tilämäk içindä äğär ağrıyur ärsä silär anlar ağrıyurlar nätäg kim silär ağrıyur silär (TİEM 73 71r/6=4:104).

2.2.16. -mİş

Esasında sıfat-fiil ekidir. Fiil kök ve gövdelerine eklenerek kalıcı adlar oluşturmuştur. Eylemlerden nitelik ya da bu niteliği taşıyan adlar yapar. Ekin bu özelliği ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz “*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*” adlı kitabında; “Bir sıfat-fiil eki olan -mİş, -mUş eki, eskiden beri yapılmış, bitmiş işleri gösteren sıfatlar türetmiştir. Bitmiş ve tamamlanmış işleri gösteren bu ek, kesinlik bildirir⁸⁶.” şeklinde açıklamıştır.

Muharrem Ergin; geçmiş zaman ifade eden bir sıfat-fiil eki olduğunu ve eskiden sadece düz şekillerinin olduğunu, vokal uyumlarına son dönemlerde bağlandığını belirtir⁸⁷.

2.2.16.1. Ekin İşlevleri

1. Zaman gösterme işlevinin aşınmasıyla kalıcı adlar oluşturmuştur.

alınmış: “sahiplenilmiş, satın alınmış” < al-(1)n-mış

⁸⁶ Korkmaz, 2014: 165.

⁸⁷ Ergin, 2009: 335

Urdı Tañrı bir meşel bir kıl **alınmış** erkedmes umas nerse üze kimke kim rüzı kılsa miz (RKT 30/6b2= 16:75). Bolğay kim men kelgey men sizge andın **alınmış** ot birle yā bulğay men ot üze köndürgenler (HKT 301b/1=20:10). Taķı āğār bolsañız säfār üzä taķı bulmasañız bitigçi **alınmış** tutuğlar (TİEM 73 37r/6=2:283).

ıdılmış: “peygamber, elçi” < ıd-(ı)l-mış

Aydı: ne ol işiñiz ey **ıdılmışlar** (RKT 30/27b2= 15:57). Taķı haķıķat üze sen **ıdılmışlardın** (ÖKT 76b/4=B:252). Taķı haķıķat üze sen **ıdılmışlardın** (HKT 39a/4=2:252). İdmadımız **ıdılmış** yalawaç, meger sewinç berigliler, korķutıǵlılar (AKT 5a/6=18:56). Yalğanķa tuttı nūh boğunu **ıdılmışları** (TİEM 73 270v/9=26:105).

ķalmış: “geride kalan” < ķal-mış

Ançada ķurtǵardımız anıñ boğnını ķamuğ meger ķurtǵa **ķalmışlar** içinde (RKT 34/37a3=37:135). Teñri anlarını kim köni yol tutdılar **ķalmışları** edğü işlerde yigreki İdiñ katında şevāb yanmaķ anda (AKT 15b/4=19:76). Ribāmı ķılıñlar anıñdın kim kıldı silärni ķalmışları nāk ħalifni anıñ içinde (TİEM 73 397v/2=57:7).

keçmiş: 1. “eski topluluk, halk” < keç-miş

Aydı: né ol evvelķı **keçmişler** ħāli? (RKT 31/49a2=20:51). Mundağ oķ belgürtdimiz seniñ üze sawlardın ne kim oza **keçmişde** (AKT 24a/8=20:99). Aydı ol kim kertgüñdi ay boğunum män korķar män silär üzä **käçmiş** boçun küni täg (TİEM 343r/8=40:30).

2. eskide, mazide kalmış, yaşanmış olay ya da durum.

Mundağoķ belgürtdimiz seniñ üze sawlardın ne kim oza **keçmişde** (AKT 24a/8=20:99). Çın bu oķıǵu **käçmişini** ayur tañrı ķulı oǵlanı üzä üküşrāk ol kim anlar anıñ içinde iħtilāf bolurlar (TİEM 73 279v/4=27:76).

3. eski.

Taķı ol, ün irür **keçmiş** ünler ħaddın ya‘nī Cebrā‘il üni inen tiwe öltürmek birle taķı ol tiwe öltürgen (AKT 103a/10=69:5). Ķaçan kälđi ärsä añar sözlädi añar **käçmiş** sawlarını aydı korķmağıl ķutulduñ küç ķılıǵlı boğunlardın (TİEM 73 282r/2=28:25).

kirtgünmiş: “inanmış, iman etmiş” < kirtgün-miş

Aygaylar: arıǵ sen sen biziñ erkligimiz sen olarda adın kendü tapnur erdiler perilerni üküşleri anlarğa **kirtgünmiş** tururlar (RKT 33/56a1=34:41).

ölmüş: 1. “ölü” < öl-miş

Ol Tañrı ıdı yellerni koparur bulutnı sürdümüz anı **ölmüş** él tapa tırgüzür-miz anıñ birle yerni **ölmüşde** kiñin mundağuk halknıñ tirilmeki (RKT 33/69a3=35:9). Tañrı kökdin suwdın tağı tırgüzdi anıñ birle yerni **ölmüşindin** soñ (HKT 23b/2=2:164). ‘İlm-i yaqın ol bolur kim bilgeyler kim Teñri ta‘älä tırgüzür **ölmüşindin** soñra (AKT 142a/2=102:5).

2. ölme, ölüm.

Andın soñ qopğarduk sizni, **ölmüş**ñizdin soñ; bolğay kim siz şükr qılğay siz (HKT 8a/7=2:55).

yemiş: 1. “meyve” < ye-miş

Yüz ewürdiler ıdımız olar üze qaçu aqını tegşürdümüz olarğa büstänlar içre iki büstän **yemişlig** tiken yılğun turur tağı ne erse sidr yıgaçındın az (RKT 33/37b2=34:16). Yoqa bergäy miz anlarğa **yemiş**lar birlä ymä ät birlä anıñdın kim arzularlar (TİEM 73 386v/7=52:22).

2. incir ağacı, yemiş.

Çıkmaz **yemiş**din çäçäk qablarındın yük kötürmäz hiç tişi ymä näkni qoğmaz mäğär anıñ birlä (TİEM 73 352v/2=41:47).

2. Genellikle tek veya çift heceli geçişsiz fiil kökleriyle edilgen fiil gövdelerine gelmektedir.

bitinmiş: 1. “yazılı, yazılmış” < bit-(i)-miş

Anlar kim uğarlar yalavaçqa anasındın tuğa bitig bilmegenke ol kim bulurlar anı **bitinmiş** olar üskinde (RKT 28/33b2=7:157). **Bitinmiş** kitāb birle, ol taqılmış kāğıd içinde; ya‘nī kitāb turur yazılmış iwuq terisi içinde, menşür qılmış (AKT 55b/1=52:23). Tağı eger indürse irdük seniñ üze kitāb, **bitinmiş** kāğıd üze, tağı sıkasalar irdi anı eligleri birle (HKT 123b/9=6:7).

2. masal, efsane.

Aydılar: burunqılarınñ **bitinmiş**leri munuñ üçün kim kötürseler yazuqlarını, tükel, kıyāmet kün; tağı anlarınñ yazuqlarındın kim azdururlar anlarını, ‘ilmdin öñin birle (HKT 259a/7=16:25).

ewrülmiş: 1. “sapmış” < ewür-(ü)l-miş

Eger yansa siz Tañrıқа rästhıķ üze ewrülmiş turur köñülleriniñiz. (RKT 38/90b2=66:4).

2. çevrilmiş, geri çevrilmiş.

Ne neñ yıǵar anı? Āgāh bolǵul, ol kün, kelür anlarǵa, irmez **ewrülmiş** anlardın (HKT 213b/9=11:8).

3. (zaman, vakit olarak) geri dönme, dönüş.

Kim ärsä tükäl kıılıñlar anlarǵa bıçıǵlarını **äwrülmiş** waqtlarına tägi (TIEM 73 139r/4=9:4).

kesilmiş: 1. “farz, Allah’ın emri” < kes-(i)l-miş

Buyrulmuş yazuķ yoķ siziñ üze anıñ içinde kim taplaşsa sizler anıñ birle **kesilmiş**de kiçin, ol Tañrı erür bilgen ħakim (RKT 26/3b1=4:24). Atañız oǵlanlarıñız bilmäs sizlä qayuları yaqın silärkä asıǵ kıılmaķın bälǵürtüp **käsilmiş** ülüş tañrıdın (TIEM 73 59r/8=4:11).

2. Belirlenmiş, ayırt edilmiş.

Taķı aydı: tutunǵay men qullarıñdın ol waqtın kesilmiş (ÖKT 185b/3=N:118). Yazuķ yoķ silär üzä taplaşsa silär anıñ birlä täñläp **käsilmiş**dä keçin (TIEM 73 61v/1=4:24).

3. yok edilmiş.

İdiñdin taķı anlar uyunǵanlar boldı kesilmiş meñiz (HKT 542b/5=68:20).

Ya’ni bu büstän **kesilmiş** teg boldı qara boldı, kiçe qarañqusı kibi ya’ni qara qom kibi (AKT 100b/10=68:20). Ħüküm kılduķ añar ol işni kim bularnıñ quyruqları **käsilmiş** turur tañ başındalar (TIEM 73 194v/8=15:66).

4. tükenmiş, takatsiz kalmış.

Yaymaķnuñ qamuǵını kim bolǵay sen melāmet kıılınmış, **kesilmiş** (HKT 273b/4=17:29).

kıılınmış: “yapılmış, edilmiş, yerine getirilmiş” < kııl-(i)n-miş

Olarǵa anıñ içinde cüftler arıǵ **kıılınmış**, kigrür-miz olarnı soǵuķ qölikeke (RKT 26/28b3=4:57). Taķı erdi Teñriniñ işi **kıılınmış** (ÖKT 162b/2=N:47).

Taķı ol waqtın kim keldi Mūsā bizniñ belǵülüg kıılınmış waqtımızge taķı sözledi aña İğisi (HKT 162a/8=7:143). Şaf tutup uruş waqtında ğüyā kim anlar bolurlar muħkem **kıılınmış** binā kibi (AKT 86b/14=61:4). Altundın taķı kümüşdin taķı nişānlıǵ **kıılınmış** aqlardın taķı tewā vä sıǵır vä qoy vä kăçigdin (TIEM 73 39r/7=3:14).

kötürülmüş: “kaldırılmış, dikleştirilmiş, çardaklı (bahçe)” < köt(ü)r-(ü)l-miş

Ol kim yarattı bustānlar **kötürülmüş**ler, taķı kötürülmemişler taķı ĥurmā yıģaĥların taķı ekinni türlüģ türlüģ mīvesi taķı zeytūnnı taķı enārnı; oĥşaşģan taķı oĥşaşmaģan (ÖKT 236b/3=E:141). **Kötrülmüş** yoķaru İdi ĥatında, arıģ bolmuş yalawaĥlar elinde ya‘nī ferişte (AKT 125a/10=80:14). Yana lāvĥü‘l-maĥfūzda ant ol ew ĥaĥķı, ymä ol **kötrülmüş** köģä ĥaĥķı yana ol tolanmış täñiz ĥaĥķı idiñniñ ĥını kalgülük (TİEM 73 385r/6=52:5).

3. Sıfat tamlamaları oluşturur, ilgeĥ öbeģi kurarak gibilik, benzerlik anlamları katar.

asılmış: “değer verilmeyen kuma, ne dul ne de kocalı, ne evli ne bekar, (bir köşeye itilmiş) kuma” < as-(ı)l-mış

Sizler anı **asılmış** teg eger řalāĥ kılsa sizler ĥorķsa ol Tañrı erür örtgen ulaşu yarlıķaģan (RKT 26/88a3=4:129). Eger suķluķ kılsañız kıřmañız kıřmaķniñ ĥamuģını kim ĥođsañız **asılmış** meñizlig (HKT 96a/9=4:129). Umaģay silär kim dād kıılmaķiñızlarķa ĥunĥuylar ara näĥä üřiksälär ämitmäñlär ĥamuģ ämitmäkkä ĥođar silär anı **asılmış** täģ (TİEM 73 73v/8=4:129).

atanmış: “belirlenmiş, karar verilmiş, muayyen” < ata-n-mış

Tün üze musaĥĥar kıldı kün hem aynı ĥamuģ yorıyur **atanmış** zamanķa tegi bilgil ol ‘azīz örtgen turur (RKT 34/80 a1=39:5). Ey anlar kim bittiler ĥaĥan kim borĥ alsañız borĥ birle **atanmış** vaķtģa tegrü bitiñ anı (ÖKT 89a/2=B:282). Ay anlar kim bittiler! Ol vaķtın kim borĥ alıřsañız borĥ birle **atanmış** vaķtģa tegrü bitiñ anı (HKT 45a/2=2:282). Ay anlar kim bittilär ĥaĥan borĥ alıřsañız borĥ birlä **atanmış** vaķtķa tegi bitiñ anı (TİEM 73 36v/1=2:282).

üdürmüş: “ayrıntılı, tafsilatlı” < üdür-müş

İğtımız olar üze aĥar suwnı ĥekürgeni yağağ ĥekürgeni yağağ ĥekürge hem baĥalar hem ĥannı **üdürmüş** belģüler uluģsıģlıķ kıldılar erdiler bir boçun yazuķlıģlar (RKT 28/15a3=7:133).

2.2.17. -(x)n

Fiilden isim yapım ekidir. Sıfat türettiģi durumlar da vardır. Fiilin gösterdiģi hareketle ilgili kalıcı adlar yapar. Türetilen adlar genellikle eylemin sonucunu bildirir yahut gerĥekleřtirilen eylem sonucu ortaya ĥıkan nesnenin adını yapar. Tek veya ĥift heceli fiil köklerine eklenebilmesine karşın ĥatı ekleriyle genişlemiş fiillere eklenmez.

ağın: “dilsiz, lal” < ağ-(i)n

Bütünlüğün teprenigililer ésizi Tañrı üskinde sağırar **ağınlar** anlar kim ögün uqmazlar (RKT 28/75a3=8:22). Sağırar, ağınlar, közsüzler anlar bilmesler (ÖKT 45a/3=B:171). Ol nirse birle kim işitmes meger ündemekni taqı kıqırmaqnı sağırar, **ağınlar**, közsüzler anlar bilmesler (HKT 24b/2=2:171). Bütünlüğün tınlıg täpräniğligläriñ şärräki tañrı üskindä üzlär ol **ağınlar** ol anlar kim ögüt uqmaslar (TİEM 73 133r/8=8:22).

bulun: “esir” < bul-(u)n

Bolmadı peygamberğa kim bolsa aña **bulunlar**, ançağa tigrü kim köp öldürse yir içinde (HKT 179a/7=8:67). Kämışti köñülläri içinde qorqunçnı. bir gürühni öldürdüñizlär taqı **bulun** kıldıñızlar bir gürühni (TİEM 73 306v/7=33:26).

egin: 1. “sırt, dağ, tepe” < eg-(i)n

Ol ol kim kıldı sizge yirni yüke ögrenen yörün **eginleri** üze taqı yñ anıñ rızqındın (HKT 540b/3=67:15).

2. suret, görünüş.

Neçemi yoqattımız olarda aşnu körlügrek boğundın éw tonındın **egin** tonındın (RKT 31/29a2=19:74). Niçe heläk kıldımız anlarda öñdin uluslarını anlar ezgürek erdiler iw tonındın, **egin** tonındın (AKT 15b/1=19:74).

3. omuz.

Ol ol kim kıldı sizge yirni yükke ögreñen, yörün **eginleri** üze taqı yñ anıñ rızqındın (HKT 540b/3=67:15).

ekin: 1. “ekin, mahsul” < ek-(i)n

Körmez mü sen ol Tañrı indürdi kökdin suwnı kigürdi anı yullarğa yer içinde yana çıkarur anıñ birle **ekinni** türlüğ türlüğ anıñ güneleri yana qurur (RKT 34/91b2=39:21). Taqı qayu vaqtın kim ewrülse taqı qılır yer içinde fesäd qılmaq üçün anıñ içinde taqı qılmaq üçün **ekinni** taqı uruğnı (ÖKT 57b/2=B:205). Andın soñ çıkarur anıñ birle **ekinni** körklüg heyetleri rengleri (HKT 440a/6=39:21). Bar anda míveler taqı hürmä çiçeklig, **ekin** ya‘nı däne, yapraq eyesi taqı çiçek eyesi (AKT 64b/8=55:1). Azu körmäzlär mü biz sürär miz suwnı otsuz quruğ yär tapa bes çıkarur miz anıñ birlä **äkinlär** yär andın yılqıları taqı özläri (TİEM 73 303r/1=32:27).

2. ekin, kazanç, mecazen ve teşbih nev’inden olarak dünya nimetleri yahut Ahiret sevabı.

Kim tileyür erse āhîret tarıĝlaĝını artururmiz añar **ekini** içinde kim kim tileyür erse dünyā tarıĝlaĝını bérür miz andın yoĝ añar āhîret içre hiç ülüş (RKT 36/14b1=42:20). Kim tileyür irse ol cihān **ekinini** arturgay miz aña **ekini** içinde (HKT 463a/3=42:20). Kim tilār ärsä ol cihān **äkini** arturgay-miz añar äkini içindä taĝı kim tiläyür ärsä bu aĝun yürätĝünini berür miz añar aĝın yoĝ añar āhîrät içindä ülüşdin (TİEM 73 354r/5=42:20).

3. tarla, mahsul yeri.

Tişileriñiz ekin turur sizlerge; keliñ **ekinleriñizge** neteg kim tileseñiz (ÖKT 64b/2=B:223). Tişileriñiz ekin turur sizge; keliñ **ekiniñizge** neteg tileseñiz (HKT 33a/7=2:223).

esin: “rüzgar” < es-(i)n

Ol esgen **esin** ĥaĝĝı ol yüĝlüĝ bulıt ĥaĝĝı arıĝ ve ağır yük ol terk yoriĝli kemiler ĥaĝĝı (RKT 37/83a2=51:1). Ğaçan bolsa silār kemi içindä sürsä olarnı bir **äsın** birlä ĥoş säwnürlār (TİEM 73 155r/7=10:22).

tütün: “duman” < tüt-(ü)n

Yana fermānladı kökni törütmeĝ tapa ol bir **tütün** erdi aydı añar yime yerke: keliñler köñlün azu köñülsüzün aydılar: keldimiz boyun sügenler (RKT 35/77b1=41:11). Andın soñ yönendi kök tapa taĝı ol **tütün** aydı aña taĝı yirge (HKT 455b/9=41:11). Ne ĥunük ve ne ĥoş, nā-rāĥat kölge bolĝay, tamuĝniñ ĥara **tütün**indın ıssıĝ (AKT 69b/14=56:4344). Pärilār atası yarattımız anı munda öñdün **tütünsüz** otdın (TİEM 73 193v/2=15:27).

uzun: 1. “uzun, uzun boylu” < uz-a/u-n

İndürdimiz kökdin suwnı bereĝätliĝ ündürdü-miz anıñ birle büstānları bıĝıĝu ewünni ĥurmā yıĝaçını **uzunlar** añar māve ükülmiş (RKT 37/71a2=50:10). Taĝı **uzunluk** yanındın ‘ilm içinde taĝı ten içinde (ÖKT 74b/3=B:247). Ündürdük anıñ birle büstānlarını taĝı bıĝilgen nerseniñ ewünün taĝı ĥurmā yıĝaçınıñ **uzunluk** ĥālı üze (HKT 495b/2=50:10). Andın soñ zencirliĝ ĝılıñ boynunĝa, otdın; anıñ **uzunluğu** yetmiş arşun bolur (AKT 104b/6=69:32). Küç birlä tartar ärdi ĝişilärni andaĝ ĝalı anlar **uzun** bädük ĥurmā tüplärindin tartıp (TİEM 73 390v/8=54:20).

2. (zaman, süre bakımından) uzun, uzunluk.

Kimkä **uzun** tiriglik bersä miz añar ĝuĝı äwrār miz anı törütüĝi içindä (TİEM 73 323r/7=36:68).

3. ĝok.

Kaçan edgülik kılsa miz âdemî üze yüz ewrer özin bir sñardın tartar yâ boynağuluk kılor kaçan tegse añar ésizlik **uzun** teslim du‘âlar idisi (RKT 31/7-1b3=41:51). Mirşâd tutulmuş tãgilerğa ya‘nî kâfirğa küyü yanışı tamuğ bolğay andın, **uzun** rüzgârda (AKT 120a/12=78:23).

yaqın: 1. “yakın (zaman, vakit)” < yaq-(1)n

Ol Tañrı kim indürdi bitigni rāstlıq üze terāzūnı né bildirür saña bolğay kıyāmet **yaqın** (RKT 36/12b1=42:17). Te‘hür kılgıl **yaqın** vaqtğa tegrü icābet kılalıñ ündemekiñge taqı uyalıñ yalawaçlarğa (HKT 251b/2=14:44). Nälük keniktürmädiñ meni **yaqın** vaqtğa tägi şadaqa bergäy ärdim bolğay ärdim edgülärdin (TİEM 73 410r/8=63:10).

2. aralarında ilgi bulunan, yakın (insan ilişkileri bakımından).

İdilerindin hem ħorluq yaqın tiriglik içinde mundağuk yanut bérür-miz yalğan қоşғанларға (RKT 27/29b1=7:152). Taqı ol vaqtın kim sorsa saña қullarım méndin men **yaqın** men icābet kılor men (ÖKT 50a/4=B:186). Yoқ bizge şefā‘at kılganlardın taqı **yaqın** dostdın (HKT 355b/5=26:101). Anıñ içinde yalğan yazuq yoқ İdi ħāzretinde Teñri қatında timek қurb, **yaqınlıq** bolur (AKT 64a/4=54:55). Anlarnıñ äligläri üzä ađaқları üzä қınмағайлар seniñ yarlığıñқа **yaqın** söz içindä baçıq kılıñ anlar birlä yarlıқayu қoluñlar anlarnı tañrıdın (TİEM 73 407v/7=60:12).

3. yakın (mesafe).

Eger bolsa nerse yaqın, **yaqın** yol oğrayu āsān yawuq uğğatılar saña ançası bar ıraқ boldı olar üze (RKT 29/32b3=9:42). Yığaçlar başını aşaqğa indürüp turğay, mīvesi yığaçdın ayrılıp **yaqın**ında turğay (AKT 66b/15=55:54). Қayда tiläsä silär **yaqın** kelmäñlär bu yığaçқа bolğay silär küç қılıғlılardın (TİEM 73 5v/3=2:35).

yıgın: “topluluk, küme” < yığ-(1)n

Ün қılıғlı bolup ot çıkарғанлар birle, çıkıғlı bolup taqı gāret қılıғанлар birle, tañ birle қopardılar anda toғnı ortada boldılar anıñ birle bir **yıgında** ħaqıқat üze âdemî, idisiñe nū-sipāslıq қılıған (HKT 579a/3=100:6). Ol kün terār miz anlarnı қamuғnı ay pārilär **yıgını** üküş bolduñızlar қışilärdin (TİEM 73 107v/7=6:128).

yoğun: “yok olma, ortadan kalkma” < yoğ-(u)n

Anlar kim yalğan tuttılar biziñhem āñiretni körgüni yoқ **yoğun** boldı anlarnıñ işleri ħiç yanut bérilmez meger ol kim kılor erdiler (RKT 28/8b2=7:118).

Oқиғайлар anlarını, yanut bermegeyler anlarқа. Қıldımız anlarlı ara yoқ **yođunluқ** (AKT 5a/1=18:52).

2.2.18. -(x)r

Yapı bakımından sıfat-fiil ekidir. Fiil çekimlerinde geniş zaman işlevini karşılar. İsim çekimlerinde ise geçici adlar oluştursa da kalıplaşarak kalıcı isimler türettiği örneklerle rastlanmaktadır. Ancak çok fazla işlek bir ek değildir. Sınırlı sayıda örneklerine rastlanmaktadır.

biçer: “biçe işini yapan kişi” < biç+(e)r

Ol kim könmäs mägär kim köndürülsä nä ol silärkä nätäg käsär **biçär** silär (TİEM 73 156v/8=10:35).

meñzer: “benzer, aynı, eş” < meñ+(i)z+e-r

Ol şüret üze kim tiler, tertib kıldı seni; anıñ qarındaşlarına **meñzer**, erkek ya tişi (AKT 126b/11=82:8). Alurlar bu dünyä näkini ayurlar harayna örtülgäy biziñkä, ägär kälsä anlarқа añar **mäñzär** täg alurlar anı (TİEM 73 128r/7=7:169).

tapar: “ecir, gündelikçi, ücretle çalışan, nefisini kiraya veren” < tap-(a)r

Tegmä bir öz tatқusı ol ölümni, bütünlükün kim yanut berlür silär **taparlarıñızni** kıyāmät kün (TİEM 73 56r/5=3:185).

2.2.19. -(x)ş

Yapı bakımından ad-eylem ekidir. Fiillerden iş ve hareket bildiren soyut isimler türetir. Yani bu ekle türetilen isimler fiilin ifade ettiği hareketi gösteren soyut isimlerdir. Türkçenin tarihi dönemlerinden bu yana işlek biçimde kullanılmıştır.

bakış: 1. “bakma, bakış” < baқ-(ı)ş

Anlarını kim köñülleri içinde sökellik bar, baқarlar seniñ tapa, bi-ğüş bolmışniñ **bakışını** anıñ üze ölümün (HKT 486a/5=47:20).

2. şahitlik.

Anlarda bir ançası ötar näzrini anlarda kim küdär **bakışқа** äwürmädilär äwürmäk (TİEM 73 306v/2=33:23).

basış: “baskı, şiddet” < bas-(ı)ş

Azu қолur mu sen anlardın bir tär anlar **basışdın** ağır yüklüglär (TİEM 73 419r/1=68:46).

batış: “batma, batış (güneş)” < bat-(ı)ş

Birdük ol erenlerge kim irdiler za‘if tutulurlar, yirnün kün toğuş yanlarındın taqı kün **batiş** yanlarındın (HKT 161b/2=7:137). Ärmäs eğgölük äwürsä silär yüzünüzläрни kün tuğuşı tapa kün **batiş**ı tapa (TİEM 73 20v/3=2:177).

boğuş: “boğaz” < boğ-(u)ş

Qorqutgıl anlarını ol yawuq kälmiş künkä ançada köñüllär **boğuş** başlarıña tægmiş bolur öfkä qıdı sıñrigilär (TİEM 73 342r/3=40:18).

çıkış: 1. “çıkış, kurtuluş” < çık+(ı)ş Ol, ögütlenür anıñ birle ol kim erse kim biter tañ-rığa taqı soñ küñe taqı kim kim saqınsa tañrıdın, qılğay aña **çıkış** (HKT 535b/6=65:2). Aygıl idimä kigürgil meni köni kirmäkkä çıkarğıl meni könilik **çıkış**ıña qılğıl meni maña sendin yaru huccät (TİEM 73 212r/4=17:80).

2. haraç, vergi, hasılat.

Azu tilär mü silär anlardın bir **çıkış** idiniñ yanıtı yegräk ol rüzı berigilärdä yegräki ol (TİEM 73 252v/6=23:72).

qarğış: “lanet” < qarğı-ş

Aydı: çıkğıl andın kim sen sürülmiş sen bütünlükün seniñ üze ol **qarğış** saqış küñiñe tegi (RKT 30/23b3=15:35). Udu idtimız anlarqa bu yaqın ajun içindä qarğış qıyämät kün anlar körksüz qılınmışlardın (TİEM 73 284v/1=28:42).

qarış: 1. “karışma, karışık (karma karışık manasında olup genellikle “katış” kelimesiy-le birlikte kullanılır.)” < qar-(ı)ş

Kendü yalğan tuttılar köni qaçan keldi erse olarqa olar qatış **qarış** iş içinde olar (RKT 37/69b1=50:5). Qarār qılalıñ yirde ol vaqtın kim keldi cihänniñ va‘desi keldük siziñ birle qatış **qarış** (HKT 280b/9=17:104). Yana yalgandurdılar ‘azrā’ılğa, neteg kim keldi anlarqa, anlar **qarış** qatış işler içinde (AKT 49a/5=50:5).

2. başparmak ile serçe parmaklarının uçları arasındaki açıklık, hayvanın ön ayağı.

Taqı sizer sen anlarını oyağlar taqı anlar uyğanlar taqı ewrür miz anlarını, sağ yanga taqı sol yanga taqı itleri, yayğan iki **qarış**ını, qapugda (HKT 283b/3=18:18). Äwrär miz anlarını oñ yarudın sol yaruqa anlarıñ ıtı yağıglı ekki **qarış**ını aşikdä (TİEM 73 215v/6=18:18).

qatış: 1. “(karma) karışık” < qat-(ı)ş

Kendü yalğan tuttılar köni qaçan keldi erse olarqa olar **qatış** qarış iş içinde olar (RKT 37/69b1=50:5). Qarār qılalıñ yirde ol vaqtın kim keldi cihänniñ va‘desi keldük siziñ birle **qatış** qarış (HKT 280b/9=17:104). Yana yalgandurdılar

‘Azrā’ ilğa, neteg kim keldi anlarğa, anlar qarış **qatış** işler içinde (AKT 49a/5=50:5).

2. qarışma, birleşme yeri.

Tägdilär ärsä ekkägükä ol ekki suw **qatışı**ña unıttılar balıqlarını tuttı anıñ yolını täñiz içindä bir ew (TİEM 73 219v/4=18:61).

meñzeş: “benzer, eş, emsal” < meñ+(i)z+e-ş

Teñrinin köni yolu kim birilse bir kimerse sizge birilgen nerse **meñzeşini** hüccetleşseler (ÖKT 109a/5=A:73). Eger yığılsa kişiler taqı periler munuñ üze kim kelseler bu Qur’ān **meñzeşi** birle; kelmezler **meñzeşi** birle (HKT 279a/4=17:88).

oynaş: “oynaş, aralarında gayri meşru münasebet bulunan kadın veya erkekten her biri, dost” < oyun+a-ş

Eđgülik birle, küdeşgenler, zinā kılmaganlar yime tutmağlılar örtügli **oynaş** yana kaçan beglig bolsalar (RKT 25/5a3=4:25). Tişilig alıñlar olarnı boğunları ärk bermäki birlä berinlär anlarğa tärlärini körklüglük birlä özlärin küdäzigililär zinā kılmaglılar ap ymä **oynaş** tutuğlı (TİEM 73 61v/5=4:25).

sakış: 1. “hesap sorma, sorgu” < saq-(i)ş

Bütünlükün seniñ üze ol qarğış **sakış** küniñe tegi. Aydı: ey İdim küdğil maña ol künke tegi kim qoparurlar (RKT 30/23b3=15:35). Taqı Teñri revān **sakış** kılgan (ÖKT 56b/5=B:202). Taqı aydılar: İdimüz! İwgil bizge ülüşümizni **sakış** künindin aşnu (HKT 433a/5=38/16). Teñrige qulluqları birle sakış bolmış turur anlarğa, samak anlarğa (AKT 16a/5=19:94). ärklig **sakış** yanut küniñiñ seni birläp saña tapınur miz yana sendin ök yārī tilänür miz (TİEM 73 1v/3=1:4).

2. sayma, hesaplama, hesap.

Taqı kim kim ündese tañrı birle öñin tapungu, yoq hüccet aña anıñ birle; haqıqat üze **sakış**ı idisi qatında (HKT 335a/7=23:117). Ol ol idi kim kıldı küñni yarutğan aynı yarukluk täñlädi anı tüşnäklär bilsä silär yıllar sanını **sakışını** (TİEM 73 153v/2=10:5).

3. kıyametin kopacağı gün, kıyamet günü.

İdimizä yarlıkağıl meni atam anamnı kertgünüglilärni ol kün qopar **sakış** (TİEM 73 191v/4=14:41).

4. din, şariat.

Yoq anlar üzä kim saqnuqluq kıılurlar anlarınñ **sakış**larındın narsädin yoq kim ädäb ögüt bolğay kim qorqaylar (TİEM 73 101v/2=6:69).

savaş: 1. “kavga, çekişme” < sav-(a)ş

Seniñ İdiñ tuta and kirtgünmezler hūkm kıldurğınça anlar saña aniñ içinde kim **savaş** boldı olar ara, yana bulmaslar (RKT 26/37b1=4:65).

2. savaş, çarpışma.

Öç kılsa bulardın birisi biri üze, icābet kılmasa Teñri hūkmine, savaşıñ aniñ birle kim küç kıılır (AKT 46a/10=49:9).

toğuş: “doğma, doğuş”

Birdük ol erenlerge kim irdiler za‘īf tutulurlar, yirñüñ kün **toğuş** yanlarındın taqı kün batış yanlarındın (HKT 161b/2=7:137). Kaçan kim tegdi erse kün **toğuş**ınga, buldı anı toğar bozun üze; kılmaduqmız anlarğa anda adın örtüg perde (AKT 7b/3=18:90). Ärmäs eğgülık äwürsä silär yüzñüzlärni kün **tuğuşı** tapa kün batışı tapa (TİEM 73 20v/2=2:177).

toķuş: “savaş, çarpışma” < toķu-ş

Toķışları olar ara kıatığ (RKT 38/27b2=59:14). Bitildi Teñriniñ üze **toķuş** ol nāhoş körülmiş turur sizge (ÖKT 61a/1=B:216). Biz küç eyeleri biz taqı kıatığ **toķuş** eyeleri biz (HKT 363a/3=27/33). Yana äğär bulsa sän olarnı **toķuş** içinde ürkütgöl anlarını kim arķalarındın bolğay kim anlar öğüt tutğaylar (TİEM 73 136v/5=8:57).

ülüş: 1. “nasip, kısmet, pay” < üle-ş

Qılurlar añar kim bilmezler bir **ülüş** andın kim rüzı kıldımız olarķa Tañrı tuta and sorlur sizler andın kim yalğan yaratur sizler. (RKT 30/56b2=16:56). Erenlerge **ülüş**i bar ol nersedin kim kıoğtı ata ana taqı yakınraqlar taqı tişilerge **ülüş** ol nersedin kim kıoğtı (ÖKT 146a/3=N:7). Taqı kıılurlar ol nirsege kim bilmesler **ülüş** ol nirsedin kim rüzı kılduķ anlarğa Tañrı tutar ant içer men sorulğay siz (HKT 262b/2=16:56). Aytdı bularğa Teñri yalawaçı ya‘nı Şālih: Teñri ervānesine, aniñ **ülüş**i suwdın yığmañ (AKT 135b/5=91:13). Sürdi anı tañrı aydı alğay oķ mñ sñniñ kıllarıñdın **ülüş** tññlñmiş käsilmiş (TİEM 73 72v/4=4:118).

2. cüz, parça.

Yana biz idimiz tapa yanur-miz kıldılar añar kıllarındın **ülüş** ādemī nū-sipās belgülig (RKT 36/42a2=43:15). Körmediñ mü anlarını kim birildiler **ülüş** kitābdın (HKT 50a/3=3:23). Ey anlar kim mandılar, kıorķuñ İdidin, inaniñ Resülingā, berilür sizge iki **ülüş** rahmetindin (AKT 75b/6=57:28). Anlar kim kıldılar oķığunı **ülüş** ülüş (TİEM 73 195v/4=15:91).

yanış: 1. “dönüş, dönülecek yer” < yan-(ı)ş

Bu bir pend bütünlükün saşnuşşarğa **yanış** körklüki (RKT 34/66a1=38:49). Taşı bu Qur’ân taşı haşıkat üze saşnuşşarğa **yanışnıñ** körklüglüki (HKT 435b/6=38:49). Mirşād tutulmuş tağılerğa ya’nı kâfirğa küyü **yanışı** tamuğ bolğay andın, uzun rüzgārda (AKT 120a/12=78:22). Nāçā üküş kântlārdā zamān berdim añar ol küç kılığlı ārdilār yana tuttum anlarını maña turur **yanış** (TİEM 73 246v/1=22:48).

2. dönüp dolaşılın yer.

Bilgil ol Tañrı yoş meger tapunmaşşa sezā bir Tañrı yarlıkatu kolğıl yazuqlarıñnı mü’mınler üçün hem mü’mınlerni Tañrı bilür **yanışnızlarnı** turğu yerinızlarnı (RKT 37/16a2=47:19).

3. tabir, yorumlama, beyan etme.

Ol kim kıldım işımdın ol anıñ **yanışı** umadıñ anıñ üzā sārnu (TİEM 73 221r/4=18:82).

4. sığınma, sığınma yeri.

Ortaş katsa tañrıça harām kıldı oş tañrı anıñ üzā uşmañnı anıñ **yanışı** ot yoş küç kılığlılarğa (TİEM 73 89v/2=5:72).

5. borç.

Taş yorır ‘arablardın kimi tutar anı kim ribāmlar **yanış** köz tuta turur silärkä tüzginçlärni (TİEM 73 149r/6=9:98).

2.2.20. -(x)t

Tek veya çok heceli fiil kök ve gövdelerine eklenerek adlar ve sıfatlar türetir.

art: “arka, art” < ar-t

Bütünlükün anlar kim ündeyürler sēni kiçig ēwler **artındın** üküşrekleri anlarınñ uşmaslar usları yoş (RKT 37/5b3=49:4). Bilür anı kim ileylerinde turur taşı anı kim **artlarında** turur (ÖKT 78a/3=B:255). Yana **artkaru** kaytdı, arşasını Resülğa berdi taşı uluğsındı ya’nı kibr keltürdi, haşğa boyun bermedi (AKT 117a/8=74:23). Kaşan kolşa silār yalavaş hatunlarındın kılığdın koluñlar anlardın pārdā **artındın** (TİEM 73 309r/2=33:53).

aşut: “yokuş” < aş-(u)t

Andağ irmes; haşıkat üze ol, irdi āyetlerimüzğa boyun sümegen kötürgey men anı küçey aşutğa (HKT 555a/2=74:17).

ayırt: 1. “ayırılma, boşanma, ayırım, fark” < ayır-t

Kim belgürtse olarka ol kim **adırt**laşurlar anıñ içinde néme bilseler anlar kim tandılar kim olar erdiler yalğançılar (RKT 30/49a2=16:39). Taqı öğretürler ol ikegüdin anı kim **ayırt** kemişürler anıñ birle artuqı cüfti arasında (ÖKT 34a/2=B:102). Ol vaqtın kim yalawaçlar vaqtları belgülig kılındı qayu kün için vaqt yaqın kılındı **ayırt** küni için (HKT 560a/5=77/13).

2. engel, sınır, perde.

Taqı kıldı ol ikisi arasında **ayırt**, taqı yığılmış yığılnmaq (HKT 349a/6=25:53).

ayırt: “ayırt, fark” < ay(1)r-(1)t

Taqı kitāblarıña taqı yalawaçlarıña **ayırt** kemişmäz miz bir kim ärsä arasında yalawaçlardın (TİEM 73 37v/4=2:285).

kirit: “anahtar” < kir-(i)t

Añar köknüñ kiritleri hem yerniñ **kirit**leri anlar kim tandılar Tañrınıñ nişānlarıña bu ögür olar ziyānlıqlar (RKT 35/13b3=39:63). Yā analarıñız kız qarındaşınıñ ewlerindin yā ol nirse kim erklendiñiz **kirit**lerini yā dostuñız (HKT 343b/8=24:61).

ögüt: “ögüt, nasihat” < ög-(ü)t

Kim kim kelse aña **ögüt** idisindin taqı yığılsa aña ol kim keçti (ÖKT 87a/3=B:275). Bu açmaq kişilerge taqı köni yol taqı **ögüt** saqnuqlarğa (HKT 65a/7=3:138). Taqı kim āgāh kıldı saña bular arıg bolsa, ya pend tutuçı, menfa‘at kılsa aña **ögüt**? (AKT 125a/7=80:3). Bu bir bitig indürüldi saña bolmasun köñül içindä sezik andın qorqıtmağıñ için anıñ birlä **ögüt** pänd kertgünüglilär (TİEM 73 112v/5=7:2).

yanut: 1. “karşılık, bedel, mükafat” < yan-(u)t

Külmesünler azqına ıqlasunlar üküş **yanut** anı kim kazğanur erdiler (RKT 29/59a1=9:82). Taqı kim öldürse mümini uğrayu **yanutı** tamuğ cāvīdane anıñ içinde (ÖKT 177b/1=N:93). Taqı kim kim öldürüşse Tañrı yolında yā öldürülse yā yiñse birgey miz aña uluğ yanut (HKT 87a/5=4:74). Ol, anlarıñ **yanutı** tamuğ ol anın kim tendiler, tutdılar belgülerimni, yalawaçlarımni kelāhlamak (AKT 8b/2=18:106). Biz zāyi‘ kılmaz miz ädgülük kılığlılarıñ **yanutı**nı (TİEM 73 128v/1=7:170).

2. yanıt, cevap.

Taqı bolmadı qavmınıñ **yanutı** meger kim aydılar: Çıqarıñ anlarıñ konumlarıñızdın haqıqat üze anlar kişileri turur arınurlar (HKT 156a/4=7:82). Oqığaylar anlarıñ, **yanut** bermegeyler anlarğa kıldımız anlarlı ara yoq

yoğunluk (AKT 4b/10=18:52). Silärkä mäñzäglilär oqıñlar olarnı **yanut** ber-sünlär silärkä ägär ärsä silär çın sözläglilär ägär ärsä silär çın sözläglilär (TİEM 73 130v/3=7:194).

2.2.21. -(x)z

Fiilden isim yapım ekidir. Fiilin gösterdiği işi yapan veya fiilin gösterdiği işten etkilenen anlamında isimler ve sıfatlar türetir.

ağız: “ağız, konuşma organı” < ağı-z

Ol kün yakınraq olardın, imändın, ayurlar **ağız**ları birle anı kim yoq köñülleri içinde, ol Tañrı bilgenrek anı kim kizleyürler (RKT 25/23a2=3:167). Ayturlar **ağız**ları birle ol nerseni kim yoq köñülleri içinde (ÖKT 134b/2=A:167). Tileyürler kim söndürseler Tañrınıñ nürını **ağız**ları birle (HKT 185b/3=9:32). Tilerler, söndürseler Teñri nürını **ağız**ları birle ya'nı atsalar Teñri ta'alāniñ nürını İslām dīnindin (AKT 87a/11=61:8). Tilärlär kim söndürmäk tañrı yaruqluqını **ağız**ları birlä tilämäs tañrı mägär kim tükäl qılmaq yaruqluqını (TİEM 73 142r/2=9:32).

boğuz: “boğaz” < boğ-(u)z

Ve qorqıtğıl olarnı āzife küni birle ançada yürekler **boğuz** başına kelgüsi öwke siñrügiler yoq zālimlerka yağıqdın ap şefi'din boyun sunur (RKT 35/32a3=40:18). **Boğaz**layurlar oğullarıñızni taqı tirig qoğmaq tileyürler tişileriñizni (ÖKT 11a/1=B:49). Qarınları içinde içegüde turğan nirse taqı qan arasındın süt şāfi **boğaz**ğa revān barğan içgenlerge (HKT 263b/3=16:66). Taqı qılur silär ruziñizläрни kim silär yalğan tutar silär nātäg bolğay qaçan tegsä **boğuz** başına (TİEM 73 396v/4=56:83).

eğiz: “yüksek, engin” < eği-z

Qayda kim bolsa sizler yeter sizlerke ölüm, neçeme bolsa sizler **eđiz** yüksek ükekler içinde eger tegse olarqa bir eğgülük ayurlar (RKT 26/46b2=4:78). Qayda kim bolsa silär teggäy silärni ölüm ägär bolsa silär **eđiz** yüksäk köşklär içrä (TİEM 73 67v/3=4:78).

e/ésiz: 1. “kötü, en kötü” < és-(i)z

Soñ kıldı anlarda kiçin **ésiz** qoğtılar namāznı hem uğtılar ten tilekleriñe kiçin tüşerler yā körgeyler ğayy atlıg tamuğqa (RKT 31/23a2=19:59). Meñü kalıglılar anıñ içinde **esiz** turur anlarqa ol orunda ağır yük (AKT

24a/10=20:101). Ägär tärklätsä ärdi tañrı kişilärkä **esiz** du‘ā qılmaqları birlä anlarğa ewmäkin icäbät qılımış täg (TİEM 73 154r/1=10:11).

2. şer, kötülük, afet, bela.

Yanut bergäy miz anlarğa kim yığğaylar biziñ bälgülärimizdin **esiz** qor qın anın kim yığar ärdilär (TİEM 73 111v/5=6:157).

köz: 1. “göz” < kö-z

Bitidimiz olar üze anıñ içinde bütünlükün et-özke et-öz közke **köz** (RKT 27/51b3=5:45). Taqı bitidük anlar üze anıñ içinde haqıqat üze ten ten birle taqı **köz** köz birle, burun burun birle (ÖKT 217a/1=M:45). Haqıqat üze ten ten birle taqı **köz** köz birle taqı burun burun birle taqı qulaq qulaq birle taqı tiş tiş birle başlarğa tüzlük qılışmaq (HKT 111b/4=5:45). Kirtülüg ya‘nı uluğ kün, andavuç-ol tikilgey ol kişiler **közleri** kim tendiler (AKT 37a/3=21:97). Ayğay ärdilär bütünlükün çüñkä boldı **közlärimiz** biz boğunlar miz yälvilänmişlär qıldı-mız oq kök içindä ükäk bözädimiz anı baqıglılarğa (TİEM 73 193r/2=15:15).

2. basiret, kavrayış, dikkat.

Keldi anlarğa tañrı ol yirdin kim sizmediler taqı kemişti köñüllerinğa qorquğnı, haräb qılurlar iwlerini eligleri birle taqı mü‘minlerniñ eligleri i‘tibär alıñ, ay **köz** eyeleri (HKT 522b/5=59:2).

söz: “söz, kelime, kıssa, kelim, haber” < sö-z

Ol kün ärzü qılğaylar anlar kim tandı, hiläf qıldılar yalawaçğa eger teñlesedi olar birle yer, yime kizlemezler Tañrığa **sözni** (RKT 26/17b3=4:42). Taqı tegşürdi anlar kim zulm qıldılar **sözni** andın öngin kim ayıldı anlarğa (ÖKT 13b/1=B:59). Yalawaçğa qāşkī tüz qılınsa anlarnıñ birle yir taqı örtmesler Tañrıdın **sözni** (HKT 83a/1=4:42). Meger ol kişige kim destür berse añar Teñri, tilese anıñ aytu **sözini** (AKT 24b/7=20:109). Yād qılıñlar tañrıñniñ ni‘mätini silär üzä anıñ täg **söz** baçığı ol kim bütünlük qıldı sizlärniñ üzä birlä anı ançada aydıñızlar (TİEM 73 81r/3=5:7).

yawuz: 1. “kötü, kötülük < yaw-(u)z

Ol kişi kim bezendi añar amelniñ **yawuzı** taqı kördi anı körklüg ol Tañrı kışrur kimni tilese (RKT 33/68a2=35:8). Taqı anıñ sığınğu yeri tamuğ taqı neme **yawuz** yangı yer, yapulğu yer (ÖKT 133a/3=A:162). Anlardın bir ögür orta çaklıg taqı üküş anlardın **yawuz** boldı anı kim qılurlar (HKT 115a/3=5:66). Teñri öwkesi bolur anlar üze la‘net qılur anlarğa taqı anuq qılur anlarğa tamuğnı yeme yawuz turğu yer (AKT 41b/2=48:6). Bilgil nemä

yawuz **esiz** yazuq kılırlar al kıldı oq anlar kim anlarda öndün ärdilär (TIEM 73 197r/9=16:26).

2. günah, hata, kusur.

Eger sñardın tursa siz uluğ yazuqlardın andın kim yıglur siz, biz örtgeymiz sizdin **yawuzlarıñızdın**, kigürgey-miz sizni tüzün kürgü yerke (RKT 26/9a1=4:31). Eger saqınsañız ol nirseniñ uluğlarındın kim yıglur siz andın kitergey miz sizdin **yawuzluqlarıñızdı** taqı kiwürgey miz sizni kiwresi yirge (HKT 81a/3=4:31).

3. kötü kişi.

Asıg kılmadılar ol iki edgüke ol iki **yawuzqa** Tañrı ‘azābındın néerse aylur. (RKT 38/97a2=66:10). Taqı kim bolsa İblis aña qoldaş neme **yawuz** qoldaş (ÖKT 159b/1=N:38). Taqı bolğay kim sewgey siz nirseni taqı ol **yawuz** sizge (HKT 31b/8=2:216). Kıldı Teñri ta‘ālā anlar üçün qatıg ‘azāb, anlar **yawuz** boldı ne kim ‘amel kılduqları (AKT 78a/18=58:15).

4. büyük küçük her türlü günah, kötü, zararlı.

Yazuq kaçrü bağışlayı qolsa **yawuz** bağışlayı qolmaq bolğay añar uluş andın (TIEM 73 68r/9=4:85).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSİM ÇEKİM VE DURUM EKLERİ

Bu bölümde çekim ekleri ve isim hal ekleri ele alınmış olup işlevlerine ve türlerine göre sıralanmıştır. Birbirinden farklı görülen şekillere değinilmiş olup örneklerle pekiştirilmiştir.

3.1. Çekim Ekleri

Türk dilinde isim ve fiil soylu sözcüklerin sonuna eklenerek cümlenin diğer öğeleriyle anlam bağlantısı kuran eklerdir. Kendi başlarına anlamları yoktur.

3.1.1. Çokluk Eki

Türk dilinde çokluk eki işlevi Eski Türkçede birden fazla ekle karşılanmış olup zamanla eklerin işlevlerini kaybetmesi ve +lAr ekinin ortaya çıkmasıyla tek tip biçime bürünmüştür. Kimi araştırmacılar tarafından da topluluk adları türeten kimi ekler çokluk eki olarak ifade edilmiştir.

3.1.1.1. +lAr

Çokluk ekleri isim ve isim soylu sözcüklere gelerek aynı türden varlıkların sayısını, işin ve hareketin miktarını karşılayan eklerdir. +lAr eki Türk dilinin tarihi dönemlerinden bu yana çokluk yapılarını karşılamak amacıyla kullanılan en yaygın çokluk ekidir. Türk dilinin tarihi dönemlerinden bu yana hem isim hem de fiil çekimlerinde kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminden bu yana kullanılmakla birlikte, çokluk kategorisi Eski Türkçede çeşitli eklerle karşılanmış, ancak bu eklerin zamanla işlev kaybına uğramasıyla yerini en yaygın kullanım alanı olan +lAr eki almıştır. Bu eklerin en açık örneği ise Orhun Anıtları'nda rastlanan ve topluluk adları türeten “+(X)t” (*Biriye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler*⁸⁸ (KTGY-1) “Sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan’lar (ve) kumandan beyler”) ve “+(X)n” (*Sabımın tüketi eşid ulayu iniygünüm oğlanım biriki uguşum bodunum*⁸⁹ (BKKY-K1) “Sözlerimi baştan sona işitin, önce erkek kardeşlerim (ve) oğullarım, birleşik boyum”) ekleri oluşturmaktadır. Ancak bu ekler zamanla işlevini kaybederek kalıplaşmış ve isimden isim türeten bir ek hüviyetine bürünmüştür. Eklendiği isimlerin üzerine +lAr çokluk ekini de

⁸⁸ Tekin, 2010: 20.

⁸⁹ Tekin, 2010: 44.

almaya başlaması bir işlev aşınmasına uğradığını göstermektedir. Nitekim bu durumla ilgili örnekler Kur'an tercümelerinde de karşımıza çıkmaktadır: bodunlar < boğ+un+lar “milletler, kavimler” (RKT 31/35b2=19:37), oğulanlar < oğ(u)l+an+lar “çocuklar, evlatlar” (RKT 31/66b2=20:94), (ÖKT 34b/3=B:36), (HKT 19b/5=2:136), erenler < er+en+ler “erkekler” (RKT 37/48b2=48:6), (ÖKT 66a/2=B:228), (HKT 23b/5=2:164).

Eski Türkçede +(X)n ve +(X)t çokluk ekinin yanı sıra +lAr ekinin de kullanılmasından hareketle söz konusu eklerin işlev kaybına uğramasının Türk dilinin sonraki dönemlerinde gerçekleştiği görüşünü öne sürebiliriz. Topluluk adları türeten ve çokluk yapılarını karşılayan söz konusu ekler, zamanla işlev kaybına uğrayarak sadece +lAr ekiyle karşılanan tek tip biçime bürünmüş ve bu eklerin işlevini +lAr eki üstlenmiştir.

Çeşitli araştırmacılar tarafından yazılı metinlerde tanıklanmayan ancak arkaik bir çokluk eki olduğu düşünölen “+(x)z eki tasavvur edilir. Temel çıkış noktalarını ise çokluk ifade eden şahıs zamirleri oluşturmaktadır. Brockelmann, Moğolca çokluk bildiren +s ile bu ekin aynı olduğunu ve çokluk zamirlerindeki +z ile aynı olabileceğini ifade eder⁹⁰. Ekin bu özelliği ile ilgili olarak Mehmet Vefa Nalbant, Eski Türkçe döneminden itibaren görölen ve çokluk anlamından çok ikilik bildiren bir ek olduğunu belirtir⁹¹. Kur'an tercümelerinde de bu ekle karşılanan çokluk yapılarına rastlamak mümkün değildir.

3.1.1.1.1. Ekin İşlevleri

1. +lAr eki, yapısına göre daima iyelik ve hal eklerinden önce kullanılır.

kađađlarıñız: “kardeşleriniz” < ka(rın)+dağ+lar+ñız

Ayđıl: eger bolsa atalarıñız ođlanlarıñız **kađađlarıñız** cüftleriñiz uđuşlarıñız mällar kim kazđandıñız (RKT 29/17a3=9:24). Tağı kıız **kařındađlarıñız** tağı atalarıñız kıız kaşındağları tağı analarıñızıñ kaşındağları tağı ir uyanıñ (ÖKT 152b/3=N:23). Eger bolsa atalarıñız tağı ođullarıñız tağı **kařındađlarıñız** tağı cüftleriñiz tağı yawuđlarıñız tağı mällar kim kařandıñız anı tağı bāzergānlik (HKT 184a/4=9:24). Körmāz mü sen anlarka kim ekki yüzlüglüğ kıldılar ayurlar **kađađlarıña** (TIEM 73 404v/2=59:11).

köklerni: “gökleri” < kök+ler+ni

Törütti **köklerni** yerlerni kōnilikin uluğ yüksek turur andın kim ortağ katarlar (RKT 30/33a2=16:3). Tağı ol kim yarattı **köklerni** tağı yerlerni hağ

⁹⁰ Brockelmann, 1954: 150.

⁹¹ Nalbant, 2008: 21.

birle tağı ol kün kim aytur; bolğul tağı bolur (ÖKT 239a/2=E:73). Yarattı **köklerni** tağı yirni haq birle yüksek boldı ol nirsedin kim ortak qoşarlar (HKT 257b/5=16:3). Yaratmadımız **köklerni** yerlerni, ne kim bular iki arakılıarnı oynagılılar (AKT 32b/5=21:16). Körmaz mü silär nätäg yarattı tañrı yeti qat **köklärni** biri biri üzä (TIEM 73 423r/5=71:15).

köñülleri: “gönülleri” < köñül+ler+i

Bütünlükün destür tileyür séndin anlar kim bitmezler Tañrıqa hem soñ künke şek boldı **köñülleri** ol şekleri içinde tezigürler. (RKT 29/34b3=9:45). Anlar anlar kim bilür Teñri anı kim köñülleri içinde (ÖKT 167a/1=N:63). Tañrıqa tağı soñ künge tağı şeklig boldı **köñülleri** (HKT 187b/6=9:45). Ol İdi kim indürdi töleklikni **köñülleri** içinde mü'minleriñ tā artılsalar imānındın imānları birle (AKT 41a/5=48:4). Kertgünüñlär aymaqluq üçün anlar **köñülläri** içindä ig turur tanıglılar nä tilädi (TIEM 73 427r/8=74 :31).

anlarqa: “onlara” < an+lar+qa

Qorquñlar bir bulğaqdın tegmesün **anlarqa** kim küç qıldılar sizdin aña oq biliñler kim ol Tañrı qatıg qınlıg ol (RKT 28/76b3=8:25). Tağı müjde bérgil anlarğa kim bittiler tağı qıldılar edgü amellerni (ÖKT 4a/5=B:24). Ayturlar saña ne neñ heläl kılındı **anlarğa** aygıl: heläl kılındı sizge arıqlar (HKT 104b/2=5:4). Eger anlar şabr kılsalar ançaqa tegrü kim çıkar anlar tapa; bolğay erdi edgü **anlarqa** (AKT 45b/6=49:5). Nä bolmış turur **anlarqa** pändtin yüz äwrüglilär (TIEM 73 42v/9=74:49).

2. +lAr çokluk eki, çokluk yapılarını karşılamasının yanı sıra eklendiği isimler üzerinde, ilgi eki almadan eksiz ilgi hali görevini karşılayarak isim tamlamaları kurar. Türkçenin dizimsel özelliğidir.

'akıllar: “akıllar” < 'akıl+lar+(in) eyeleri

Tağı sizge kışaş içinde tiriglik ay **'akıllar eyeleri!** Bolğay kim saqıngay siz (HKT 25b/9= 2:179). Ey **'akıllar eyeleri** bolğay kim siz saqıngay siz (ÖKT 48a/3=B:179). Tağı sizge kışaş içinde ay **'akıllar eyeleri** bolğay kim siz saqıngay siz (HKT 25b/9=2:179).

ikiyüzlüglar: “riyakarlar, iki yüzlüler” < iki yüz+lüg+ler(+in) içinde

Ne ol sizke **ikiyüzlüglar içinde** iki ögür Tañrı töpen kıldı olarnı anı kim kazğandılar tileyür mü sizler (RKT 26/53b1=4:88). Negü ol silärkä **ekki yüzlüglar içindä** ekki gürüh tañrı bütün kāmıştı (TIEM 73 68v/4=4:88).

kökler: “gökler” < kök+ler(+in) içinde.

Ol Tañrıka ol kim **kökler içinde** ol kim yerler içinde, örter kimni kim tilese (RKT 25/4a3=3:129). Tağı bilür ol nerse kim **kökler içinde** turur tağı ol nerse kim yer içinde turur (ÖKT 98b/4=A:29). Tağı Tañrığa né kim **kökler içinde** tağı né kim yér içinde tağı vaşiyet kılduğ (HKT 96b/3=4:131). Men ħor turur-men ya‘nī Teñriğa turur **kökler hazinesi** tağı yerler (AKT 91b/9=63:7). Ol tañrı **köklär içindä** yärlär içindä bilür sırrıñızni ymä äşkäräñizni tağı bilür anı (TIEM 73 95v/5=6:3).

köküzler: “gönüller, kalpler” < köküz+ler+(in) eyesi

Aygıl ölüñ öwkeñiz birle ħaķıķat üze Teñri bilgen **köküzler** eyesini (ÖKT 22a/1=A:119). Saķnıñ tañrıdın, ħaķıķat üze tañrı bilgen kögüzler eyesini, ya‘nī **kögüzler içindekini** (HKT 105b/5=5:7). Aygıl ölüñ öfkäñiz birlä ħaķıķat üzä tañrı bilgän **köküzlär iyäsini** (TIEM 73 49v/7=3:119).

tirigler: “canlılar, diriler” < tirig+ler+(in) idileri.

Öldürüldiler Tañrı yolu içinde ölüğler tép kendü **tirigler idileri** üskinde, ruzi bëlürler (RKT 25/24a3=3:169).

yerler: “yerler” < yer+ler+(in) içinde

Ol Tañrıka ol kim kökler içinde ol kim **yerler içinde**, örter kimni kim tilese, kımayur (RKT 25/4a3=3:129). Nerde kim bolsañız teggey sizge ölüm tağı eger bolsañız kötrülmiş berk **yerler içinde** (ÖKT 171b/2=N:78). Bağladımız köñülleri üze ançada kim ħopdılar, aydılar: İdimiz kökler **yerler** İdisi turur (AKT 1b/1=18:14). Berür silär tañrıka anı kim bilmäs ärsä köklär içindä ymä **yärlär içindä** arığ idi ol yüksäk (TIEM 73 154v/8=10:1).

3. Arapça ve Farsçadan alıntı çokluk bildiren kelimeler üzerine de +IAr eki eklenmiştir. Bu durum İslamiyeti kabul etmiş Türk milletinin, İslamiyeti anlamak adına tercüme ettiği Kur’an tercümelerinde, Türkçenin kimi kavramları karşılama yetersiz kaldığı durumlarda Arapça ve Farsçadan alıntı yaptığını, ancak bu dillerin kurallarını benimsemediğini göstermektedir. Ayrıca bu durum, Türkçenin diğer diller karşısındaki ifade gücünü göstermesi bakımından dikkate değerdir.

âyâtlar: (Ar.Ç.+T.) “ayetler” < âyât+lar

Çın-oğ körküttümüz âyâtlarımızni ħamuğını yalğan tuttı hem unamadı (RKT 31/50b3=20:56). Tağı bedel kıılmañ benim **âyâtlarım** birle az ‘ivaźni (ÖKT 9b/1=B:41). Ol munuñ birle kim irdiler küfr ketrürler Tañrıñ **âyâtlarına** tağı

öldürürler peygâmberlerini haqdın öñin birle (HKT 62a/7=3:112). Okıdı anlar üze anıñ **āyāt**larını taķı pāk kıldı. anlarını küfrdin (AKT 88a/14=62:2). Okıyurlar anlar üze **āyāt**ların taķı arıtur anlarını taķı ögrätür anlarķa kitābnı taķı hıkmätni (TIEM 73 54r/3=3:164).

derecātlar: (Ar.Ç.+T) “dereceler” < derece+āt+lar

Amarılarıña amarıda üstün **derecāt**lar tutsun üçün aman birle amarını efsüs iđiñniñ rahmeti yaķşıraq andın kim térerler (RKT 36/50a2=43:32). Tegürgey-men bularnı oğlanları birle; bularıñ **derecāt**ları niçeme bulardın eksük bolsa řā‘at kılmadı (AKT 56a/7=52:21).

ħayrātlar: (Ar.Ç.+T.Ç.) “iyilikler, hayırlı ameller” < ħayır+āt+lar

Ançası bar sınavur üçün sizni anıñ içinde kim bérdi sizke ozuşñ **ħayrāt**lar içinde Tañrıķa yanışıñız (RKT 27/54a3=5:48).

kelimātlar: (Ar.Ç.) “kelimeler” < kelim(e)+āt+lar

Taķı aldı Adem İdisindin **kelimāt**larını taķı tevbesini şabül kıldı (HKT 6b/2=2:37). Taķı rāst aytdı İdisiniñ **kelimāt**ları taķı kitāblarını. Taķı boldı řā‘at kılganlardın (AKT 96a/9=66:12).

mu‘cizātlar: (Ar.Ç.+T.Ç.) “mucizeler” < mu‘cize+āt+lar

ķaçan kim keldi erse olarķa Mūsā belgülig mu‘cizātlarımız birle aydılar (RKT 32/24b2=28:36). Ol ħaķıķatda, kelür irdi anlarķa ilçiler ħüccetler birle ya‘nı **mucizāt**lar (AKT 92b/2=64:6). İndürdimiz oķ bālgülär **mu‘cizāt**lar tañrı köndürür kimni tiläsä köni yol tapa (TIEM 73 259v/7=24:46).

yārānlar: (Far.Ç.+T.Ç.) “dostlar, arkadaşlar” < yār+ān+lar

Yalğan tuttı olarda burun Nūħ şavmi taķı **yārān**ları ol ve řāliħ şavmi (RKT 37/71b3=50:12). Vaķt bolmadı mu anlarķa kim imānķa kirdiler ya‘nı ba‘zı **yārān**lardın, sustlık kıldılar (AKT 74a/9=57:17).

4. Kur’an Tercümelerinde, bazı durumlarda sözcükler Türkçe “+lar” çokluk ekini almadan Arapça ve Farsça çokluk yapılarının kullanıldığı örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu örnekler sınırlı sayıdadır. Kimi durumlarda da farklı anlamsal yapıları karşıladığı görülmektedir.

āyāt: (Ar.Ç.) 1. “ayetler” < āy(e)+āt

Körkitür sizke nişānlarını çayu **āyāt**ıña Tañrınıñ tanar sizler? (RKT 35/69b3=40:81). Taķı neteg kāfir bolur siz taķı sizler oķınur siziñ üze Tañrınıñ

āyātı taķı iininde yalavaçı (HKT 60b/5=3:101). Taķı sizlär oķunur siziñ üzä tañrınıñ **āyātı** taķı iinindä yalawaçı (TİEM 73 47v/8=3:101).

berekāt: “nimetler, bolluklar” < berek+(e)āt

Tañrınıñ raħmeti taķı **berekātı** siziñ üze, iw eyeleri ħaķıķat üze ol ögölmiş, kerim (HKT 221a/5=11:73). Ägär bütünlükün sala boğunları kertgünsälär taķı korķsalar ağay ärdimiz anlar üzä **bäräkātı** kökdin taķı yerdin (TİEM 73 121v/4=7:96).

ğazāt: (Ar.Ç.) “savaş, din uğruna yapılan savaş” < ğaz(a)+āt

Aydılar arındaşlarıñğa ol vaķtın kim yöridiler yirde yä irdiler **ğazāt** ılğanlar (HKT 68a/6=3:156). ägär ıķtıñız ärsä silär **ğazāt** ılı mänim yolumda tiläyü mänim ħoşnüdlükümni kizlär silär (TİEM 73 405v/9=60:1).

mu‘cizāt: (Ar.Ç.) “mucizeler” < mu‘ciz(e)+āt

İdduķ ilçiler ħüccet **mu‘cizāt** birle ya‘nı rüßen şeräyi‘ birle, indürdük anlar birle kitābnı (AKT 75a/6=57:25).

3.1.2. İyelik Ekleri

İsimlerde ve nesnelere sahiplik bildiren eklerdir. İsmın karşıladığı varlığın, bir kişıye yahut nesneye ait olduğunu bildirerek iki isim arasında bağ kuran eklerdir. Yapısı bakımından ad durum eklerini kendisinden sonra alır.

Tablo 3.1 İyelik Ekleri

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
I. Teklik Kişi İyelik Eki	+(x)m +Im +Um	+(x)m +Im +Um	+(x)m +Im +Um	+(x)m +Im +Um	+(x)m +Im +Um
II. Teklik Kişi İyelik Eki	+(x)ñ +Iñ +Uñ	+(x)ñ +Iñ +Uñ	+(x)ñ +Iñ +Uñ	+(x)ñ +Iñ +Uñ	+(x)ñ +Iñ +Uñ
III. Teklik Kişi İyelik Eki	+I +sI	+I +U +sI	+I +U +sI	+I +sI	+I +sI
I. Çokluk Kişi İyelik	+(x)mIz +ImIz	+(x)mIz +ImIz	+(x)mIz +ImIz	+(x)mIz +mUz	+(x)mIz +ImIz

Eki	+UmIz	+ImUz +UmIz	+UmUz +UmIz	+ImIz +ImUz +UmIz	+ImUz +UmIz
II. Çokluk	+nIz	+ñIz	+ñIz	+ñIz	+ñIz
Kişi İyelik	+nUz	+ñUz	+ñUz	+ñUz	+İñIz
Eki	+InIz	+İñIz	+İñIz	+İñIz	
	+UnUz	+Uñuz	+UñUz	+UñIz	
	+UnIz			+Uñuz	
III. Çokluk	+IArI	+IArI	+IArI	+IArI	+IArI
Kişi İyelik					
Eki					

3.1.2.1. Birinci Teklik Kişi İyelik Eki

Sahiplik bildiren “ben” şahsına bağlı bulunan iyelik ekidir. Kullanımı ismin sonundaki ünlü-ünsüz durumuna bağlı olarak farklılık gösterir. Ünlü ile biten sözcüklerde “+m” şeklindedir. Ünsüzle biten kelimelerde; son hecede yuvarlak ünlü varsa “+Um” şeklinde, düz ünlüyle sonlanan sözcüklerde ise “+Im” şeklinde görülür.

3.1.2.1.1. Ünlü ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra

+(x)m: Bu yerdin destür bérginçeke tegi maña **atam** azu hüküm kılsa Tañrı maña ol hüküm kıılığlarda yaşırağ erür (RKT 30/4a2=12:80). Menim **İdim** ol kim tağı öldürür (ÖKT 79b/1=B:258). Ay **İdim!** Kılığıl bu yirmi il amānılg tağı birgil eyeleriñge meyvelerdin (HKT 18a/5=2:126). Aydı: Bu yarlıkamağ İdimdin kaçan kelse **İdim** urmuş özi, kılığay anı (AKT 8a/3=18:98). İdimä yarlıkağıl meni **atam** anamnı kim kirsä äwümkä (TİEM 73 424v/6=71 :28).

3.1.2.1.2. Ünsüz ile Sonlanan Sözcüklerden Sonra

+Im: Aydı: anıñ üçün inçıklanur men kaçğum **sakınçım**dın Teñrike bilür men Tañrıdın anı kim bilmez sizler (RKT 30/7a1=12:86). Tağı bedel kılmañ benim **âyâtlarım** birle az ‘ivaznı (ÖKT 9b/1=B:41). Anı kim **karım** içinde äzād kılınmış qabül kılığıl méndin (HKT 5b/5=3:35). Kim yüz ewürse benim **yadımdın** kim añar bolğay tiriglik tar (AKT 25b/4=20:124). Tañrıda ağınqa ayur silär mü azdurduñızlar **qullarım**nı azu anlar mu azdılar yoldın (TİEM 73 263v/1=25:17).

+Um: Ayğay: huşümet kılmañ meniñ **üsküm**de çın-oķ ilgerü iddim sizke va'îdni (RKT 37/76a3=50:28). Arıtıñ **evümni** tezginlerge taķı peyvestelik kılğanlar taķı rükü' kılğanlarğa (ÖKT 31b/1=B:125). Arıtıñ **ewümni** tezgingenlerge taķı peyvestelik kılğanlarğa (HKT 18a/4=2:125). Taķı ol kimerse kim kim kirdi meniñ **éwümge** mü'min, yarlıķağıl anı (AKT 109b/10=71:28). Aydı idimä män oķıdım **boğunumni** keça taķı kündüz (TİEM 73 423v/6=71:5).

3.1.2.2. İkinci Teklik Kişi İyelik Eki

Sahiplik bildiren “sen” şahsına bağlı bulunan iyelik ekidir. Kullanımı ismin sonunda bulunan ünlü-ünsüz durumuna göre farklılık gösterir. Ünlü ile biten sözcüklerde “(x)ñ” biçiminde kullanılırken ünsüzle biten sözcüklerde geniş ve dar ünlülü “(U/I)ñ” biçimleri görülmektedir.

3.1.2.2.1. Ünlü ile Biten Sözcüklerden Sonra

+(x)ñ: Ey Hārūn qarındaşı ermez seniñ **atañ** yawuz er hem ermez seniñ **anañ** yawuz işlig (RKT 31/11b3=19:28). Taķı ol vaқtın kim ya'nī zıkr kılğıl ya'nī aydı; seniñ **İdiñ** (ÖKT 6a/4=B:30). Aydılar: Tilegil biziñ üçün **İdiñ**din beyān kıl sun bizge ne turur ol (HKT 10a/2=2:68). Seniñ **Teñriñ** turur, kıyamet kaçan bolası 'ilmin bilgen (AKT 124b/6=79:44). Seniñ **idiñ** bilir sän qopar sen azraq tünnüñ ekki elgindä aniñ yarımı aniñ üçtä biri bir qatar ol kişilärdin säniñ birlä (TİEM 73 426r/4=73:20).

3.1.2.2.2. Ünsüz ile Biten Sözcüklerden Sonra

+İñ: Atğıl ol kim seniñ sağ **elgiñ**de turur siñürsün anı kim kıldılar bütünlükün anı kim kıldılar (RKT 31/55a3=20:69). Taķı biz arığlar miz seniñ **ögmekiñ** birle taķı arığlayur miz sini (ÖKT 6b/2=B:30). Taķı kemişgil anı kim sağ **elgiñ**de yutar anı kim kıldılar (HKT 304b/4=20:69). Ol kişiler kim kâfir bolmış turur seniñ **qavmiñ** eyā Muhammed yalğan sözledi (AKT 130a/3=85:19). Aydı idim bergil maña säniñ **qatıñ**din oğlanlar arığ (TİEM 73 41v/9=3:38).

+Uñ: Yarıñlar atañızķa aytıñlar: ey atamız seniñ **ođluñ** ođrılıķ kıldı, tanuқluk ğaybnı küdezigliler (RKT 30/4b1=12:81). Evürgül **yüzüñni** Mescid-i Hārām sınıar taķı nirde kim bolsañız ewrūñ yüzleriñizni aniñ sınıar (ÖKT 37b/1=B:144). Taķı **iwüñ** yarlıķamaқ tapa İdiñizdin taķı uçmaқķa aniñ ini kökler taķı yir anuқ kılındı (HKT 64b/5=2:133). Ol İdi kim törütdi seni, rāst kıldı seniñ **boyuñ** boziñ (AKT

126b/11=82:7). Tilär män kim yüdsä män mäniñ yazuquñni sänin **yazuquñni** bolsa sän ot idilärindin (TİEM 73 83v/8=5:29).

3.1.2.3. Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki

Sahiplik bildiren “O” şahsına bağlı bulunan iyelik ekidir. Kullanımı ismin sonunda bulunan ünlü-ünsüz durumuna göre farklılık göstermektedir. Ünlü ile biten sözcüklerden sonra “s” yardımcı sesini alarak “+sI” biçiminde, ünsüzle biten sözcüklerden sonra “+I” biçimde kullanılır. Nadiren de olsa geniş ünlülü biçimlerinin de kullanıldığı örneklere rastlamak mümkündür. Bugün, Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk şivelerinde görülen eklendiği ismin sonundaki sert ünsüzü yumuşatma işlevi bu dönem eserlerinde görülmez. *Kältürmäsin ol silärkä bir bođunnuñ säwügsüzlüki kışmamaqıñızlar üzä* (TİEM 73 81r/6=5:8).

Düz ünlülerle uyuma girerken, yuvarlak ünlülerle sonlanan sözcüklerdeki kullanımında çoğu zaman uyum dışında kalarak düz ünlülü şeklini korumuştur. *Qabül kılınmağay olarnıñ birindin yärniñ tolusı altun taqı äğär yulunsa anıñ birlä* (TİEM 73 47r/3=3:91).

3.1.2.3.1. Ünlü ile Biten Sözcüklerden Sonra

+sI: Süleymänka yenli anıñ **ertesı** bir aylıq yol anıñ **keçesi** bir aylıq yol aqıttımız (RKT 33/34b1=34:12). Eger bolmasa aña taqı oğlan taqı miräs alsa andın **atası anası**, anasıña üçte bir (ÖKT 147b/3=N:11). Taqı ayduq: Uruñ anı **päresi** birle anıñ meñizlig yä taqı qatığraq (HKT 10b/7=2:73). Andın, yolını äsän kılmış turur, çıkar **anası** qarnındın (AKT 125a/12=80:20). Tirilmämäkin yoq andağ anıñ **idisi** ärür anı körügli (TİEM 73 439v/1=84:15).

3.1.2.3.2. Ünsüz ile Biten Sözcüklerden Sonra

+I: Ey Hārūn **qarındaşı** ermez seniñ atañ yawuz er hem ermez seniñ anañ yawuz işlig (RKT 31/11b3=19:28). Köp körer miz **ewrülmeğini** yüzüñnüñ kökdin sıñar; ewürgey miz sini (ÖKT 37a/5=B:144). Tilegil biziñ üçün İdiñdin; beyān kılsun bizge ne turur **renği** (HKT 10b/1=2:69). Taqı bağışladıq añar yarlıqamaqımızdan anıñ **қадаşı** Hārūn peygāMBER (AKT 14a/7=19:53). Qatıqlanıñlar anıñ **yolı** içindä bolğay kim qurtulğay silär (TİEM 73 84v/4=5:35).

+U: Çıqtı öz **boğnu** üze ‘ibādet kılğu yerdin işāret kıldı olarqa kim tesbiğ kılıñlar tēp erte hem kéçe (RKT 31/7a3=19:11).

3.1.2.4. Birinci Çokluk Kişi İyelik Eki

Sahiplik bildiren “biz” şahsına bağlı bulunan iyelik ekidir. Kullanımı ismin sonunda bulunan ünlü-ünsüz durumuna göre farklılık gösterir. Ünlü ile biten sözcüklerde “(x)mI/Uz” biçiminde kullanılırken ünsüzle biten sözcüklerden sonra “+ImIz, +UmIz, +ImUz, +UmUz” gibi farklı biçimleri görülmektedir.

3.1.2.4.1. Ünlü ile Biten Sözcüklerden Sonra

+mIz: Bu biziñ **rūzimiz** yok añar alqınmağdın bu erdi taqı bütünlükün yolsuz boynağularğa yawuz yanış yer turur (RKT 34/67a2=38:54). Ey **İdimiz**; idğil anlarıñ içinde yalawaç anlardın (ÖKT 32b/3=B:129). Biz tama‘ tutar miz kim yarlıkasa bizni **idimiz**, yazuqlarımız kim bolduğ bitgenlerniñ evveli (HKT 353b/8=26:51). Biziñ **İdimiz** ol Teñri turur kim berür kim tegme nerse yaratmağı yana yol körkütüdi (AKT 21a/4=20:50). Kaçan äwrülsä közläri ot idiläri tuşña ayğaylar **idimizä** kılmağıl bizni (TİEM 73 117r/4=7:47).

+mUz: Ka‘bedin taqı İsmā‘il: Ay **İdimüz!** Qabül kılğıl bizdin haqıqat üze sen sen işitgen bilgen (HKT 18b/1= 2:127).

3.1.2.4.2. Ünsüz ile Biten Sözcüklerden Sonra

+ImIz: İdi yarlığı birle kim kim kışsa olardıñ biziñ **yarlığımızdın** tutturğay-miz (RKT 33/35b2=34:12). İdimiz koyğıl biziñ üze şabrını taqı tölendürgül **açaqlarımıznı** taqı yārī birgil bizge (ÖKT 76a/3=B:250). Taqı ol vaqtın kim oqunur anlar üze **äyetlerimiz** aydılar: işittük (HKT 174b/3=8:31). Boyun bermegil añar kim osanuğ kıldımız köñlini biziñ **yādımızdın**, uzu bedri (AKT 3a/3=18:28). Bu kün qoğğay miz olarnı nätäg-kim unıtyı bu künläriñä tuşmağnı ol kim ärdilär biziñ **bälgülärimizkä** tanar ärdilär (TİEM 73 117v/2=7:51).

+ImUz: Biziñ **kınımızğa** éwerler (RKT 34/45a2=38:176). İdimiz yarlıkağıl bizge **yazuqlarımıznı** taqı haddin keçmekimizni işimiz içinde taqı tölendürgül ayaqlarımıznı (ÖKT 128a/2=A:147). Buyruğı birle taqı kim kim kışsa anlardın **buyruğımızdın** taturur miz (HKT 410a/4=34:12).

+UmIz: Bütünlükün añar biziñ **üskümüzde** yaqınlıq néme eğğü yanış yeri (RKT 34/62-b1=38:40). Ant içerler ikegü Teñri birle biziñ **tanuqluğumuz** sezäraq ol ikisiniñ tanuqlıqındın (ÖKT 260b/3=M:107). Taqı eger bolduñuz irse şek içinde ol nirsedin kim indürdük **qulumuz** üze (HKT 4a/8=2:23). Bağırsaqlıqdın, biziñ **üskümüzdin** arıglıq erdi qorğğan Teñrige (AKT 12a/6=19:13).

Bular **boğunumuz** tuttılar anda adın tapungular nälük kældürmäslär anlar üzä bir hüccät bälğülüg (TİEM 73 215r/7=18:15).

+UmUz: Bular **boğunumuz** tutdılar anında adın idiler nelük keltürmesler anlar üze bir hüccet (AKT 1b/3=18:15).

3.1.2.5. İkinci Çokluk Kişi İyelik Eki

Sahiplik bildiren “Siz” şahsına bağlı bulunan iyelik ekidir. Kullanımı ismin sonunda bulunan ünlü-ünsüz durumuna göre farklılık göstermektedir. Ünlü ile biten sözcüklerden sonra “+nI/Uz” biçiminde kullanılırken ünsüzle biten sözcüklerden sonra “+InIz, +UnUz ve +UnIz” gibi farklı biçimleri görülmektedir.

3.1.2.5.1. Ünlü ile Biten Sözcüklerden Sonra

+ñIz: karañkuluđlar içinde ol Tañrı siziñ **ıđıñız** añar turur erk Tañrı yok meger ol kay-da evrülür sizler (RKT 34/80b3=39:6). Ortađlar kesildi **arañız**da tağı azdı sizdin ol kim aytur erdiñiz (ÖKT 246a/4=E:94). Tağı ol biziñ İğimüz tağı **İđiñiz** tağı bizge ök işlerimüz tağı sizge ök işleriñiz (HKT 20a/3=2:139). Aydılar: **İđiñiz** bilgenrek ança kim ıaldıñızlar, uyudıñızlar (AKT 2a/3=18:19). Mäniñ iđimkä tağı siziñ **ıđiñizkä** tađlamađıñızlardın meni (TİEM 73 363r/6=44:20).

+ñUz: kaçan ayılsa olarka qorquñlar andın kim **utruñuz**da turur yime andın kim soñuñuzda turur bolğay kim rađm kılınğa sizler (RKT 34/9a1=36:45). Helel kıldı sizge antuñuznı, Teñri **hocañuz** turur (AKT 95a/10=66:2). Tap ol tañrı tanuğ bizli ara tağı silärli ara äğär ärsä ärdimiz sizläriñ **tapğuşuz**lardın osanuğlar (TİEM 73 156r/8=10:29).

3.1.2.5.2. Ünsüz ile Biten Sözcüklerden Sonra

+ñIz: İđiñizke **yanıñız** haber bérür sizke anı kim kıılır erdiñizler ol bilgen köñül-lerdekini (RKT 34/82b1=39:7). Tağı nikäh kıılmañ anı kim nikäh kıldı **atalar-ıñız** tişilerdin meger ol nerse keçti (ÖKT 151b/5=N:22). Haddın keç-meñ **din-ıñız** içinde hağdın öñin (HKT 116b/3=5:73). Çawşaşmađıñız ıatında şadağanı ya‘nı şadağa beriñ dervişlerge **çawşaşmađıñızdın** öñ (AKT 77b/9=58:12). Ayğıl näk bar mu **ortađlarıñız**da ilki törütür yaratığını yana yandurur anı (TİEM 73 156v/5=10:34).

+**Uñİz**: Ay anlar kim bittiler! Tutuñ **korķunçuñız**nı barıñ ögür ögür yā barıñ ķamuğ ķıldı Tañrı benim üze (HKT 86b/6=4:71). Ayğay miz anlarķa kim ortaķ kattılar **orunuñız**larda silār ortaķlarıñız (TİEM 73 156r/5=10:28).

+**UñUz**: Siziñ **ta‘āmuñuz** ħelāl olarķa pārsā urağutlar mü’minlerdin pārsā urağutlar anlardın kim bérildiler (RKT 27/19a3=5:5). Taķı ol vaķtın kim alduğ ahdiñizni taķı kötürdük **üstünüñüzge** (HKT 9b/6=2:63). Anlardın kim küfr ketürdiler siziñ **ornuñuz** ot irür (AKT 74a/8=57:15). Asığ ķılmas silārķā ķadaşlarıñız ymä **oğluñuz** kıziñız kıyāmāt kün ağrar sāçār (TİEM 73 405r/5=60:3).

3.1.2.6. Üçüncü Çokluk Kişi İyelik Eki

Sahiplik bildiren “Onlar” şahsına bağlı bulunan iyelik ekidir. Çokluk eki olan “+lAr” ile birlikte kullanıldığı için kullanımı farklılık göstermez. Her durumda “+lArI” şekliyle kullanılır.

+**lArI**: Tartışmazlar Tañrının **āyāt**ları içinde meger anlar kim tandılar armasun séni olarnıñ ewrülmeķi kendler içinde (RKT 35/23b2=40:4). Aydı; ħaber biriñ maña munlarnıñ **atları** birle (ÖKT 6b/5=B:31). Taķı eger indürse irdük seniñ üze kitāb bitinmiş kāğıd üze taķı sıķasalar irdi anı **eligleri** birle ayğay irdi anlar kim küfr ketürdiler (HKT 124b/1=6:7). Biliñ ve āğāh boluñ, şeytān **ögürleri** tururlar, anlar yoķalğanlardın irürler (AKT 78b/14=58:19). Anlarnıñ **sözləri** çın küsüşlög tañrıķa turur yumķı (TİEM 73 159r/7=10:65).

3.1.3. Aitlik Eki

İsimlerde aitlik, sahiplik bildirmesinin yanı sıra isimden isim yapım eki olarak da kullanılır. Yapısı bakımından hal eklerinden sonra kullanılsa da yalın halde bulunan isimlere de eklenir. Sahiplik bildirmesi bakımından iyelik eki niteliği taşır.

+**ķı/ki**: Bu yaķınraķ içinde eğğülük **ķıđinki** sarāy eğğürek néme körklög ol saķnuķluk sarāyı (RKT 30/42b3=16:30). Taķı **soñraķı** sarāy yaķşıraķ anlarğa kim saķınurlar bilmez mü siz (HKT 127a/5=6:32). Buyurduķum işlegil kim **kökdeki** feriştelere benim ‘ilmim ķudretim bilsünler (AKT 124a/7=79:19). Tururlar olar yoķ anlarķa **ķeđinki** ajun içindā mägār ot (TİEM 73 164r/9=11:16).

3.2. Hal-Durum Ekleri

Durum ekleri, ismi fiile bağlayan, isimlerle fiiller arasında bağ kuran eklerdir. Kimi durumlarda edatlara da bağlandığı görülmektedir; fakat bu durumda herhangi bir işlev kaybı söz konusu değildir.

Türkçede ismin hal-durum ekleri şunlardır:

1. Yalın durumu
2. İlgî durumu
3. Belirtme-Yükleme durumu
4. Yönelme durumu
5. Bulunma durumu
6. Ayrılma-Çıkma durumu
7. Vasıta durumu
8. Eşitlik durumu

Tablo 3.2 Hal-Durum Ekleri

		TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Hal		X	X	X	X	X
İlgî Durumu	Zamirlerde	+İñ X	+İñ X	+İñ +Uñ	+İñ X	+İñ X
	İsimlerde	+nİñ +nUñ	+nİñ +nUñ	+nİñ +nUñ	+nİñ +nUñ	+nİñ +nUñ
Belirtme/ Yükleme Durumu	Zamirlerde	+I +nI	+I +nI	+I +nI	+I +nI	+I +nI
	İsimlerde	+n +nI	+n +nI	+n +nI	+n +nI	+n +nI
Yönelme Durumu		+k/ķA +g/ġA	+k/ķA X	+k/ķA +g/ġA	+k/ķA +g/ġA	+k/ķA +g/ġA
Kalma/Bulunma Durumu		+dA	+dA	+dA	+dA	+dA
Çıkma/Ayrılma Durumu		+dIn	+dIn	+dIn	+dIn	+dIn

Yön Gösterme Durumu	Zamirlerde	+r +rU	+r X	+r X	+r X	+r X
	İsimlerde	+rA +rU	+rA +rU	+rA +rU	+rA +rU	+rA +rU
Eşitlik Durumu		+çA	+çA	+çA	+çA	+çA
Vasıta Durumu		+(x)n +lA	+(x)n X	+(x)n +lA	+(x)n +lA	+(x)n +lA

3.2.1. Yalın Hal

İsimlerin herhangi bir durum eki almadan ve nesne görevi üstlenmeden kök veya gövde halde kullanılmasına yalın hal denilmektedir. Muharrem Ergin konuyla ilgili olarak; “İsmin karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında münasebet ifade etmez.” der⁹².

3.2.1.1. İsimlerde

Bitse siz Tañrıka hem yalavaçıña **uluğ** tutuñ (RKT 37/31a3=48:9). Taķı anlarğa anıñ içinde cütfler bar **arığ** kılınmış (ÖKT 4b4=B:25). Taķı eger tilese irdi **Tañrı** yıǵǵay irdi anlarını köni yol üze bolmaǵıl cāhillerdin (HKT 127b/5=3:35). Aydı: Men-men uluğ a‘lā Teñri, sizge mendin uluğ **Teñri** yoķ (AKT 124a/10=79:24). Yoķ hıç täpräniǵli yār içindä mäǵär **Tañrı** üzä anıñ rüzisi bilür (TİEM 73 163v/1=11:6).

3.2.1.2. Zamirlerde

Baķmaz mu **sen** anlarķa kim dostluķ tuttilar bir öǵür birle kim öwkelig boldı Tañrı olar üze ermez (RKT 38/9b3=58:14). Feriştelerge haķıķat üze **men** kılǵan men yerde ħalıfe (ÖKT 6a/5=B:30). Taķı anlarınıñ tevbelerini qabül kılur men anlar üze taķı **men** tevbeni qabül kılǵan raħmet kılǵan (HKT 23a/4=2:160). Qaçan bolası ‘ilmin bilgen; ya‘nı **sen** nerse bilmezsen kıyāmet kelǵusin (AKT 124b/6=79:44).

3.2.2. İlgi Durumu

İlgi eki, eklendiği isimle bir başka isim arasında bağ kuran ad durum ekidir. İlgi ekinin ünlü ile biten sözcüklerde kullanımı “+nİñ”, ünsüzle biten sözcüklerde “+İñ” gibi kullanım-

⁹² Ergin, 2001: 227.

lara sahipken Kur'an tercümelelerinde, bu durumla ilgili belli bir standart yoktur. Ünsüzle biten sözcüklerde de “+nİn” biçiminin de kullanıldığı görülmektedir. Adlarda ve zamirlerde kullanımı herhangi bir farklılık göstermez.

3.2.2.1. İsimlerde

+nİn: Bitidi Tañrı: ğalebe kılğay men men hem meniñ yalavaçlarım ol Tañrı küçlüg küsüş turur (RKT 38/14a2=58:21). Tağı süstluğ kılmañ **erenlerniñ** istemeki içinde (ÖKT 182a/1=N:104). İki tanuğ öñin qoparlar ol **ikisiniñ** ornında anlardın kim sezā boldı anlar üze (HKT 120b/9=5:107). Velikin ol iş etdüki kendü Teñrиси ‘azze ve **celleniñ** tã‘atı turur, uluğ Teñri (AKT 136b/14=92:20). Yār içindä ögrättimiz añar sözlär yanışını tañrı utuğlı turur işi üzä yoğ kim **kişilärniñ** üküşräki bilmäslär (TİEM 73 174v/9=12:15).

+nUñ: Ésiz boldı ol **bođunuñ** meñzeki kim yalğan tuttılar biziñ āyātlarımızğa hem özleriñe erdiler küç kılığlılar (RKT 28/51a3=7:177). Teñri yolında ol **ewün-nüñ** şıfatı meñizlig kim ündürdi yitti (ÖKT 81b/2=B:261). Tağı uluğsındılar andın açılmas anlarğa **köknüñ** qapuğları (HKT 150b/8=7:40). Tāvāf kılurlar büstānnuñ terāsında buyruğ turur, **Teñrinüñ** buyruğındın (AKT 100b/7=68:19). Qaçan elätti ärsä anı biriktilär kılmaqları anı **kuđuğnuñ** batığı içrä yarlıqadımız (TİEM 73 174r/7=12:15).

3.2.2.2. Zamirlerde

+İn: Ançada aydılar: Ey bār ħudāya Tañrı eger erse bu ol rāst **seniñ** üsküñdin yağturğıl biziñ üze taşlar kökdin azu keldürgil bizke açıtğan qınnı (RKT 28/81b1=8:32). Eger yaysañ **meniñ** tapa eligiñni munuñ üçün kim öldürseñiz mini ermez men (ÖKT 210b/3=M:28). Anlar köni yol üze **anlarnıñ** erkligindin tağı anlar ħayr içinde qalğanlar (HKT 2b/3=2:4). Pes tāvāf kılur tāvāf kılğanlar **seniñ** İdiñdin yanı tāvāf kılurlar (AKT 10b/6=68:20). Tağı **seniñ** äwüñ bođunuñ mägär anı kim aşındı anıñ üzä söz anlardın (TİEM 73 250v/1=23:27).

+Uñ: Tağı bir öğür anlardın kim **senüñ** birle turur ya‘nı senüñ birle qopar tünde (AKT 113b/16=73:20).

3.2.2.3. Eksiz İlgi Durumu

İlgi eki, iki isim arasında bağ kursa da kimi durumlarda ekin bu işlevi eksiz olarak da karşılanır. Bu tip kullanımlara Kur'an tercümelelerinde de rastlanmaktadır.

Örnekler: Ap ıdmadımız yalavaçdın meger boyun sunmak üçün **Tañrı yarlığı** birle, eger kim anlar ançada küç étseler (RKT 26/36b2=4:64). Hāşş kılur rahmeti birle kimni tilese taqı Teñri uluğ **fażl eyesi** (ÖKT 109b/3=A:74). Taqı azdurmas anıñ birle meger Tañrı meger **Tañrı buyruğındın** çıqğanlarını (HKT 5a/3=2:26). Qođduñuz anı öru köki üze, **Teñri buyruğı** birle, anıñ rızası birle (AKT 80a/16=59:5). Baqmas mu mägär kim kälmgäy anlarğa **tañrı buyruğı** üruñ bulıt köligäläri içindä färiştälär hüküm kılındı iş (TİEM 73 25r/3=2:210).

3.2.3. Belirtme-Yükleme Durumu

Cümlede geçişli fiilin etkisi altında kalan adın bulunduğu durumdur. Cümlede belirtme durumunu üstlenen sözcük nesne görevindedir ve belirtili nesneyi oluşturur. Belirtme/Yükleme durum eki olarak “+I, +n” ve “+nI” ekleri kullanılmıştır. “+n” eki-nin yükleme durumu olarak kullanılması daha çok 3. teklik iyelik ekinin kullanıldığı durumlarda karşımıza çıkan örneklerdir. “+I” Ekinin yükleme hal eki olarak kullanılması ise sadece zamirlerde karşımıza çıkan örneklerdir.

3.2.3.1. İsimlerde

+n: Aylar bu kün unıtmaq **yanutın** bérür-miz andağ unıttıñız bu kün köriñizler yanut bu turğu yeriñiz (RKT 36/107b2=45:34). Kim kim zulum kılsa siziñ üze zulum kılıñ anıñ üze ya‘nı zulum **cezāsın** kılıñ siziñ üze zulum kılmışın meñzeşlig birle siziñ üze (ÖKT 53b/1=B:194). Aldağan kişiniñ ‘**amelin** kılurlar Tañrı birle taqı ol kim irseler birle kim bittiler (HKT 2b/8=2:9). Peyğamber ol **vaktın** ıslāh kıldı Mek-kedin müşrikler birle çıqdı (AKT 85a/3=60:10). Körgäy sän färiştälärni qapsağlı ‘arş tegräsindä arıglıq **şifatın** ayğaylar idiläri ögdüsi birlä hüküm kılğay (TİEM 73 341v/3=39:75).

+nI: Ey anlar kim kirtgündiler, tutuñ **sāziñizni** çıqıñlar ögür ögüt azu çıqıñlar kamuğ bir yolu (RKT 26/40b1=4:71). Ol nerse üze kim siz anıñ üze ançağa tegrü ayırsa **arıqsızni** arıgdın (ÖKT 137b/1=A:179). Taqı indürdi kökdin **suwnı** taqı çıkardı anıñ birle meyvelerdin rüzı sizlerge (HKT 4a/5=2:22). Taqı kim kim zulum kılsa andın kim yalğan, çattı Teñri üze **yalğannı** (AKT 87a/7=61:7). aşitti yana tañrı anlarınıñ **sözini** kim aydılar çın tañrı çığay turur (TİEM 73 55v/6=3:191).

3.2.3.2. Zamirlerde

+I: Eger yazsa sen maña elgiñni öldürmek üçün **méni** ermez men yazıglı elgimni saña öldürmek üçün **séni** men qorqar men (RKT 27/38b1=5:28). Aydı: eger ködürmese

méni İdim bolğay men azğun erenlerdin (ÖKT 240a/3=E:77). Eger yaysañ menim tapa elgiñni bunuñ üçün kim öldürseñ **méni** irmes men yayğan elgimni seniñ tapa öldürsem **séni** (HKT 108b/9=5:28). Ey, bulmadı mu **seni** yetim ve berdi saña me'vā ya'nī ol vaqtın kim atası anası öldi (AKT 137a/3=93:6). Armasun oq **seni** anlarnıñ äwrüldüki tandılar kántlär içindä (TİEM 73 57r/8=3:196).

+nI: Aydı: er İdim yarlıkağıl méni meniñ қадаşımni kigürgil **bizni** seniñ raħmetiñ içiñe sen yarlıkağanlarda yarlıkağanraqı sen (RKT 28/28b3=7:151). Taqı haqıqāt üze men arturdım **sizni** (ÖKT 10b/1=B:47). Eger tilesem kim ögütlesem sizge eger bolsa Tañrı tilegen kim azdursa **sizni** (HKT 217a/2=11:34). Keldiñ mü bizge çıqargalı **bizni** yerimizdin yalğançılıqıñ birle (AKT 21b/2=20:57). Қақан tegsä kişilärkä ziyān oqır **bizni** yanın yaturda azu oltururda azu adaqın tururda (TİEM 73 154r/4=10:12).

3.2.4. Yönelme Durumu

Cümle içinde yer belirtme işlevini üstlenir. Yönelme hal eki, “+g/ğA” ekinin yanı sıra “+k/қаA” ekleri ile karşılanmıştır. Yönelme hal eki belli bir sisteme sahip değildir. Her iki eke aynı eserde rastlamak mümkündür. Bu özelliği ile, söz konusu eserlerin bir geçiş devri özelliği taşıdığı görüşü öne sürülebilir. Kimi örneklerde de ünlü uyumunun bozulduğu dikkat çekmektedir. Özellikle bu durum alıntı sözcüklerde sıkça karşımıza çıkan bir durumdur. Kullanımı isimlerde ve zamirlerde farklılık göstermez.

3.2.4.1. İsimlerde

+k/қаA: Tartışurlar seniñ birle könilik içre belgürmişde kiçin ançaqlı sürlürler teg **ölümke** olar baqarlar (RKT 28/67a1=8:6). Fir'avn қабіlesiniñ ‘ādeti meñizlig taqı anlarnıñ kim olarnıñ aşnusındın **yalğankқа** nisbet қıldılar (ÖKT 93a/5=A:11). Özlerinқа küç қılurlar taqı kiriñ **қапуғқа** egilip taqı aytıñ (HKT 8b/3=2:58). Bütünlükün kim berdimiz İbrāhīm **yalawaқақа** köni yol, munda öñdin (AKT 34b/4=21:51). Yarattı Tañrı üzä yalgannı azu **yalğankқа** tutsa anıñ bälğülärini (TİEM 73 154v/5=10:17).

+g/ğA: Vaşiyet Teñridin taqı Teñri bilgen **қınamaққа** iwmegeñ (ÖKT 149a/5= N:12). Taqı kişilerdin kim irse aytur: bittük **Tañrıға** taqı қıyāmet күninge taqı irmes anlar bitgenler (HKT 2b/7=2:8). Taqı тіz bilgey-siz, kim turur köni yol idileri yana kim köni **yolğa** көнmişler (AKT 26b/1=20:135). Silärkä yār içindä amrulup turğu yār қайда almaқ bir **vaқtқа** tegi (TİEM 73 5v/5=2:36).

3.2.4.2. Zamirlerde

Yönelme hal ekleri zamirlerde çeşitlilik göstermektedir. Diğer eserlerde +k/қа ve +g/ға'lı biçimlere aynı eser içinde rastlandığını ve bu nedenden dolayı eserlerin bir geçiş devri özelliği taşıdığını belirtmiştik. Dikkat çeken bir özellik var ki Hekimoğlu nüshasında +k/қа ve +g/ға'lı örneklerin her ikisine de rastlanırken +k/қа yönelme hal eki zamirlerde görülmez, sadece +g/ға'lı şekillere rastlanır.

+k/қа: Aygıl: hîç tegmes bizke meger anı kim bitise Tañrı **bizke** ol mevlâmız Tañrı üze köñül ursun mü'minler (RKT 29/37b3=9:50). **Anlarқа** anıñ içinde eşek a-kırmağı, anlar anıñ içre eşitmegeyler (AKT 37a/6=21:100). İdimiz tağı yük-lämägil bizkä anı kim yok küç **bizkä** anıñ birlä (TİEM 73 37v/8=2:286).

+g/ға: Tağı **sizge** yerde qarâr kılgı yer bar tağı menfa'at alğu nirse uzak vaqtğa tegrü (ÖKT 8a/3=B:36). Tağı **sizge** yirde qarâr kılgı yir bar tağı menfa'at alğu nirse uzak vaqtğa tegrü (HKT 6a/9=2:36). Va'de kıldı **sizge** Teñri ğanîmet-lerni üküş, alur-siz anı (AKT 42b/10=48:20). Aygıl **anlarğa** kim berildilär kitâbnı tağı kitâbsizlärkä müsülmân bolduñuz mu (TİEM 73 40r/1=3:20).

3.2.5. Kalma/Bulunma Durumu

Kalma/bulunma durum eki olarak +dA eki kullanılmıştır. Bu ekin Eski Türkçe döneminde bulunma durumunun yanı sıra ayrılma durumunu da karşıladığı bilinmektedir. Ancak, ekin bu işleviyle ilgili örnekleri incelemeye tabi tuttuğumuz eserlerde sadece birkaç örnekte tespit edebildik. Diyebiliriz ki ek bu dönemde ayrılma durumunu karşılama işlevini kaybetmeye başlamış ve "+dA" bulunma ekinin karşıladığı bu işlevini "+dIn" eki karşılama başlamıştır. Tağı aydı ol kim kırtuldı ol ikegüde biri tağı sağındı uzak vaqtdın soñ (HKT 231b/5=12:45). Toğığıl ya'nî toğıdı anlarğa bir meşel iki er birle kıldımız ikide birisinge iki büstän üzümderdin (AKT 3b/1=18:32). Yarlıg tutsa tañrınıñ yalavaçınıñ kigrür anı büstän-larқа aqar anıñ astında arıqlar mäñgü qalığlılar anıñ içindä (TİEM 73 59v/9=4:13).

3.2.5.1. İsimlerde

+dA: Tañ kelmesün saña olarnıñ mälları hem 'ayälları bütünlükin tileyür Tañrı kınasalar olarnı anıñ birle yakın tiriglik **içinde** çıksa cänları olar kâfirler (RKT 29/40a3=9:55). 'Amelin kılurlar tağı ol **aldaşmaqda** yiğenniñ amelin kılgan turur (ÖKT 192b/4=N:141). Anlar kim küfr ketürdiler anların İdisinge tağı anlar gullar **boyunlarında** (HKT 240b/3=13:5). Ya tilesen anlarğa müzd, pes

anlar ağır tāvān **içinde** ya kūsī? (AKT 102b/2=68:46). Mägär **yolda** kaçıglılar başlıgın yungınça silär ägär bolsa silär biliglig (TİEM 73 63v/7=4:43).

3.2.5.2. Zamirlerde

+dA: Anlar teg kim **sizde** öñdin erdiler keğrek sizdin kuvvetin hem üküşrek mälları hem ‘ayälları irinçlendiñiz (RKT 29/48b1=9:69). Tanuqlıķı ol vaqtın kim hāzır boldı **sizlerde** biriñizge ölüm vaşiyet (ÖKT 259b/3=M:106). Dost tutar mu **sizde** biriñiz kim bolsa aña büstān ħurmā yıgāçlarındın (HKT 42a/7=2:266). Ya bar mu **sizde** kitāb, anda oқыyur-siz kim uşmağ barı sizge rāst mu turur? (AKT 101b/12=68:37). Yoğ **bizdä** mägär añar orun turur bālgülüg biz anlar miz şaff tutup turuğlıarmız (TİEM 73 329v/8=37:164).

3.2.6. Çıkma/Ayrılma Durumu

Eski Türkçe döneminde +dA ekiyle karşılanan ayrılma/çıkma durum ekinin yerini bu dönemde +dIn eki almış ve ayrılma/çıkma hali +dIn ekiyle karşılanmaya başlamıştır. Kimi cümlelerde yer yer +dA ekinin çıkma hali olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Eserlerin bu özelliği bir geçiş devri özelliği taşımasından dolayı kaynaklanmaktadır.

3.2.6.1. İsimlerde

+dIn: Kaçan bérđi erse olarķa öz **artuqlıķındın** baħıllıķ kıldılar anıñ birle yüz ewürdiler olar ewürgenler (RKT 29/55a2=9:76). Taķı tileñ Teñridin **artuqlıķındın**. (ÖKT 157a/1=N:32). Taķı indürdi **kökđin** suwnı taķı çıkardı anıñ birle meyvelerdin rüzı sizlerge (HKT 4a/5=2:22). Sorulmas ħişāvend, ħişāvendleri günāhındın ya‘nı her kişini öz ‘**amelindin** sorulur (AKT 106a/16=70:10). Bütünlükün anlar kim azarlar tañrı **yolındın** anlarķa ħın turur (TİEM 73 331r/3=38:26).

3.2.6.2. Zamirlerde

+dIn: Anlar teg kim sizde öñdin erdiler keğrek **sizdin** kuvvetin hem üküşrek mälları hem ‘ayälları irinçlendiñiz (RKT 29/48b1=9:69). Taķı yüklemegil biziñ üze ağır yükni neteg kim yüklediñ anı anlar üze kim **bizdin** aşnu (ÖKT 90b/3=B:286). Taķı yiñ **andın** kiñrü, ħayda kim tileseñiz taķı yawunmañız bu yıgāçķa bolğay siz küç kılğanlardın (HKT 6a/6=2:35). İdar kökđin siziñ üze yağmur ya‘nı ħaħtılık **sizdin** kitgey (AKT 108b/6=71:11). Küç kılınmış oğ saña tilāmāk birlä **sendin** sağılıķıñnı anıñ sağılıķı tapa (TİEM 73 331v/6=38:24).

3.2.7. Yön Gösterme Durumu

Türk dilinin sonraki dönemlerinde mevcut olmayıp bu dönemde yön gösterme hali olarak +rA ve +rU ekleri kullanılmıştır. Türk dilinin sonraki dönemlerinde eklendiği isimlerle kalıplaşarak kalıcı adlar türeten bir ek işlevine bürünmüştür. Bu dönemde de kalıplaşarak kalıcı adlar türettiği örneklere rastlanmaktadır⁹³.

3.2.7.1. İsimlerde

+rA/+rU: Öç aldımız olardıñ baturdımız olarnı deryā **içre** olar yalğan tuttılar biziñ ā-yātlarımıznı boldılar andın gāfiller (RKT 28/17a1=7:136). Ey anlar kim bittiler tutuñ qorquñuñuznı yanı qorquñ saqıñnıñ taqı barıñ ögür ögür **taşkaru** barıñ kamuğ (ÖKT 169a/1=N:71). Aşağ kılğan **yoğaru** kötürgen; ya'nı bir niçeni aşağığa indürür (AKT 67b/18=56:3). İndürdi kökdin ya'nı bulıtdın suwnı aqtı özilär anıñ tãñinçä birlä kötürdi aqın köpüki **yoğaru** aşığı (TİEM 73 184v/9=13:17).

3.2.7.2. Zamirlerde

+rA/+rU: Eger tileseleler çıqmaqnı anutğatılar **añar** étig ançası bar taplamaz Tañrı olarnıñ qopup çıqmaqlarını dereñ qıldı olarğa ayıldı: oldruñlar oldurğañsar birle (RKT 29/35a3=9:46). Taqı haqıqat üze ol nirde kim bolsañız ewrũñ yüzleriñizni **añar** qarşu (HKT 21a/4=2:144). Yer üzekini etdük bezek **añar**, sınamağ üçün anlarını olarda qayusı ezgürek işlig (AKT 1a/3=18:7). Azu bilmäs mü anı kim qıldı yarattı ol turur **añaru** körgän bilgän ol idi qıldı silär yerni fãrmãñ tutar yoriñlar (TİEM 73 46r/8=67:14).

3.2.8. Eşitlik Durumu

Eşitlik eki, eklendiği ad ile cümlede diğer öğeleri arasında karşılaştırma yahut benzerliğe dayanan bir ilişki kurar. Kalıplaşarak kalıcı adlar türettiği örneklere rastlansa da ekin eşitlik işlevi daha baskındır. İsimlerde ve zamirlerde kullanımı yapısı bakımından farklılık göstermese de işlev bakımından gösterebilir. İsimlerde kullanıldığında karşılaştırma, benzerlik anlamı katarken zamirlerde kullanıldığında genellikle “gibilik, görelilik ve tarafından” anlamları katar. Yapısı bakımından iyelik bildiren isimlerde, iyelik eklerinden sonra kullanılır.

⁹³ Ekin bu özelliği ile ilgili isim yapılarına “İsimden İsim Yapım Ekleri” başlığı altında değinilmiştir.

3.2.8.1. İsimlerde

+çA: Okıgıl olar üze Ādemnüñ iki oğlı haberini **sezāça** ançada qurbān kıldılar (RKT 27/37b3=5:27). Ey Mūsā; biz kirmegey miz aña ulaşı peyveste **bolmışlarınça** anıñ içinde (ÖKT 209b/2=M:24). Haqıkat üze biz kirmegey biz aña ulaşı peyveste **bolmışlarınça** anıñ içinde (HKT 108a/9=5:24). Her kim kılmış bolsa miş-qāl-i **zerreçe** hayr iş, körgey anı (AKT 140b/16=99:7). Anlar kim berdimiz anlarğa bitigni oqırlar anı **hakınça** oqımaq (TIEM 73 14v/3=2:121).

3.2.8.2. Zamirlerde

+çA: Körmezler mü **neçe** yoqattımız olarda burun yol ögürlerdin kim olar olarğa yanmazlar (RKT 34/3b1=36:31). Körerler anlarını iki **anlarça** köznüñ körmeki (ÖKT 94a/1=A:13). Körerler anlarını iki **anlarça** köznüñ körmeki taqı Tañrı kuvvetlendürür yārisi birle (HKT 48b/4=3:13). İdiñiz bilgenrek **ança** kim qaldıñızlar, uyudıñızlar (AKT 2a/3=18:19). Bergil anlarğa qın qat qat otdın aydı tegmä gü-rühqa ekki **anıñça** yoq kim bilmäslär (TIEM 73 116r/4=7:38).

3.2.9. Vasıta Durumu

Temel işlevi itibariyle fiilde belirtilen işin gerçekleşmesine vesile olan aracı yahut nesneyi ifade ederken kimi durumlarda da birliktelik ifade eder. Genellikle Kur'an tercümelelerinde +IA biçiminde kullanılsa da Türk dilinin sonraki dönemlerinde işlevini kaybeden "+n" vasıta hali de kullanılır. "+n" vasıta halinin sonraki dönemlerde böyle bir işlev kaybına uğramasının nedeni eklendiği isimlerle kalıplaşarak edat ve zarf türünden sözcükleri oluşturarak bir yapım eki özelliği kazanmasından olsa gerektir.

3.2.9.1. +(x)n:

3.2.9.1.1. İsimlerde

Aydı; aymadım mu sizge? Haqıkat üze men bilür men köklerin örtüglüğün taqı yerniñ **örtüglüğün** (ÖKT 7a/4=B:33). Taqı ol **vaktın** kim birdük Mūsāğa kitabnı taqı ayırt kemişgenni bolğay kim sizler (HKT 8a/1=2:53). Tapunğıl maña **adaqın** tutğıl namāznı meni yād qılmaqğa (AKT 19b/5=20:14).

3.2.9.1.2. Zamirlerde

Soñlattı olarğa iki yüzlügni köñülleri içinde ol künke tegi kim körerler anı anın kim hilāf kıldılar anı, **anın** kim yalğanlık qılır erdiler (RKT 28/32a3=9:77). Anlar kim tandılar

yıǵdılar tañrı yolındın arturǵay miz anlarını qınnı qın üzä **anın** kim artaqlıq qılur ärdilär (TIEM 73 202v/3=16:88).

3.2.9.2. +1A

3.2.9.2.1. İsimlerde

Anlar kim ħarc qılurlar mällarını tünle taqı **kündüzle** örtüglüg taqı aşkārā anlarǵa şevābları anlarını İdisi qatında (ÖKT 86b/2=B:274). Anlar kim ħarc qılurlar mällarını taqı **tünle** taqı kündüz örtüglüg āşkārā (HKT 43b/7=2:274). İki **qurla** Peyǵāmbərqa aql şüretin körterdi, bir kökde taqı bir yerde (AKT 58b/6=53:7). Tañrıqa taqı yalavaçıña qılsa eǵgülüg bergäy miz añar yalını ekki **qurla** anuttımız añar aǵırlıǵ rüzī (TIEM 73 306r/6=33:31).

3.2.9.2.2. Zamirlerde

Anlar tururlar tañrı körümi bilgälär kim tañrı körümi **anla** tururlar qurtuluǵlılar (TIEM 73 402r/3=58:22).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ZAMİRLER (ADILLAR)

Türkçede zamirler, isim olmadıkları halde, isimlerin yerini tutan, isimleri temsil veya işaret eden sözcüklerdir. Tek başlarına anlamları yoktur; temsil ve işaret yoluyla adların yerini tutar. Adların yerini tutmaları sebebiyle, adlar gibi iyelik eklerini ve durum eklerini alarak çekime girebilir, üzerlerine isim yapım eklerini alarak yeni sözcükler türetebilir.

Türk dilinde zamirler:

1. Kişi (Şahıs) zamirleri
2. İşaret zamirleri
3. Dönüşlülük zamirleri
4. Soru zamirleri
5. Belirsizlik zamirleri

4.1. Kişi (Şahıs) Zamirleri

Şahıs zamirleri, kişi adlarının yerine kullanılan ve varlıkları kişi olarak karşılayan adlardır. Türk dilinde şahıs zamirleri Eski Türkçeden günümüze kadar olan süreçte altı tanedir. Türk dilinin farklı dönemlerinde, kimi ses değişiklikleri ile farklı şekillerde kullanılmıştır. Kur'an tercümelerinde ve yazılan diğer eserlerde fiil çekimlerinde kullanılarak kişi eklerinin işlevini karşılamıştır. Ancak Türk dilinin sonraki dönemlerinde bu işlevini kaybederek yahut eklendiği fiillerle kalıplaşarak yerini kişi eklerine bırakmıştır.

Tablo 4.1 Kişi (Şahıs) Zamirleri

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
I. Teklik Kişi Zamiri	Men	Men	Men	Men	Men
II. Teklik Kişi Zamiri	Sen	Sen	Sen	Sen	Sen Sén
III. Teklik Kişi Zamiri	Ol	Ol	Ol	Ol	Ol
I. Çokluk Kişi Zamiri	Biz	Biz	Biz	Biz	Biz

II. Çokluk Kişi Zamiri	Siz	Siz	Siz	Siz	Siz
III. Çokluk Kişi Zamiri	Anlar Olar	Anlar Olar	Anlar Olar	Anlar Olar	Anlar Olar

4.1.1. Birinci Teklik Kişi Zamiri:

Yalın halde ve isim hal eklerinden bazılarını üzerine alarak kullanılır. Bu zamirin yalın hali, fiil çekimlerinde de I. Teklik şahıs eki olarak kullanılmıştır. Edgü iş **men** né kim kıılır sizler körgen **men** (RKT 33/34a3=34:11).

Tablo 4.2 Birinci Teklik Kişi Zamiri

I. Teklik Kişi Zamiri	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Men	Men	Men	Men	Men
İlgi Durumu	Mäniñ Mänim	Meniñ Menim	X Menim	X Menim	X Menim
Yükleme Durumu	Mäni	Meni	Meni	Méni	Méni
Bulunma/Kalma Durumu	Mendä	Ménde	Mende	X	X
Ayrılma/Çıkma Durumu	Mändin	Méndin	Mendin	Méndin	Méndin
Yönelme Durumu	Maña	Maña	Maña	Maña	Maña
Yön Gösterme Durumu	Mañar	Mañar	X	X	X

4.1.1.1. Yalın Hal

men: “ben”

Aydı: Mūsā: ey Fir‘avn **men** yalavaç men ‘alemluğlar idisindin (RKT 27/4b1=7:104). Feriştelerge haqıkat üze **men** kılgan men yerde halife (ÖKT

6a/5=B:30). Taqı ol vaqtın kim aydı seniñ İdiñ firıştelerge: Haqıkat üze **men** qılğan men yirde halife (HKT 5b/2=2:30). Aymağıl bir nerseni **men** qıldaçı-men anı yarın tip (AKT 2b/4=18:23). Aydı: **män** sıgnur män tañrıqa sendin ägär ärsä sän saqnıq (TİEM 73 224r/1=19:18).

4.1.1.2. İlgi Hali

meniñ: “benim” < men+(i)ñ

Ayğıl: **meniñ** İdim keñgütür rüzini kimke tilese hem tarutur ançası bar üküş kişiler bilmezler (RKT 33/52a3=34:36). Aydı andağoq aydı idiñ ol **mäniñ** üzä äsän turur (TİEM 73 223v/1=19:9).

menim: “benim” < men+(i)m

Aydı: ol **menim** tayaqım turur tayanur men anıñ üze hem yapurğağ çalar men anıñ birle qoylarım üze hem maña anıñ içinde hācetler öñin turur (RKT 31/40b2=20:18). Taqı vefā qılıñ **menim** ‘ahdimge; mefā qılayın siziñ ahd-iñizge (ÖKT 9a/2=B:40). Aydı: bulmaz **menim** ‘ahdim küç qılğanlarını taqı ol vaqtın kim qıldıq (HKT 17b/9=2:124). Küçemegil meni **menim** işimdin terslik birle (AKT 6a/9=18:73). Mirās alsun ya‘qūb āllarındın qılğıl anı ay **mänim** idim taplanmış (TİEM 73 223r/7=19:6).

4.1.1.3. Yükleme Hali

meni: “beni” < men+i

Aydı: men yaqşıraq men andın törüttüñ **meni** otdın törüttüñ anı balçıqdın. (RKT 34/73b3=38:76). Küçemegil **meni** benim işimdin terslik birle (AKT 6a/9=18:73).

méni: “beni” < mén+i

Taqı yād qılıñ **méni**, yād qılayın sizni (ÖKT 40a/2=B:151). Taqı yād qılıñ **méni** yād qılayın sizni (HKT 22a/8=2:152). Bağısladı maña idim könilik qıldı **mäni** idilmış yalavaçlardın (TİEM 73 267r/5=26:21).

4.1.1.4. Bulunma Hali

ménde: “bende” < mén+de

Sabr qılıñ **ménde** adındın , köñül bağlañ, qorquñlar Tañrıda, bolğay kim qurulğay-sizler. (RKT 25/29a2=3:200).

mende: “bende” < men+de

Sézindiler mü anlar kim tendiler kim tutunsalar kullarımız **mende** adın dostlar? (AKT 8a/8=18:102). Qorqar män yaq yawuqlardın **mendä** keçin ärür mäniñ urağutum kısr (TİEM 73 223r/6=19:5).

4.1.1.5. Ayrılma Hali

méndin: “benden” < mén+đin

Bütünlükin kim yoğ idı meger men Tañrı qorquñ **méndin** (RKT 30/33a1=16:2). Andın kamuğ tağı eger kelse sizge **méndin** köni yol (ÖKT 8b/2=B:38). Meger anlar kim zulm kıldılar qorqmañ anlardın tağı qorquñ **méndin** (HKT 22a/3=2:150).

mendin: “benden” < men+đin

Muñsuz kılmadı **mendin** mälım ya‘nı ıdıldım kim maña dünyäda đin istegil (AKT 104b/1=69:28). Miräş alsun **mendin** yana miräş alsun ya‘qub ällarındın kılgıl anı ay mänim idim (TİEM 73 223r/7=19:6).

4.1.1.6. Yönelme Hali

maña: “bana” < mañ+a

Aydı Tañrı: tutmañlar iki Tañrı bütünlükin kim ol bir Tañrı **maña** qorquñlar (30/55a1=16:51). Aydı; ħaber biriñ **maña** munlarnıñ atları birle (ÖKT 7a/3=B:31). Tağı şükr kılıñ **maña** tağı nū-sipäslik kıлмаñ (HKT 22a/8=2:152). İdiyā kıлмаğıl bizge fitne ya‘nı **maña** ‘azāb kıлмаğıl bu kăfirler ileyinde (AKT 84a/19=60:5). Bağısladı **maña** idim könilik kıldı mäni ıdılmış yalavaqlardın (TİEM 73 267r/5=26:21).

4.1.1.7. Yön Gösterme Hali

mañar: “bana doğru” < me/an+a+r(u)

Anı bilmekdin yoğ ol **mañar** sınağ ançası bar üküşleri bilmezler (RKT 35/6b3=39:49). Ay mäniñ kullarım anlar kim kertgündilär mäniñ yärim keñ turur **mañar** tapnuñlar (TİEM 73 292r/8=29:56).

4.1.2. İkinci Teklik Kişi Zamiri

Tablo 4.3 İkinci Teklik Kişi Zamiri

II. Teklik Kişi Zamiri	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Sen	Sen	Sen	Sen	Sen
İlgi Durumu	Seniñ	Seniñ	Seniñ	Seniñ	Seniñ
Yükleme Durumu	Seni	Seni	Seni	Séni	Séni
Bulunma/Kalma Durumu	Sende	Sénde	Sende	X	X
Ayrılma/Çıkma Durumu	Sendin	Séndin	Sendin	Séndin	Séndin
Yönelme Durumu	Saña	Saña	Saña	Saña	Saña
Yön Gösterme Durumu	Sañar	X	X	X	X

4.1.2.1. Yalın Hal

sen: “sen”

Atalarındın cüftlerindin hem ‘ayāllarındın bütünlükün **sen** ‘azîz hem bütün işlig (RKT 35/27b1=40:8). Haqîkat üze sen, **sen** bilgen üstüvār işlig (ÖKT 7a/1=B:32). Taqı ol kim erseler kim şālih boldı atalarındın taqı cüftlerindin taqı oğlanlarındın haqîkat üze sen, **sen** yiñgen hikmetlig (HKT 447a/3=40:8). Haqîkatda İdiñ seniñ, bilür kim **sen** qopar-sen azraq tünniñ üçde birinüñ yarısında (AKT 114a/12=73:20). Aydı çıqğıl andın **sen** sürülmişlärindin sen çın seniñ üzä mäniñ la‘nätim (TİEM 73 334v/1=38:77).

4.1.2.2. İlgi Hali

seniñ: “senin” < sen+iñ

Faız **seniñ** idiñdin ol ol kırtulmaq uluğ. (RKT 36/88a23=44:57). Taqı ol vaqtın kim ya‘nī zıkr kılgıl ya‘nī aydı; **seniñ** İdiñ feriştelerge (ÖKT 6a/=B:30). Anıñ meñizlig kışsa kıılır miz **seniñ** üze ol nirselerniñ haberlerindin kim ozdı (HKT 307b/1=19:99). **Seniñ** Teñriñ turur, kıyamet kaçan bolası ‘ilmin bilgen; ya‘nī sen nerse bilmez-sen (AKT 124b/6=79:44). Yarlıkağıl anlarını kim tävbä kııldılar udu bardılar **seniñ** yoluña küdäzgil anlarını tamuğ kıınındın (TİEM 73 341r/6=40:7).

4.1.2.3. Yükleme Hali

séni: “seni” < sén+i

Tanuqluğ keldürse-miz **séni** bu ögür üze tanuğ (RKT 26/17a1=4:41). Taqı biz arıqlar miz seniñ ögmekiñ birle taqı arıqlayur miz **séni** (ÖKT 6b/3=B:30). Aydı: Ay Hārūn! Ne yıgdı **séni** ol vaqtın kim kördüñ anlarını azdılar (HKT 306b/9=19:92).

seni: “seni” < sen+i

Ol şüret üze kim tiler, tertib kııldı **seni**; anıñ qarındaşlarına meñzer, erkek ya tişi (AKT 126b/11=82:8). Mägär anlar kim tandılar armasun **seni** äwrülmäkläri kântlär içindä (TİEM 73 341v/8=40:4).

4.1.2.4. Yönelme Hali

saña: “sana”

Eger ündese sen olarnı köli yolqa eşitmezler körseñ olarnı baqarlar **saña** olar körmezler (RKT 28/60b1=7:198). Aydılar arıqlıq **saña** hiç bilig yok bizge, meger ol kim ögrettiñiz bizge (ÖKT 7a/1=B:32). Aydı: bargıl haqıqat üze **saña** tiriglik içinde kim aysañ (HKT 307a/6=19:97). Yana kim uqturdu **saña** kim bar turur kıyāmet küni? (AKT 127a/1=82:18). Mundağok yarlıg ıdlur **saña** anlarqa kim sendä öñdün tañrı küşüş bütün işlig (TİEM 73 352r/8=42:3).

4.1.2.5. Bulunma Hali

sénde: “sende” < sén+de

Bütünlükin yol üze kim anlar destür tileyürler **sénde** olar baylar tapladılar (RKT 29/65b2=9:93).

sende: “sende” < sen+de

İdmas-biz **sende** öñdin yā Muḥammed meger erenler, vaḥy ıdıldı anlar tapa (AKT 32a/6=21:7). Mundağoḫ yarlıg ıdlur saña anlarğa kim **sendä** öñdün tañrı küsüş bütün işlig (TİEM 73 382r/8=42:3).

4.1.2.6. Ayrılma Hali

séñdin: “senden” < sén+din

Sen añar kim eşitmez hem körmez hem asıg kılmaz **séñdin** nerse (RKT 31/16b3=19:42). Eger yalğanğa nisbet kılsalar séni, yalawaçlar **séñdin** aşnu (ÖKT 139a/2=A:184). Aydı: biz sınaduḫ ḳavmuñnı **sindin** soñ taḳı azdurdı anlarını Sāmırī (HKT 306a/4=19:85).

sendin: “senden” < sen+din

Neteg kim kāfir bol tidi, aytdı: Men bīzār men **sendin**, men ḳorḳar men Teñridin (AKT 82b/10=59:16). Mundın açtımız **sendin** örtügüñni seniñ közüñ bükün yitig turur (TİEM 73 382b/6=50:22).

4.1.2.7. Soru Hali

sen mü: “sen mi”

Anıñ üze ‘azāb kelimesi sen mü ḳurtğarur sen anı kim ot içinde turur (RKT 34/90a2=39:19). Aydılar: **sen mü** sen Yūsuf? Aydı: men Yūsuf taḳı bu ḳarındaşım (HKT 236b/7=12:90). Ey Mūsā, ya **sen mü** kemşür-sen ya aḳu miz mü bolalım aşnu kemşigilerdin? (AKT 22a/2=20:65). Ayur **sen mü** rāst sözlüglärdin mü sän (TİEM 73 326v/7=37:52).

4.1.2.8. Yön Gösterme Hali

sañar: “sana doğru” < sañ+(a)r(u)

Kältürmäzlär saña bir mäşäl mägär kältürdimiz **sañar** yaraşı körklügräki aç a bälgürtmäk (TİEM 73 264v/3=25:33).

4.1.3. Üçüncü Teklik Kişi Zamiri

Tablo 4.4 Üçüncü Teklik Kişi Zamiri

III. Teklik Kişi Zamiri	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Ol	Ol	Ol	Ol	Ol
İlgi Durumu	Aniñ	Aniñ	Aniñ	Aniñ	Aniñ
Yükleme Durumu	Anı	Anı	Anı	Anı	Anı
Bulunma/Kalma Durumu	Anda	Anda	Anda	Anda	Anda
Ayrılma/Çıkma Durumu	Andın	Andın	Andın	Andın	Andın
Yönelme Durumu	Aña	Aña	Aña	Aña	Aña
Yön Gösterme Durumu	Añar	Añar	Añar	Añar	X
Eşitlik Durumu	Ança	Ança	Ança	Ança	X
Vasıta Durumu	Anın	Anın	Anın	Anın	X

4.1.3.1. Yalın Hal

ol: “o”

Bilmezler mü **ol** Tañrı kēñ qılur rüzini kimke kim tilese hem tarutur (RKT 35/8a3=39:52). Aydılar bu **ol** kim taqı rüzı bérildük aşnudın taqı kelindiler ya‘nı kö-rildiler aniñ birle oğşağan (ÖKT 4b/2=B:25). İrmes **ol** kim irse kim qılur aniñ cezāsı (HKT 12b/3=2:85). Ammā **ol** kim berildi bitiği sağ yanındın dostlarını özinge oqıya (AKT 104a/4=69:19). Kaldılär ök lüñ eli üzä **ol** kim yağduruldı yawuz yağmur (TİEM 73 264r/1=25:40).

4.1.3.2. İlgi Hali

anıñ: “onun” < an+(1)ñ

Uluğlamağ anı yer kamuğ **anıñ** mülki içinde qopmaq küninde (RKT 35/15b2=39:67). Aydılar bu ol kim taqı rüzı bérildük aşnudın taqı kelindiler ya‘nı körildiler **anıñ** birle oğşaşğan (ÖKT 4b/3=B:25). **Anıñ** içinde qarañkuluqlar taqı ötgün bar taqı yıldırım bar (HKT 3b/6=2:19). Fermānlağıl iwiñ boğununğa namāznı, şabr qılğıl anıñ üze (AKT 26a/5=20:132). Sürçäk sözläri bitidi anı ol imlā qılur **anıñ** üzä ertä keçä (TİEM 73 264r/5=25:5).

4.1.3.3. Yükleme Hali

anı: “onu” < an+ı

Tükel qılınur kamuğ et-öz **anı** kim qıldı ol Tañrı bilgenrek anı kim qılur siz (RKT 35:17b3=39:70). Taqı Teñri çıkarğan turur **anı** kim örter erdiñiz (ÖKT 18a/1=B:72). Tañrınıñ ‘ahdini, berkitmişdin soñra taqı keserler **anı** kim buyurdı Tañrı anıñ birle kim ulansa (HKT 5a/5=2:27). Yoq kim yaratdı **anı**, şı‘r qoşdaçı turur (AKT 32a/4=21:5). Ol kün tergäy miz anlarını **anı** kim tapnurlar tañrıda ağınğa ayur silär (TİEM 73 262r/9=25:17).

4.1.3.4. Yönelme Hali

aña: “ona” < añ+a

Eđgülik qolmaqđın qaçan tegse **aña** yawuzlıq buñalur umınçsız bolur (RKT 35/75b3=41:49). Taqı bolmañ küfr ketürgenniñ evveli **aña** (ÖKT 9a/5=B:41). Taqı nirde kim bolsañız ewrüñ yüzleriñizni **aña** qarşu; bolmasun kişilerge siziñ üze hüccet (HKT 22a/2=2:150). Qıldımız **aña** anıñ oğlını bir nişān orunluğlarğa (AKT 36b/8=21:91). Anlar kim tandılar tañrınıñ bālgülärinä **aña** tuşmaqqa anlar umınçsız boldılar (TİEM 73 290v/1=29:23).

4.1.3.5. Bulunma Hali

anda: “onda” < an+da

Azu tuttılar mu **anda** ağın dostlar Tañrı ol dost ol tırgüzer ölüglerni kamuğ neñ üze küçlüg uğan ol (RKT 36/5a1=42:9). Nirge kim ewrülseñiz **anda** Teñriniñ rızası (ÖKT 28b/3=B:115). Ol vaqtın kim kemşildiler andın, yirde tar, qoşulmuşlar; ünediler **anda** yoqalmağnı (HKT 346a/2=25:13). Bar anlarğa kim anı kim tilerler **anda**, taqı qatımızda ziyāde (AKT 51b/5=50:35). Ağturdılar yärni

ettilər binələr **anda** üküşrək ettilər binələr kəldi anlarğa yalavaçları bəlgülər birlə (TİEM 73 294v/9=30:9).

4.1.3.6. Ayrılma/Çıkma Hali

andın: “ondan” < an+dın

Anlar kim bitmezker añar anlar kim taptılar qorquğlılar **andın** bilürler (RKT 36/13a3=42:18). Tegme bir kez kim ruzi bərdiler **andın** mivedin ruzi (ÖKT 4b/2=B:25). Taqı yin **andın** kiñrü qayda kim tileseñiz taqı yawumañız bu yığaçqa bolğay siz küç qılğanlardın (HKT 6a/6=2:35). Ol kün yarılğay yer, **andın** bular terkin çıqa kelgey (AKT 52b/5=50:44). Nəçä kim qılsalar kim çıqmaqları **andın** äwrä yandurulğay içrä ayılğay anlarğa (TİEM 73 302r/9=32:20).

4.1.3.7. Vasıta Hali

anın: “onunla” < an+(1)n

Soñlattı olarğa iki yüzlügni köñülleri içinde ol künke tegi kim körerler anı anın kim hilaf kıldılar anı, **anın** kim yalğanlıq kıtur erdiler (RKT 29/55b3=9:77). Ol, anlarıñ yanıtı tamuğ-ol **anın** kim tendiler, tutdılar belgülerimni (AKT 8b/3=18:106). İrmez benim qatımda, ol kim iwe tileyür siz **anın** birle irmez hüküm, meger tañrığa (HKT 130a/7=6:57). Anlarğa qın turur ağırtğalı **anın** yalğan sözlär ärdilər (TİEM 73 3r/4=2:20).

4.1.3.8. Yön Gösterme Hali

añar: “ona doğru” < añ+(a)r(u)

Ziyān kılmaz siz **añar** nerse Tañrı qamuğ neñ üze uğan ol (RKT 29/30b1=9:39). Taqı haqıqat üze ol nirde kim bolsañız ewrūñ yüzleriñizni **añar** qarşu (HKT 21a/4=2:144). Niçe kim keltürsemiz **añar** meñzer ulam artuqluq (AKT 8b/7=18:109). Tañrı yolındın tanmaq **añar** ağırlıq mägıtkä çıqarmaq anıñ boğunu andın uluğraq tañrı üskindä (TİEM 73 26r/5=2:217).

4.1.3.9. Eşitlik Hali

ança: “onca, öylece, o şekilde” < an+ça

Eger körseler erdi **ança** qorqqaylar tapmaq yok tuttur anlar yaqın orundın (RKT 33/61b3=34:51). Taqı öldürüşmeñ anlar birle Mescid-i Harām qatında **ançağa**

tegrü kim öldürüşgeyler siziñ birle anıñ içinde (HKT 28a/4=2:191). Yād kııl qara balıq eşi, **ança** kim bardı erse öwken, sizindi kim tar kıılmaqımızni anıñ üze (AKT 36b/2=21:87). Yalğan bolsa anıñ üzä yalğanlıqı ägär köni bolsa teggäy silärkä bir **ança** andın kim va‘dä berür silärkä (TİEM 73 343r/3=40:28).

4.1.4. Birinci Çokluk Kişi Zamiri

Tablo 4.5 Birinci Çokluk Kişi Zamiri

I. Çokluk Kişi Zamiri	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Biz	Biz	Biz	Biz	Biz
İlgi Durumu	Biziñ X	Biziñ X	Biziñ Bizim	Biziñ Bizim	Biziñ X
Yükleme Durumu	Bizni	Bizni	Bizni	Bizni	Bizni
Bulunma/Kalma Durumu	Bizde	X	Bizde	X	X
Ayrılma/Çıkma Durumu	Bizdin	Bizdin	Bizdin	Bizdin	Bizdin
Yönelme Durumu	Bizke	Bizke	Bizge	Bizge	Bizge

4.1.4.1. Yalın Hal

biz: “biz”

Nişān olarqa **biz** kötürdümüz olarnıñ ‘ayāllerini tolu yüklüg kemi içre (RKT 34/7b3=36:41). Taqı **biz** arıqlar miz seniñ ögmekiñ birle taqı arıqlayur miz seni (ÖKT 6b/2=B:30). Taqı haqıkat üze **biz** eger tilese Tañrı könülgenler **biz** (HKT 10b/2=2:70). **Biz** açā berdimiz saña ya Muḥammed açmaq açuq tā yarlıqasa saña Teñri (AKT 41a/2=48:1). Sözläşsälär ot içindä aygay küçsüzlär anlarqa kim uluğsıqlıq kıldılar **biz** ärdimiz silärkä (TİEM 73 345v/5=40:47).

4.1.4.2. İlgi Hali

biziñ: “bizim” < biz+(i)ñ

Her-āyine kamuğ **biziñ** üskümüzde hāzır kılınmışlar (RKT 34:4a1=36:32). Tilegil **biziñ** üçün İdiñdin çıkarısun bizge nersedin ündürür yer (ÖKT 14a/4=B:61). Tilegil **biziñ** üçün İdiñdin çıkarısun bizge ol nirsedin kim ündürür yer yaşındın (HKT 9a/3=2:61). **Biziñ** qatımızda kitāb, saqlanmış dīvdin perīdin, İblīsdin; teğayyur bolmağay (AKT 49a/2=50:4). Küçün ārdilār **biziñ** bālgülārimizkā tanarlar ārdi (TIEM 73 349v/8=41:15).

bizim: “bizim” < biz+im

Pes yalğan kıldı **bizim** yalavaçlarımıznı, şek kıldılar anlarıñ işleringe (AKT 63a/8=54:36). Eğgülık kıldı tañrı, **bizim** üze haqıqat üze kim saqınsa taqı şabr kılsa, haqıqat üze tañrı (HKT 236b/9=12:90).

4.1.4.3. Yükleme Hali

bizni: “bizi” < biz+ni

Qopğurdı **bizni** yatğu yerimizdin bu ol turur kim va‘de kıldı Tañrı (RKT 34/12a1=36:52). Aydılar; tutar musuz **bizni** yobı (ÖKT 16b/2=B:67). Aydılar: tutar mu siz **bizni** yobı? Aydı: sıgnur men Tañrığa kim bolsam bilmegenlerdin (HKT 10a/5=2:67). Eger kıynamasa **bizni** Teñri anı kim aytur biz (AKT 77a/9=58:8). Hālāk kılmaz **bizni** mägār zamānā yoğ anlarqa mundın biligidin ārmāslār mägār seznürlār (TIEM 73 367v/3=45:24).

4.1.4.4. Yönelme Hali

bizke: “bize” < biz+ke

Ermez **bizke** siziñ üze hücçet kendü erdiñiz boçun hadin taş boynağı (RKT 34/23a3=37:30). Ekki yüzlüg tişilār anlarqa kim kertgündilār körüñ **bizkä** yaruqluğ alalım (TIEM 73 397r/5=57:13).

bizge: “bize” < biz+ge

Aydılar arıglıq saña hıç bilig yoğ bizge meger ol kim öğrettiñiz **bizge** (ÖKT 7a/1=B:32). Tilegil biziñ üçün İdiñdin çıkarısun **bizge** ol nirsedin kim ündürür yer yaşındın (HKT 9a/3=2:61). İdiyā kıлмаğıl **bizge** fitne ya‘nī maña ‘azāb kıлмаğıl bu kāfirler ileyinde (AKT 84a/19=60:5).

4.1.4.5. Ayrılma/Çıkma Hali

bizdin: “bizden” < biz+din

Berdimiz añar boğnını hem olar tegni olar birle soyurqamak **bizdin** pend ħired idileriñe (RKT 34/63b3=38:43). Tağı y klemekil biziñ  ze ağır y kni neteg kim y klediñ anı anlar  ze kim **bizdin** aşnu ( KT 90b/3=B:286). Y klemekil biziñ  ze ağır y kni neteg kim y klediñ anı anlar  ze kim **bizdin** aşnu (HKT 46b/7=2:286). Tağı **bizdin** ezg ler ve m s lm nlar tağı bizdin ayru ol (AKT 110b/15=72:11). Yarlıkağıl bizni biziñ qadaşlarımıznı anlar kim aşundılar **bizdin** kertg nm kk  qılmağıl k n ll rimiz iind  (TIEM 73 403r/9=59:10).

4.1.4.6. Bulunma Hali

bizde: “bizde” < biz+de

Anqak bilgey-sizler, kim turur **bizde** qatıgrağ kıynlığ, kirek qalğanrağ (AKT 22a/10=20:71). Azu bar mu anlarnıñ tañrıları yıgsa anlarnı **bizd ** adın umaslar y ri berm kk  k nd   zleriñ  (TIEM 73 237r/4=21:43).

4.1.5. İkinci okluk Kişi Zamiri

Tablo 4.6 İkinci okluk Kişi Zamiri

II. okluk Kişi Zamiri	TIEM 73	RKT	AKT	HKT	�KT
Yalın Durum	Siz	Siz	Siz	Siz	Siz
İlgi Durumu	Siziñ	Siziñ	Siziñ	Siziñ	Siziñ
Yükleme Durumu	Sizni	Sizni	Sizni	Sizni	Sizni
Bulunma/Kalma Durumu	Sizde	Sizde	Sizde	Sizde	Sizde
Ayrılma/ıkma Durumu	Sizdin	Sizdin	Sizdin	Sizdin	Sizdin
Yönelme Durumu	Sizke	Sizke	Sizge	Sizge	Sizge

4.1.5.1. Yalın Hal

siz: “siz”

Ançada va‘de bérür sizke Tañrı iki ögürde birini ol kim sizke arzular **siz** sewdüñüz (RKT 28/67a3=8:7). Taqı **siz** bilirsüz (ÖKT 9b/3=B:42). Qılmañ Tañrığa mişler ya‘nī hilāf qılğan mişler taqı **siz** bilür siz (HKT 4a/6=2:22). Andağ tegşürgem sizni siziñ kibi halklarğa taqı yaratğay-men sizni bir türlüg **siz** anı bilmez-siz (AKT 70a/17=56:61). Oş **siz** arānlār oşbu arānlār hüccāt qılıştıñız ol nārsä içindä kim sizkä anıñ birlä (TİEM 73 44v/3=3:66).

4.1.5.2. İlgi Hali

siziñ: “sizin” < siz+(i)ñ

Eger çıksalar **siziñ** içiñizde arturmazlar sizke meger artuqluq ewitgeyler erdi (RKT 29/35b2=9:47). Yād qılıñlar nimetimni ol kim eğgülık qıldım **siziñ** üze (ÖKT 9a/2=B:40). Aydılar: Biz **siziñ** birle haqıqat üze biz mashara qılğanlar biz (HKT 3a/8=2:14). Andağ tegşürgem sizni **siziñ** kibi halklarğa taqı yaratğay-men sizni bir türlüg, siz anı bilmez-siz (AKT 70a/17=56:61). Aydı **siziñ** va‘däkä bāzāk küni terilgäy kişilär kün yaqlur vaqtda yüz äwürdi fir‘avn terdi alını (TİEM 73 230v/8=20:59).

4.1.5.3. Yönelme Hali

sizke: “size” < siz+ke

Ançada va‘de bérür **sizke** Tañrı iki ögürde birini ol kim **sizke** arzular (RKT 28/67a2=8:7). Bildürüñ toquşnı tañrıdın taqı yalawaçındın äğär qaytsañız **sizkä** mallarıñıznıñ başları küç qılmas siz (TİEM 73 36r/5=2:279).

sizge: “size” < siz+ge

Ayduq; iniñler andın qamuğ taqı eger kelse **sizge** mindin köni yol (ÖKT 8b/2=B:38). Taqı ol nirse **sizge** sınağ bar İdiñizdin uluğ (HKT 7b/5=2:49). İnanıñ Teñrige taqı ilçüsinge ezgülık qılıñ, andın kim qıldı **sizge** halıfeler anda (AKT 72b/11=57:7).

4.1.5.4. Ayrılma/Çıkma Hali

sizdin: “sizden” < siz+din

Köñlin azu küçün hiç pezirilenmez **sizdin** siz erür siz boçun fāsıqlar (RKT 29/39a2=9:53). Taqı bildiñiz anlar kim haddin keçtiler **sizdin** şenbelemek

içinde (ÖKT 16a/2=B:65). Ol kim yarattı sizni taķı anlar kim **sizdin** aşnu (HKT 4a/3=2:21). Bu kün alınmas **sizdin** fidā anlardın kim küfr ketürdiler (AKT 74a/7=57:15). Bolsun **sizdin** bir ögür ündäyürlär yaķşılıķ tapa taķı buyrurlar ädgülük birlä (TİEM 73 48r/5=3:104).

4.1.5.5. Bulunma Hali

sizde: “sizde” < siz+de

Anlar teg kim **sizde** öñdin erdiler (RKT 29/48b1=9:69). Dost tutar mu **sizde** biriñiz kim bolsa aña ħurma yıģaçlarındın taķı üzümlelerinden aķar astındın arıķlar (ÖKT 83b/2=B:266). Dost tutar mu **sizde** biriñiz kim bolsa aña büstān ħurmā yıģaçlarındın taķı üzümlelerinden (HKT 42a/8=2:266). Izmadımız kim **sizde** öñdin kim hiç yalawaç meger kim yarlıģ keldi (AKT 33a/3=21:25).

4.1.5.6. Yükleme Hali

sizni: “sizi” < siz+ni

Tañrı **sizni** ol yarlıķaģanlarda yarlıķaģanraqı ol (RKT 30/10a2=12:92). Neteg küfr ketürürsüz Teñriģa taķı erdiñiz ölüģler tırgürdi **sizni** (ÖKT 5b/5 =B:28). Taķı kışmazlar kıtāl kılurlar siziñ birle ançaģa tegrü kim ħaytarģaylar **sizni** dīniñizdin (HKT 32a/3=2:217). Andaģ tegşürgem sizni siziñ kibi ħalklarģa taķı yaratģay-men **sizni** bir türlüģ, siz anı bilmez-siz (AKT 70a/17=56:61). Ayģıl benim idim bilür **sizni** kök içindä yär içindä ol eşitģän bilgän yoķ kim aydılar bulģayuk ħatıķ ħarıķ tüřlär (TİEM 73 235v/7=3:104).

4.1.6. Üçüncü Çokluk Kişi Zamiri

Tablo 4.7 Üçüncü Çokluk Kişi Zamiri

III. Çokluk Kişi Zamiri	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Olar Anlar	Olar Anlar	Olar Anlar	X Anlar	X Anlar
İlgi Durumu	Olarıñ Anlarıñ	Olarıñ Anlarıñ	X Anlarıñ	X Anlarıñ	X Anlarıñ
Yükleme Durumu	Oları	Oları	Oları	X	X

	Anlarını	Anlarını	Anlarını	Anlarını	Anlarını
Bulunma/Kalma Durumu	Olarda Anlarda	Olarda Anlarda	Olarda Anlarda	X Anlarda	X Anlarda
Ayrılma/Çıkma Durumu	Olardın Anlardın	Olardın Anlardın	Olardın Anlardın	X Anlardın	X Anlardın
Yönelme Durumu	Olarğa Anlarğa	Olarğa Anlarğa	Olarğa Anlarğa	Olarğa Anlarğa	X Anlarğa
Eşitlik Durumu	Anlarça	X	X	Anlarça	Anlarça

4.1.6.1. Yalın Hal

olar: “onlar” < ol+(a)r

Belgüler yulduzlar birle **olar** köni yolğa barırlar (RKT 30/37b3=16:16). Bular, halk içinde **olar** yawuz gürühlardın turur (AKT 140a/10=98:6). Ärdim anlar üzä tanuq **olar** içindä bar ärginçä män kaçan cänim aldıñ ärsä ärdiñ sän küdäzçi anlar üzä (TİEM 73 95r/3=5:117).

anlar: “onlar” < an+lar

Anlar kim bittiler bilürler haqıqat üze ol haq turur anlarını İdisindin (ÖKT 5a/1=B:26). Haqıqat üze **anlar** kim örterler anı kim indürdi Tañrı kitäbdın taqı bedel qılurlar anıñ birle az bahānı (HKT 24b/8=2:174). Nelük keltürmesler **anlar** üze bir hüccet belgüüg? (AKT 1b/3=18:15). Ärdim **anlar** üzä tanuq olar içindä bar ärginçä män kaçan cänim aldıñ ärsä ärdiñ sän küdäzçi anlar üzä (TİEM 73 95r/3=5:117).

4.1.6.2. İlgı Hali

olarınıñ: “onların” < ol+(a)r+nıñ

Koñurdı Tañrı **olarınıñ** ullarındın yer töşeklerindin tüşti **olarınıñ** üze (RKT 30/39b2=16:26). Taqı ayurlar beş altınçları **olarınıñ** ıtları sezikin örtüglügni (TİEM 73 216r/7=18:22).

anlarınıñ: “onların” < an+lar+nıñ

Anlar kim bittiler bilürler haqıqat üze ol haq turur **anlarınıñ** İdisindin (ÖKT 5a/2=B:26). Bitiñdi siziñ üze rüze; neteg kim bitiñdi **anlarınıñ** üze kim sizdin

aşnu turur (HKT 26a/7=2:183). anda gürüh, sorarlar anlarğa **anlarnıñ** sahirelerini ya'nî gürüh-ı zebāniyeler sorar (AKT 97a/9=67:8). Ayurlar beş yetti säksinçläri olarnıñ itları turur, aygıl idim bilgänräk turur **anlarnıñ** sanını (TİEM 73 216r/7=18:22).

4.1.6.3. Yükleme Hali

olarnı: “onları” < ol+(a)r+nı

Azu tutsa **olarnı** tezginmekleri içinde ermes olar unmas kıılığlılar (RKT 30/52b2=16:46). Unamadılar kim konuğ tutsalar **olarnı** (AKT 6b/4=18:77). Ayur ündäñlär mäniñ ortaqlarımını anlarnı kim aydıñızlar oqığaylar **olarnı** yanut bermägäylär anlarğa (TİEM 73 218v/9=18:52).

anlarnı: “onları” < an+lar+nı

Andın soñra uğradı kök tapa tüz kıldı **anlarnı** yitti kökni (ÖKT 6a/3=B:29). Tağı öldürüñ Tañrı yolu içinde **anlarnı** kim öldürürler sizlerni (HKT 27b/9=2:190). Anı kim tek tuta bilmesler ya'nî saqlayu bilmesler **anlarnı** havāda meger Teñri saqlar (AKT 98a/7=67:19). Ol kün ayur ündäñlär mäniñ ortaqlarımını **anlarnı** kim aydıñızlar oqığaylar olarnı yanut bermägäylär anlarğa (TİEM 73 218v/9=18:52).

4.1.6.4. Yönelme Hali

olarğa: “onlara” < ol+(a)r+ğa

Tansalar anı kim bėrdimiz **olarğa** inçrünüñler munu bilgey ök sizler (RKT 30/56a3=16:55). Hergiz bulmağay sen aña yārīçi **olarğa** mu ülüş bar, erkliglikdin? (HKT 84b/2=4:53). Beşāret turur, bergil **olarğa** ağırtığuçı kıyın birle (AKT 128b/7=84:24). Yalganğa tuttılar oq munu kalgäy **olarğa** ol sawlar anıñ birlä eliglär ārdilär (TİEM 73 367v/3=26:6).

anlarğa: “onlara” < an+lar+ğa

Aydı; ey Ādem haber bėrgil **anlarğa** atları birle (ÖKT 7a/2=B:33). Tağı ol vaqtın kim ayıldı **anlarğa:** uyuñ aña kim indürdi Tañrı (HKT 24a/7=2:170). Īmān keltürdiler, kıldılar eğgölükler **anlarğa** turur büstānlar, aqar anıñ altındın arıqlar (AKT 129b/23=85:11). Ançada aydı **anlarğa** qadaşları nūh yalavaç qorqmaz mu silär (TİEM 73 270v/9=26:106).

4.1.6.5. Bulunma Hali

olarda: “onlarda” < ol+(a)r+da

Soñ qaldı **olarda** kiçin yawuz ħalf mīrās aldılar bitigni alurlar (RKT 28/43b3=7:169). Yer üzekini, etdük bezek añar, sınamaq üçün anlarını **olarda** qayusı ezgürek işliğ (AKT 1a/4=18:7). Fir‘avn bođunınıñ qılıkı tæg anlar kim **olarda** öñdün ärdilär (TİEM 73 136r/6=8:52).

anlarda: “onlarda” < an+lar+da

Ançağa tegi ol vaqtın kim ħāzır boldı **anlarda** biringe ölüm, aydı; (ÖKT 151a/1=N:18). Nek körer mü-sen anlarda hiç bir kimerse, ya eştür mü sen **anlarda** ün? (AKT 160a/9=19:98). Yana **anlarda** kim kertgünür añar yana anlarda kimi kertgünmäs añar säniñ iđiñ bilgänräk turur (TİEM 73 157r/8=10:40).

4.1.6.6. Ayrılma/Çıkma Hali

olardın: “onlardan” < ol+(a)r+dın

Köñüllerine kim tandılar qorqunçnı uruñlar boyunları üstün uruñ **olardın** tegme ernek uçlarını (RKT 28/70b3=8:12). Qaçan kim sıñardın kitsesenler **olardın**, ol kim tapnurlar meger Teñrige (AKT 1b/4=18:16). Ançada kitsä silär **olardın** tapunmaslar mägär tañrıqa sıgnıñlar ünürkä yağğay (TİEM 73 215r/9=18:16).

anlardın: “onlardan” < an+lar+dın

Ayırt kemişmes miz **anlardın** biri arasında taqı biz aña boyun sügenler (ÖKT 34b/5=B:136). Ol vaqtın kim bīzār boldı anlar kim uyduruldılar **anlardın** kim uydılar kördiler qın (HKT 23b/9=2:166). Yumdarğaymız anlarını qozmağaymız **anlardın** biregüni (AKT 4a/10=18:47). Keniktürsä miz **anlardın** qınnı sanlığ gürüñlarqa ayurlar oq ne yığar anı yığmas anı bilgil (TİEM 73 163v/6=11:8).

4.1.6.7. Eşitlik Hali

anlarça: “onlarca” < an+lar+ça

Körerler anlarını iki **anlarça** köznüñ körmeki taqı Teñri qutlandurur yārisi birle kimni tilese (ÖKT 94a/1=A:13). Körerler anlarını iki **anlarça** köznüñ körmeki taqı Tañrı qıvvetlendirür yārisi birle (HKT 48b/4=3:13). Tañrı yolu içindä

tağı bir ögür tangın körärlär anlarını ekki **anlarça** közniñ körmäki (TİEM 73 39r/4=3:13).

4.2. İşaret Zamirleri

İşaret yoluyla ve göstermek suretiyle nesnelere yerini tutan kelimelerdir. Yalın halde kullanıldığı durumlarda sıfat işlevini yüklenir. Zamir olarak kullanıldığı durumlarda ise üzerine ad durum eklerini alarak kullanılır.

4.2.1. Teklik Hali

Tablo 4.8 İşaret Zamirler/Teklik Hali

İşaret Zamirleri/Teklik Hali	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Bu	Bu	Bu	Bu	Bu
İlgi Durumu	Munuñ	Muniñ	Munuñ	Munuñ	Muniñ
Yükleme Durumu	Munı	Munı	Munı	Munı	Munı
Bulunma/Kalma Durumu	Munda	Munda	Munda	Munda	Munda
Ayrılma/Çıkma Durumu	Mundın	Mundın	Mundın	Mundın	Mundın
Yönelme Durumu	X	X	Muña	Muña	X
Yön Gösterme Durumu	Muñar	X	X	X	X
Eşitlik Durumu	X	Munça	Bunça	X	X

4.2.1.1. Yalın Hal

bu: “bu”

Mūsā belgölüg mu‘cizâtlarımız birle aydılar: ermez **bu** meger cādülük koşulmuş (RKT 32/24b3=28:36). Tegdiñiz siz iki ançağa aydıñız neteg **bu** (ÖKT 133b/5=A:165). Ol vaqtın kim keldi anlarğa Mūsā āyetlerimiz birle açuqluq hālda aydılar: irmez **bu** meger sihr çatılmış (HKT 372a/1=28:36). Bu süre içinde yād kıldı taqı keldi, aytur: āhıret yigrek. aytdı, **bu** turur (AKT 131a/3=87:17). utru kalgāy anlarğa fāriştälär **bu** turur künüñizlär ol kim va‘dā kılnmış ārdiñizlär (TİEM 73 241v/4=21:103).

4.2.1.2. İlgi Hali

munuñ: “bunun” < mu+nıñ

Eşitimiz ök eger tilese-miz aygıtımız **munuñ** meñizlig etmez (RKT 28/81a1=8:31). Ayturlar; ne turur ol kim tiledi Teñri **munuñ** birle mesel (ÖKT 5a/4=B:26). Eger muṭṭalı‘ bolunsa **munuñ** üze kim müstaḥıq boldılar iki tanuq öngin qoparlar ol ikisiniñ ornında (HKT 120b/8=5:107). Ya taqı buyrur anlarğa tüşleri **munuñ** birle; ya taqı anlar irür (AKT 57a/9=52:32). Ol atadı silärni müsälmanlar munda öñdün **munuñ** içindä bolsa yalavaç tanuq silär üzä (TİEM 73 284v/7=22:78).

4.2.1.3. Yükleme Hali

munı: “bunu” < mu+nı

Anıñ körlügrekini **munı** körkitür men sizke yarlıgdın çıqıglılarğa (RKT 28/23b3=7:145). Taşır kılmalar sizge fesād yanındın süwdiler **munı** kim emgendiñiz siz (ÖKT 121a/4=A:118). Ḥaқиқat üze Tañrı ḥarām kıldı **munı** (HKT 143b/1=6:150). Sizler yeme köz tutuñ, **munı** bergil bilgey sizler taqı tiz bilgey-siz (AKT 26a/10=20:135). Tiläsä tañrı ıdğay ārdi bir fāriştāni eşitmädimiz **munı** ozaqı atalarımız içindä (TİEM 73 249r/6=23:24).

4.2.1.4. Yönelme Hali

muña: “buna, burada” < mu+ñ+a

ḥaқиқat üze men küfr ketürdüm **muña** kim ortak koştuñız meni aşnudın (HKT 249a/8=14:22). Kāfirler mundın aña andın **muña** tüşerler tidüki ol turur (AKT 66b/1=55:44).

4.2.1.5. Bulunma Hali

munda: “bundan, buradan” < mu+n+da

Anıñ birle kim yalğan tuttılar **munda** öñdin andağuş tamğa urur (RKT 27/3a2=7:101). Biz **munda** olturğanlarmuz (ÖKT 209b/4=M:24). Bargıl sen taqı İdiñ ikegü toquşuñ biz **munda** olturğanlar (HKT 108b/1=5:24). Ol kün ya'nī eger bu kün **munda** küfr qatlaşdursañız erte neteg tapulur? (AKT 114a/5=73:17). Ol atadı silärni müsälmanlar **munda** öñdün munuñ içindä bolsa yalavaç tanuq (TİEM 73 284v/7=22:78).

4.2.1.6. Ayrılma/Çıkma Hali

mundın: “bundan” < mu+n+dın

Érür sen gaflet içinde **mundın** açğay-miz séndin örtügüñni seniñ közüñ bu kün yiti (RKT 37/74b2=50:21). **Mundın** soñra kim keldi anlarğa açuq hücetler (ÖKT 118a/1=A:105). Kim kim küfr ketürse **mundın** soñra sizdin azdı yolnuñ tüzini (HKT 106b/3=5:12). Haqqā andağ, **mundın** pend soñra turur saña (AKT 125a/9=80:11). Hälāk qılmaz bizni mägär zamānā yoq anlarğa **mundın** biligdin ärmäslär mägär seznürlär (TİEM 73 367v/3=45:24).

4.2.1.7. Yön Gösterme Hali

muñar: “buna, buna doğru” < mu+ñ+(a)r(u)

Köndürdi bizni **muñar** ärmädimiz yolğa oñulgu äğär köndürmäsä bizni tañrı (TİEM 73 116v/4=7:43).

4.2.1.8. Eşitlik Hali

munça: “bunca, bu kadar” < mu+n+ça

Urağutlar arasında neçeme harışlıq kılsa siz emitmeñ **munça** emitmek (RKT 26/88a2=4:129).

bunça: “bunca, bu kadar” < bu+n+ça

Kündüz köñül meşğül bolur halk iştigāli birle, kiçe **bunça** işğäldin hālī turur (AKT 113a/14=73:6).

4.2.2. Çokluk Hali

Tablo 4.9 İşaret Zamirleri/Çokluk Hali

İşaret Zamirleri/Çokluk Hali	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Bular Munlar	Bular X	Bular Munlar	Bular Munlar	X Munlar
İlgi Durumu	Bularniñ X	Bularniñ X	Bularniñ X	Bularniñ Munlarniñ	Bularniñ X
Yükleme Durumu	Bularni X	X X	Bularni X	X Munlarni	X Munlarni
Bulunma/Kalma Durumu	X	X	X	X	X
Ayrılma/Çıkma Durumu	Bulardın X	X X	Bulardın Munlardın	X Munlardın	X X
Yönelme Durumu	Bularğa X	X	Bularğa	X	X
Yön Gösterme Durumu	X	X	X	X	X
Eşitlik Durumu	X	X	X	X	X
Vasıta Durumu	X	X	X	X	X

4.2.2.1. Yalın Hal

bular: “bunlar” < bu+lar

Abruğlar aniñ arasında **bular** birle yoq olar (RKT 29/97b2=4:143). **Bular**, halk içinde olar yawuz gürühdin turur (AKT 140a/10=98:6). Nätäg bolğay kaçan kältürsä miz tegmä bir gürühdin tanuq kältürgäy miz **bular** üzä tanuq (TİEM 73 63v/3=4:41).

munlar: “bunlar” < mu+n+lar

Anlarga kim tandılar uş **munlar** könirek anlardın kim bittiler yol yanındın (ÖKT 163b/1=N:51). Aydı: **munlar** kızlarım eger irseñiz kılğanlar (HKT 255b/5=15:68). Yana qodı kemişdiler başları üze: Herāyne bilmes mü-sen **munlar** sözlemesler? (AKT 35a/5=21:65). Ay silär **munlar** silär oqnur silär yetürmäkiñizlärkä tañrı yolu içindä silärdä kim bañıllıq kılur kim bañıllıq kılrsa bañıllıq kılur özindin (TİEM 73 375v/7=47:38).

4.2.2.2. İlgi Hali

bularnıñ: “bunların” < bu+lar+nıñ

Seçtimiz añar ol işni kim **bularnıñ** qudruqları kesilmiş ol tañ başında kirgenler (RKT 30/28a2=15:66). Bir ümmetdin tanuq birle taqı kelse miz seniñ birle **bularnıñ** üze tanuq (ÖKT 160a/2=N:41). Tigme bir ümmetdin tanuq birle taqı kelse miz seniñ birle **bularnıñ** üze tanuq? (HKT 82b/8=4:41). Teñri ta‘älā kıyāmet küni kökdeki teñizlerni kamuğ ot kılğay ve tamuğnı **bularnıñ** birle ıssıq kılğay (AKT 55b/10=52:56). Ağırdımız hūkm kılduq añar ol işni kim **bularnıñ** quyruqları kāsılmış turur tañ başındalar (TİEM 73 194v/7=15:66).

munlarnıñ: “bunların” < mu+n+lar+nıñ

Taqı vahy kılduq anıñ tapa ol işni haqıkat üze **munlarnıñ** soñı kesilmiş turur irtelegenler (HKT 255b/4=15:66).

4.2.2.3. Yükleme Hali

bularnı: “bunları” < bu+(n)+lar+nı

Çın erijländürdüm **bularnı** taqı atalarını ançaqa tegi kälidi anlarqa çınlıq yalavaç bālgürtügli (TİEM 73 359r/2=43:29).

munlarnı: “bunları” < mu+lar+nı

Aygay yūñül uşluğlar kişilerdin; neñ ewürdi **munlarnı** kıblelerindin ol kim (ÖKT 36a/5=B:142). Aygay yüngül uşluğlar kişilerdin: Ne neñ ewürdi **munlarnı** kıblelerindin (HKT 20b/2=2:142). Bularnıñ Teñrisi bularğa; taqı saqlar bularnıñ Teñrisi **bularnı** tamuğ ‘azābındın (AKT 56a/4=52:18).

4.2.2.4. Yönelme Hali

bularğa: “bunlara” < bu+lar+ğa

Bularğa bolğay sidr tidüki bāğ yığaçı bolur Maḥzūd tikensiz, yumşaq bolur. Tükeli yinür (AKT 69a/8=56:28). Qamuğka artuqluq berür miz bularka ol mü‘min turur taqı **bularka** ol kâfir turur idiñ bergänindin (TIEM 73 207v/2=17:20).

4.2.2.5. Ayrılma/Çıkma Hali

bulardın: “bunlardın” < bu+lar+dın

Ol kim teğer kâfirlerğa köñline ya‘nî **bulardın** köydürür köñline siñinçe (AKT 142b/4=104:7). Andağoq indürdimiz saña bitigni. Anlar kim berdimiz anlarğa bitigni kertgünürlär añar **bulardın** kimi kertgünürlär añar (TIEM 73 292v/4=29:47).

munlardın: “bunlardan” < mu+n+lar+dın

Anlar kim birdük anlarğa kitābnı, biterler aña taqı **munlardın**, biter aña (HKT 383b/2=29:47). Taqı be-dürüstî ve rāstî, yalğandurdı anlar kim **munlardın** ön (AKT 98a/2=67:18).

4.3. Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirleri “kendü” ve “öz” sözcükleridir. Diğer zamirlerden farklı olarak üzerlerine iyelik eki alabilmektedir. Dönüşlülük zamirleri şahıs zamirleriyle birlikte kullanıldığı durumlarda anlatım bozukluğu oluşturmaz, aksine şahıs zamirlerindeki anlamı güçlendirir. Diğer zamirlerden farklı olarak üzerine iyelik eklerini alabilir.

Tablo 4.10 Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük Zamirleri	TIEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Öz Kendü	Öz Kendü	Öz Kendü	Öz X	Öz X
İlgi Durumu	Özniñ	X	Özlerinüñ	Özleriniñ	Özleriniñ
Yükleme Durumu	Özni	Özni	Özini	Özini	Özini

Bulunma/Kalma Durumu	Özüñde	Özde	X	X	X
Ayrılma/Çıkma Durumu	Özindin X	Özindin X	Özindin Kendüñizdin	Özindin X	Özindin X
Yönelme Durumu	Özüñke	Özüñe	Özine	Özümge	Öziñe

4.3.1. Yalın Hal

kendü: “kendi”

Kendü tañlar sen olar füsüsulanurlar (RKT 34/19a3=37:12). Ol kişi kim qorqar ol yerde İdisindin, yıgar **kendü** tenin tiledüki hevāsındın (AKT 124b/4=79:40). Bilgil ol kim yawuqluq ol anlarqa oş kigürgäy ök anlarını tañrı **kändü** rahmāti içiñä (TIEM 73 149r/9=9:99).

öz: “kendi, kendisi”

Ol kim küdeşse **öz** boğını yawuz kıñdın kıyāmet küñinde aylur zālimlerqa (RKT 34/94b1=39:24). Sözlediñiz anıñ birle tişileriñiz tilemekiñiz yā örtüñ **öz** içiñizde (ÖKT 70a/3=B:235). Tağı yimeñ mällarını **öz** mällarıñız birle haqıqat üze ol irdi yazuq uluğ (HKT 75a/5=4:2). Taşlayu öldürgey sizlerni ya yandurğay sizlerni olar **öz** dınleri içinge (AKT 2a/7=18:20). Tiläyür tañrı çıkarmaq yarağlıgını **öz** yarlıgları birlä kässä tanığlılar soñını (TIEM 73 132r/7=8:7).

4.3.2. İlgi Hali

özleriniñ: “kendilerinin” < öz+ler+i+niñ

Haqıqat üze anlar kim öldürdiler anlarını feriştelere **özleriniñ** küç kılganları hālinde aydılar (ÖKT 179a/1=N:97). Haqıqat üze anlar kim öldürdiler anlarını firiştelere, **özleriniñ** küç kılganları (HKT 91b/5=4:97). Tutdılar antlarını qalkān saña tā **özlerinüñ** ten ve mälları amān bulmaq üçün pes qayttılar (AKT 90a/11=63:2). Män idiñ män suçulğıl ekki na‘lıñı, sän arığ **özniñ** içindä sän anıñ atı tuvā turur (TIEM 73 229r/1=20:12).

4.3.3. Yükleme Hali

özini: “kendini” < öz+i+ni

Urağutnı eger bérse **özini** peygâamberka eger tilese (RKT 33/13a1=33:50). Tağı kim rağbetsizlik kıılır İbrâhim dînindin meger ol kim yünñülledi **özini** (ÖKT 33a/1=B:130). Tağı kişilerdin kim irseyi bar kim satar **özini** isteyü Tañrınıñ hoşnüdluğunı (HKT 30b/1=2:207). Kim kim beklese **özini** bañlılıqdın pes anlar nık-bağtlardın turur (AKT 81b/6=59:9). Qoğmış yığaç tığ saqnurlar tığmä **özni** anlar üzä anlar düşmänd tururlar (TİEM 73 410v/5=63:4).

4.3.4. Yönelme Hali

özünne: “kendisine” < öz+(ü)ñ+ge

Tañrı yolu içinde fermänlanmaz meger **özünge** ħariş kılgıl (RKT 26/51a3=4:84). Kim kim körse **özünne** ök tağı kim kim közsiz bolsa anıñ üze ök (ÖKT 225a/4=E:104). Tağı bızärlık birle tanuqluq birmez men **özümge** (HKT 232b/2=12:53). Hiç ne kim kendü **özine** Teñri meşiyetindin ayru ne erse kılsa kâfir bolur (AKT 126b/3=81:29). Oqıgıl bitigni tap **özünkä** bükün säniñ üzä sağışçı (TİEM 73 207r/3=17:14).

4.3.5. Bulunma Hali

özde: “kendinde” < öz+de

Ey Mūsā! Seniñ İdiñ suçuğıl iki na‘leynniñni sen **özde** arığ tuvā atlığ (RKT 31/39a2=20:12). Şämüd boğunu anlar kim küsärilär taşnı **özündä** fir‘avn қаzğuqlar idisi (TİEM 73 442v/5=89:9).

4.3.6 Ayrılma/Çıkma Hali

özindin: “kendinden” < öz+(i)n+din

Saranlık kıılır **özindin** Tañrı muñsuz sizler çığayla eger yüz ewürse siz (RKT 37/25b3=48:38). Tağı qorqutur sizni Teñri **özindin** tağı Teñri raħmet kılgan kullarğa (ÖKT 99a/3=A:30). Tağı qorqutur sizni Tañrı **özindin** (HKT 50b/9=3:28). Muħammed munı **özindin** yalğan çıkarur tidiler (AKT 105a/1=69:37). Azu ayurlar mu **özindin** attı anı tep aygıl kältürüñlär on sürä añar mäñzär özdin qoşulmışlar (TİEM 73 164r/4=11:13).

kendüñizdin: “kendinizden” < kendü+ñiz+din

Iğay yalının siziñ üze otdın bağırdın, inti‘ām alubilmegey-siz ya‘nī
kendüñizdin yığamağay-siz (AKT 66a/4=55:35).

4.4. Soru Zamirleri

Varlıkları soru yoluyla karşılayan zamirlerdir. Bazı soru zamirleri asıl soru zamiri olsa da bazıları ise ad durum eklerinin kalıplaşması yoluyla türemiştir. Bir ismin yerini soru yoluyla belirttiği durumlarda yahut yalın halde kullanıldığı kimi durumlarda sıfat işlevini karşılar.

Tablo 4.11 Soru Zamirleri

Soru Zamirleri	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Yalın Durum	Kim Ne Çayu	Kim Ne/é Çayu	Kim Ne Çayu	Kim Ne/é Çayu	Kim X Çayu
İlgi Durumu	Kimnüñ	Kimnüñ	Kimüñ	X	X
Yükleme Durumu	Kimni Neni	Kimni Neni	Kimni X	Kimni Neni	Kimni Neni
Bulunma/Kalma Durumu	Çayda X	Çayda X	Çayda X	Çayda Ne/érde	Çayda Ne/érde
Ayrılma/Çıkma Durumu	Kimdin Çaydın X	X Çaydın X	X X X	Kimdin Çaydın Nérdin	Kimdin X Nérdin
Yönelme Durumu	Kimke	Kimke	Kimge	Kimge	Kimge
Eşitlik Durumu	Neçe	Neçe	Néçe	Neçe	Neçe

4.4.1. Kim (Teklik Hali)

4.4.1.1. Yalın Hali

kim: “kim”

Ya‘qūb oğlanları ūze ol **kim** öldürse et-özni et-özsüz azu fesād kılmasa yer içinde ançaqlı öldürdi (RKT 27/41a3=5:32). Taqı müjde bérgil anlarğa **kim** bittiler taqı kıldılar eđgü amellerni (ÖKT 183b/4=B:25). **Kim** kim hāzır bolsa sizdin ay içinde rūze tutsun (HKT 26b/6=2:185). Pes neteg kim bildürdi aña, ayttı: **kim** haber beri saña munı? (AKT 95a/13=66:3). **Kim** äwrülsä silärdin dāndin ölsä ol taıgılı ärkān anlar turur (TİEM 73 26r/7=2:217).

4.4.1.2. Yükleme/Belirtme Hali

kimni: “kimi” < kim+ni

Kökler hem yerler mülki yarlıqayur **kimni** tilese qınayur **kimni** tilese ol Tañrı qamuğ neñ ūze küçlüg uğan (RKT 27/46a3=5:40). Taqı Teñri hās qılır raħmeti birle kimni **tilese** (ÖKT 25a/4=B:105). Köndürür **kimni** tilese köni yol tapa (HKT 20b/4=2:142). Qutgardımız anlarını **kimni** tilesemiz, helāk kıldımız ortak qatıgılılarını (AKT 32a/9=21:9). Yoq sāniñ ūzä anlarını köndürmāk ançası bar tañrı yolqa köndürür **kimni** tiläsä (TİEM 73 35r/8=2:272).

4.4.1.3. İlgı Hali

kimnüñ: “kimin” < kim+nüñ

Qur’ānı fermānındın **kimnüñ** ūze tilese qullarındın qorqıtıǵu ūçün talāq küninde (RKT 38/21a1=59:6). haber birür mü men sizge, **kimnüñ** ūze kim iner iblisler (HKT 360a/4=26:221). Ünder köni yolğa, **kimnüñ** te’emmüli taqı tefekküri bolsa ol Qur’ān içinde (AKT 110a/6=72:2). Aygıl **kimnüñ** turur ol kim köklär içindäki yār içindäki (TİEM 73 96r/8=6:12).

4.4.1.4. Yönelme Hali

kimke: “kime” < kim+ke

Añar kökler kiritleri hem yerleriñ yazar rüzini **kimke** tilese hem tarutur ol qamuğ neñi bilgen (RKT 36/7a3=42:12). Yarlıg ıdıldı maña bu oqıǵu qorqutsa män silärni anıñ birlä **kimkä** tegsä (TİEM 73 97r/1=6:19).

kimge: “kime” kim+ge

Teñri mülknüñ erkligi birür sen mülkni **kimge** tileseñ tutar sen mülkni kimdin kim tileseñ? (ÖKT 97b/4=A:26). Taqı Tañrı rüzî qılur **kimge** kim tilese sansız (HKT 31a/2=2:212). Nersedin, meger destür bermişdin soñ Teñri ta‘älä, **kimge** tilese taqı rāzī bolsa (AKT 59b/11=53:26).

4.4.1.5. Ayrılma/Çıkma Hali

kimdin: “kimden” < kim+din

Teñri mülknüñ erkligi birür sen mülkni kimge tileseñ tutar sen mülkni **kimdin** kim tileseñ? (ÖKT 97b/4=A:26). Birür sen mülkni kimge tileseñ taqı tartar sen mülkni **kimdin** kim tileseñ (HKT 50b/2=326). Tegrür anı kimkä tiläsä äwrär anı **kimdin** tiläsä yaruqlı elätü yazar közlärni (TİEM 73 259v/3=24:43).

4.4.2. Kimler (Çokluk Hali)

4.4.2.1. Yalın Hali

kimler: “kimler” < kim+ler

Aygıl qamuğ köz tutuğlı silär köz tutuñlar, harayna bilgäy silär kimlär turur köni yol idiläri (TİEM 73 235v/1=20:135).

4.4.2.2. Yükleme Hali

kimlerni: “kimleri” < kim+ler+ni

Taqı **kimlerni** kim saqlasañ yawuz işlerdin, ol kün, raḥmet qıldıñ aña (HKT 447a/4=40:9).

4.4.2.3. Ayrılma/Çıkma Hali

kimlerdin: “kimlerden” < kim+ler+din

Taqı kim küç qılğanraq ol **kimlerdin** kim çattı tañrı üze yalgannı, yā yalganğa nisbet qıldı ḥaḡnı, ol vaqtın kim keldi aña (HKT 385a/8=29:68).

4.4.2.4. Yönelme Hali

kimlerge: “kimlere” < kim+ler+ge

Taqı aṣaq qılğıl qanatıñnı, ol **kimlerge** kim uydı saña bitgenlerdin (HKT 360a/1=26:215).

4.4.3. **ayu**

4.4.3.1. **Yalın Hal**

ayu: “hangi, ne” < a+yu

açan oinsa olar eze nianlarımız belglg aydılar anlar kim tandılar anlara kim bittiler iki grde **ayusı** egrek aaın turmaq taı krlgrek orunlu (RKT 31/28b2=19:73). Ayıl: “ada Allh lafzın, y ada rahmn lafzın; **ayusın** adasaız, aa atlar krklgrek (HKT 281a/8=18:110). Pes oı ol kim sn irr ur’ndın ya’n oı namzda **ayusı** sizge snraq kelse (AKT 114b/2=73:20). Ol ii yarattı lmni tiriglikni blgrtg un silrni silrd **ayusı** eg iligrk ol turur ku rtgn (TEM 73 416v/3=67:2).

4.4.3.2. **Bulunma Hali**

ayda: “nerede, nasıl” < ka+yu+da

Aydı: dim **ayda** bolur maa oul err urautum ısır btnlikin tegdim (RKT 31/6a3=19:8). Teri bilgenrek **ayda** ılır risetlerini (KT 231a/3=E:124). Aydı: Ey dim, **ayda** bolur maa oul? (AKT 12a/1=19:8). Mrş berdi bizik yrni orun turalım utmaqda **ayda** tils miz nm eg yanut (TEM 73 341v/1=39:74).

4.4.3.3. **Ayrılma/ıkma Hali**

aydın: “nereden, nasıl” < a+yu+dın

Oları aytkını aızları birle mezetrler anları aytkna tandılar munda burun ldrdi oları Tarı **aydın** bulanur sizler (RKT 29/23a2=9:30). Ay dem! arr ılıl sen taı cftn umaqda: y **aydın** kim tileseiz taı yawuma bu ygaa (HKT 147b/7=7:19). Aytsa sn anlara kim trtti anları ayaylar o tarı **ayudın** yalana tutlur silr (TEM 73 362r/9=43:87).

4.4.4. **Ne/e**

Kimi rneklerde kapalı e olarak tabir edilen e<i arası ses olarak bilinen “” ve “e’ye” rastlanmaktadır. Her iki ekle de aynı eserde rastlamak mmkndr.

4.4.4.1. Yalın Hali

Né/e: “ne, niçin”

Anıñ üze bir boğunı boğundın kim içrür erdiler hem buldı olarda öngin iki uruğutnı kim sürerler ikegü aydı: **né** ol siziñ işiñiz? (RKT 32/16a1=28:23). Tağı anlar kim kâfir boldılar ayturlar; **ne** turur ol kim tiledi Teñri munuñ birle mesel (ÖKT 5a/3=B:26). Aydı: anıñ meñizlig Tañrı qılır **ne** kim tilese (HKT 52b/2=3:40). **Ne** boldı sizge, nafaqa qılmaz-siz Teñri ‘azze ve celle yolu içinde? (AKT 73a/4=57:10). Yüz äwürmäs ibrähim dīnīdīn māgār **ne** hūrädlik qılsa öziñä (TİEM 73 15v/2=2:130).

4.4.4.2. Yükleme Hali

nēni: “neyi” < né+ni

Nēni kim keldürse sen anı bizke nişāndın cādūlık qılmaq üçün bizke anıñ birle ermez-miz (RKT 28/14b2=7:132). Haqıkat üze Teñri hükm qılır **nēni** kim tileyür (ÖKT 268a/2=M:1). Aygıl: **Nēni** kim harc qılsañız eğgülikdin atağa anağa tağı yaqınraqlarğa tegi yetimlerde (HKT 31b/4=2:215). Aydı anıñ māñizlig tañrı yaratur **nāni** kim tiläsä (TİEM 73 4v/6=3:47).

4.4.4.3. Eşitlik Hali

neçe: “nice, ne kadar” < ne+çe

Neçe yoqattımız anlarda burun boğundın hiç körer mü sen olardıñ kim erseni azu eştür mü sen olarda ün (RKT 31/35b3=19:98). Öldürdi anı Teñri yüz yıl andın soñ qopğardı anı aydı: **neçe** kéçtiñ? (ÖKT 80a/4=B:259). Sorğıl Ya‘qūb oğlanlarıñğa **neçe** birdük anlarğa nişāndın açuq (HKT 30b/8=2:211). Tidim kim peygāamberler **neçe** erdiler? (AKT 131a/4=87:19). **Nāçä** üküş eldin yoq yoğun qıldımız anı kaldi añar esizlikimiz tūnlä birlä azu anlar uğıglılar ärkān (TİEM 73 112v/8=7:4).

4.4.4.4. Bulunma Hali

nerde: “nerede” ne+(e)re+de

Nerde kim bolsañız teggey sizge ölüm tağı eger bolsañız kötrülmiş berk yerler içinde (ÖKT 171b/1=N:78). Tağı öldürüñ anlarını **nerde** kim bulsañız (HKT 28a/1=2:191).

4.4.4.5. Ayrılma/Çıkma Hali

nérdin: “nereden” < ne+(e)re+din

Aydı: ey Meryem saña **nérdin** bu? Ol aydı; Teñri katındın (ÖKT 101a/1=A:37). Aydı: Ay Meryem! **Nérdin** saña bu? Aydı: ol Tañrı katındın (HKT 52a/3=3:37).

4.5. Belirsizlik Zamirleri

Varlıkları belirsiz bir şekilde karşılayan zamirlerdir. Üzerine iyelik eklerini ve ad durum eklerini aldığıında zamir işlevi kullanılır. yalın halde kullanıldığı bazı durumlarda sıfat işlevindedir.

barça: “bütün, hep, bütünü, hepsi” < bar+ça

Yime étig gevher yinçü ornatıglıg ermez ol **barça** meger yakın tiriglik yawuqraq turur yime ol ajun seniñ idiñ üskinde saqnuqlarqa turur (RKT 36/51b2=43:35). Nevmid bolmañ Tañrınıñ rahmetindin haqıkat üze Tañrı yarlıqar yazuqlarnıñ **barçasını** (HKT 443b/4=39/53). Körkütdimiz ök añar nişanlarımıznı, **barçanı**; yalğan tutdı taqı unamadı (AKT 21b/1=20:56). İdiñizlärniñ qayu ni‘mätinä tanar silär **barçaları** bar kim yär üzä alqınçı turur (TİEM 73 392v/8=55:26).

biregü: 1. “biri, birisi, her biri” < bir+e-gü

Ey peygamber urağutları ermez siz **biregü** teg urağutlardın eger saqınsa sizler (RKT 32/1b2=33:32). Taqı eger bolsañız sökeller yä sefer üze bolsañız yä keldi **biregü** sizdin aşaq yerdin (ÖKT 160b/4=N:43). Taqı ortağ koşmasun İdisiniñ qulluqı birle **biregüni** (HKT 293a/3=18:110). Aytdılar: inandux aña taqı ortağ koşmağaymız İdimizge **biregüni** (AKT 110a/8=72:2).

2. diğەر kişi. Kötürmez hiç kötrügli taqı **biregü** yüküni (RKT 34/82a3=39:7).

biri: “biri, birisi” < bir+i

Ol kim hükm kıldı anıñ üze ölümni taqı ıdur taqı **birini** atanmış zamānqa tegi bütünlükün anıñ içinde (RKT 35/1b2=39:42). Ey körmez mü sen niteg kıldı seniñ Teñriñ fil idilerine? Sekiz fil erdi, biri atı maħmüd (AKT 142b/8=105:1).

kayusı: “bazısı, kimisi” < qa-y-u+sı

İki öğürde **kayusı** edğürek adağın turmaq taqı körklügrek orunluğ (RKT 31/28b2=19:73). İki vaqtın **kayusını** ötesem küç kılmak yok benim üze (HKT 371a/3=28:28). Biz kıldımız yer üzekini, etdük bezek añar, sınamaq üçün anlarnı olarda **kayusı** ezğürek işliğ (AKT 1a/4=18:7).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZARFLAR/BELİRTEÇLER

Zarf, dilbilgisi terimi olarak Arapça kökenlidir. Türkçede ise karşılığı belirteçtir. Yapı olarak isim soylu sözcüklerdir. Cümle dışında tek başlarına isim olan bu kelimeler, cümle içinde bir fiilin yahut sıfatın anlamını tamamladığı veya nitelediği durumlarda “zarf” adını alır. Fiilin veya sıfatın anlamını durum, yer-yön, miktar ve zaman yönünden tamamlar. Türkçede kullanılan sıfatların birçoğu aynı zamanda zarf olarak da kullanılmaktadır. Bu nedenle bir sözcüğün sıfat mı, zarf mı, olduğu incelenirken cümledeki işlevi ve diğer sözcüklerle ilişkisi göz önünde bulundurulur.

Konu ile ilgili olarak Şirvan Kalsın *Harezmi Türkçesi Grameri -İsim-* adlı eserinde; “cümle içinde fiillerin, fiilimsilerin veya sıfatların anlamlarını etkileyen, bazen güçlendirip bazen de kısıtlayan sözcükler” olarak nitelendirir. Bu sözcüklerin asıl kullanım yerinin fiillerin yanı sıra olduğunu belirtir. Bir sözcüğün cümlede zarf görevi yüklenmesi fiillere etkileriyle anlaşılır⁹⁴. Günay Karaağaç ise; “Varlık ve eylem adları, varlık ve eylemleri tanımlamazlar, onlara yalnızca işaret ederler. Eylemlerin özelliklerine ad olan her türlü söz, söz öbeği veya cümle zarf olarak kullanılabilir⁹⁵.” diyerek bu konuda görüş belirtir.

5.1. Hal (Durum) Zarfları

Durum zarfları fiilde bildirilen iş, oluş ve hareketin durumunu belirten zarflardır. Niteleme sıfatları da durum zarfı olarak kullanılabilir. Buradaki ayırt edici husus, cümledeki işlevi ve diğer sözcüklerle olan ilişkisidir.

ağır: “kadar, miktar, ağırlık”

Anıñ bilmeki idim üskinde ol açmaz anı vaqtiñe tegi meger **ağır boldı** kökler hem yerler içinde. (RKT 28/56b1=7:187). Haqıqat üze ol uluğ turur yanı **ağır kelgen** turur (ÖKT 10a/3=B:45). Açmas anı vaqtinga meger ol **ağır boldı** kökler içinde taqı yér içinde (HKT 168b/6=9:187). Ve ammā ol kişiler kim **ağır** kelse terāzūsı, anıñ ol turur, ‘ayş içinde bolğay (AKT 141b/6=101:6). Kimnüñ **ağır** bolsa tartğuları anlar tururlar anlar kırtuluğlılar (TİEM 73 113r/3=7:8).

andağ: “öyle, evet öyle, o şekilde” < an+ı+teg

⁹⁴ Kalsın, 2013: 145.

⁹⁵ Karaağaç, 2012: 427.

Rāstlıq içre yandruğlılar **andağ teprer** teg andın anlarnıñ terileri. (RKT 34/93b1=39:23). Haqqā kim **andağ** tegül kim ol sanur, kemişgeyler anı tamuğ içine (AKT 142b/3=104:4). İndürmez biz firiştelerni, meger haq birle taqı bolmadılar, **andağ** irse, öyülmişler (HKT 252b/7=15:8).Aydı bir gürüh anlar kim tandılar anıñ boğunındın ägär uçu barsa silär şu‘aybka silär **andağ** ärsä ziyān kılığlı silär (TİEM 73 121r/6=7:90).

arığ: “temiz” < arı-ğ

Cāvidāneler anıñ içinde ulaşu, olarğa anıñ içinde cüftler **arığ** kılnmış (RKT 26/8b3=4:57). Oqıyur anlarnıñ üze nişānlarıñni taqı öğretür anlarğa Qur‘ān‘nı taqı şeri‘atnı taqı **arığ** kılır anlarnı (ÖKT 32b/5=B:129). Taqı cüftler **arığ** kılnmış; taqı hoşnūdluq Tañrıdın (HKT 49a/3=3:15). Boldıñızlar yaramas Teñriğe kim tutsa oğul kız arığ turur ol (AKT 13a/7=19:35). Käräkmāz yaramaz tañrığa kim tutmaq hiç oğul kız arığ turur (TİEM 73 225r/1=19:35).

berk: “hikmetli, sağlam”

Ol levhü‘l-mahfūz içinde biziñ üskümüzde yüksek **berk turur**. (RKT 36/37b2=43:4). Ayğıl ägär silär ärklig bolsa silär idimnüñ yarlıkamaqınıñ hazīnäläriñä andağ ärsä **bärk** tutgay ärdiñizlär bermäk qorqınçında (TİEM 73 213v/5=17:100).

çın: 1. “doğru, hak, gerçek”

Çın aydı Tañrı taqı qur‘ān uluğluğı birle. (RKT 34/46b2= 38/1). **Çın** aydı anlarğa Hārūn munda öñdin: Ey qavm, sınıdñızlar (AKT 23b/6=20:90). Aydı oq anlarğa hārūn munda öñdün ay boğunum **çın** sınıdñızlar anıñ birlä (TİEM 73 232v/9=20:90).

2. doğru söyleyen, doğru kişi, samimi kişi.

Bütünlükün anlar kim ündeyürler Tañrıda adındın qullar mu erür sizler teg ündeñ olarnı icābet kılsunlar sizke eger **çın** erse sizler (RKT 28/60a5=7:194). Vāy qatıglıq bizinge, **çın** erdimiz gāfilluq içinde mundın kim bolmışımız (AKT 37a/3=21:97). Ayğaylar ay vāy bizkā kim qopğardı bizni bu uğuğ yārimizdin va‘dä kıldı rüzī berigli tañrı **çın** aydı ıdılmışlar (TİEM 73 323v/3=36:52).

qatıg: “katı, sert, haşin, çetin, şiddetli, korkunç” < qat-(ı)ğ

Yime sindurdılar bıçıqlarını yırttımız olarnı taqı kıldımız köñüllerini **qatıg** adnaturlar kelimeni orunlarındın unıttılar (RKT 27/28a1=5:13). Andın soñ **qatıg** boldı köñülleriniñ andın soñra (ÖKT 18a/4=B:78). Teñriğa qamuğ taqı haqıqat üze Teñri qını **qatıg** (ÖKT 43b/3=B:165). Andın soñ **qatıg** boldı

köñülleriniz andın soñra ol taşlar meñizlig yâ taķı ķatıǵraķ (HKT 10b/9=2:74). Boldı anlar üze ozuķ, **ķatıǵ** boldı köñülleri; taķı köp erdi anlardın fāsıķlar (AKT 74a/11=57:17). Äǵar ķolsa silärdä anı **ķatıǵ** ķılur silärkä baķıllıķ ķılur silärkä taķı ķıķarur öçiñizläрни (TİEM 73 375v/6=47:37).

terk: “çabuk, tez”

Keçürgil olardın ayǵıl: ķođtum silerni **terk bolǵay** kim bilgeyler (RKT 36/74a3=43:89). Taķı **terk** ķılmaz Teñri ta‘älā hiç nefsnı, ķaçan kelse ölüm aña (AKT 92a/6=63:11). Ayǵıl ol turur kim yarlıķaǵan kertgündümüz añar anıñ üzä köñül urdumuz **tärk** bilgäy silär (TİEM 73 417r/7=67:29).

yaķşı: “iyi, hayırlı, daha iyi, güzel, hoş”

ähiret ķını uluǵraķ turur eger bilür erseler olarķa **yaķşı** erdi (RKT 34/95b3=39:26). Şabr ķılǵıl yâ Muhammed käfirleriñ cefäsingä, şabr-ı nıķ **yaķşı** bolur tâ ol vaķt anlar heläk bolurlar (AKT 106a/11=70:5). Satǵın aldı mışır kändindä öz uraǵutıña aǵır **yaķşı** tutǵıl anıñ özini bolǵay kim asıǵ ķılǵay biziñkä (TİEM 73 174v/7=12:21).

5.2. Miktar (Azlık-Çokluk) Zarfları

Azlık-çokluk zarfları karşılaştırmaya dayanan ölçü, miktar ve derece bildirirler. Fiilleri miktar, derece ve ölçü yönünden sınırlayan zarflardır.

artuķ: “fazla” < art-(u)ķ

Tañrı yolu içinde mälları birle özleri birle **artuķ ķıldı** Tañrı toķuşǵanlarķa mälları birle et-özleri birle (RKT 26/63a1=4:95). Anlarǵa kim körklüglük ķıldılar körklügni taķı artuķ (HKT 203b/6=10:26). Artuķ ķıldımız, yol körkütdimiz Muhammed atı birle. İçi yād ķılı yarlıķadı (AKT 19a/12=20:1). Miñäşmädüķ içrülür bir suw birlä **artuķ** ķılur miz ämārisi ämāri üzä yemişlär içindä (TİEM 73 183v/2=13:4).

az: “az, sayıca ve miktarca az”

Közleriñiz içinde azķına **az körkitür** sizlerni olar (RKT 29/4b1=8:44). Sürdi anlarını Teñri küfrleri birle taķı ingen **az** biterler (ÖKT 270b/2=B:88). Sürdi Tañrı anlarını küfrleri birle taķı ingen **az** biterler (HKT 13a/2=2:88). Taķı mühlet bergil anlarǵa az ya‘nı **az** ķoyup turur kim anlarǵa ‘azāb ķılǵay-men (AKT 113b/9=73:11). Aydılar köñüllärimiz ķalıǵlı turur yoķ kändü sürdi olarnı tanuķları birlä **az** turur kertgünörlär (TİEM 73 10v/8=2:88).

azkına: “az, azıcık, çok az, pek az”

Külmesünler **azkına**, ıglasunlar üküş yanut anı kim kazganur erdiler (RKT 29/58b3=9:82). Ya‘nī kūn soñında bir sâ‘at ya ertede bir sâ‘at **azkına** bolmış (AKT 124b/8=79:46). Körür mü sen anı kim äwrüldi berür **azkına** kâsdi (TİEM 73 388r/8=53:34).

katıg: “çok” < kat-(ı)ğ

Zaman bérür men olarka bütünlükün meniñ hilem **katıg** kawī turur (RKT 28/54a3=7:183). Taqı **katıg** kıлмаğıl namāznuñ oqımağın, taqı aqru oqumağıl anıñ birle (HKT 281a/9=17:110). Ve ne bular, aşhābu‘l-meş‘eme; ya‘nī **katıg** bolğay bularıñ ‘azābı (AKT 68a/13=56:9). Küdä bergäy män anlarğa mäniñ tutmağım inän **katıg** turur (TİEM 73 419v/9=68:45).

neçe: “nice, bir hayli” < ne+çe

Neçe yoğattımız olarda burun qarndın olar qavırağ olardın tutmağın keziler kendler içinde (RKT 37/78b1=50:36). Öldürdi anı Teñri yüz yıl, andın soñ qopğardı anı aydı; **neçe** kiçtiñ? (ÖKT 80a/4=B:259). Öldürdi anı Tañrı yüz yıl andın soñ qopardı anı aydı: **niçe** kiçtin? (HKT 40b/9=2:259). Ey andağ sanurlar kim hiç kimerse körmedi anı, niçe kim yalğan kılmış bolğay, **niçe** kılmış nerse sözler (AKT 134b/20=90:7). Sorğıl tañrı qulınıñ oğlanıña **näçä** berdimiz anlarğa bälğüdin bälğülüğ (TİEM 73 25r/4=2:211).

neçeme: “her ne kadar, son derece, nice” < ne+çe+me

Neçeme yoğattımız olarda burun ögürdin ünediler yoğ qaçıp qurtulmaq (RKT 34/47a3=38:3). Çıqarsa yarağlıgını yoğ yoğun kılsa yarağsızını **näçämä** tilämäsä yazuqluğlar ya‘nī kâfirlär (TİEM 73 132r/4=8:8).

üküş: “çok, pek çok, çoğu, bir çoğu”

Ğanimetler **üküş** alurlar anı erür Tañrı ‘aziz bütün işlig. (RKT 3740a1=48:19). Azdurur anıñ birle **üküşni**, taqı köndürür anıñ birle **üküşni** (ÖKT 5a/4=B:26). Andağ kim birbirine tegmiş bolur ve yemişler **üküş** bolur (AKT 66b/7=55:48).

5.3. Yer-Yön Zarfları

Fiildeki iş, oluş ve kılışın yerini ve yönünü belirleyen zarflardır.

ara: “ara, arasında ” < a-r-a

Üküş eşitgenler yalğannı üküş yegenler harāmını eger kelseler saña hüküm kılgıl olar **ara** könilik birle Tañrı sewer könilik kılganlarını (RKT 27/49b1=5:42). Ol ikeğüdin anı ayırt kemişürler anıñ birle artuğı cüfi **arasında** (ÖKT 24a/2=B:102).

Ḥaḳīḳat üze ol inek turur irmes qarı taḳı irmes yigit orta yaşlıḡ anıñ **arasında** (HKT 10a/8=2:68). İkiḡün büstānlar berdi ḳazḡançını, eksütmedi andın nerse aḳıttımız anlar iki **ara** arıḳlar (AKT 3b/3=18:33). Kertüsizlik ḳıldılar oḳ tañrıḳa munda öñdün älig berdi anlar **ara** tañrı bilgān bütün işlig (TİEM 73 137v/9=8:71).

kirü: “arka, sırt, art”

Bezenildi Fir‘avnḳa ‘ameliniñ yawuzlıḳı kirü yıḡıldı yoldın (RKT 35/46a1=40:37). Biz mü ölgeymiz taḳı bolḡaymız topraḳ, ol **kirü** yanduru tirilgeymiz, ırāḳ söz turur (AKT 49a/1=50:3). Kördi ärsä anı täpräñür andaḡ ḳalı ol yılan täḡ äwrüldi ḳayra äwrülü **kerü** baḳmadı (TİEM 73 274r/4=27:10).

utru: “ön, ön taraf, karşı”

Ey Mūsā **utru bargıl** ḳorḳmaḡıl sen iminlerdin sen (RKT 32/21b3=28:31). İddımız anıñ tapa öz feriştemizni ya‘nī Cebrā’ilni, yüzi **utru** aña bir kişi teg tüz boyluḳ (AKT 12a/9=19:17). Ḳaçan aytılsa anlarḳa ḳorḳuñlar anı kim silärniñ **utru** turur ymä silärniñ arḳañızlarda (TİEM 73 322r/3=36:45).

yakın: “yakın, en yakın, yakında”

Anıñ birle vaḡy ıdır maña İdim ol **yakın eşitgen** turur (RKT 33/61b2=34:50). Men **yakın** men icābet ḳılır men du‘ā ḳılḡannıñ du‘āsını ḳaçan kim ündese méni (ÖKT 50a/4=B:186). Ḥaḳīḳat üze men **yakın** men icabet ḳılır men (HKT 27a/1=2:186). Sevenü oturur ferşler üzre, ol barçın bolḡay istebraḳdın ve ol büstān ağaçları yemişi **yakın** bolḡay (AKT 66b/15=55:54). Anlar kim tuttılar anda adınıñ dostlar tapunmasmiz anlarḳa mägār **yakın** ḳılsalar bizni tañrıḳa yawumaḳ (TİEM 73 334r/2=39:3).

yoḳaru: “yukarı” < yoḳ+(ḡ)aru

Tañrı sizlerke ḳaçan ayılsa **yoḳaru olturuñ** yoḳaru olturuñlar (RKT 38/7a2=58:11). Aşaḳ ḳılḡan yoḳaru kötürgen; ya‘nī bir niçeni aşāḳḳa indürür tamuḡḳa tegrür (AKT 68a/1=56:3). İndürdi kökdin ya‘nī bulıtdın suwnı aḳtı özilär anıñ täñinçä birlä kötürdi aḳın köpüki **yoḳaru** aşḡılı (TİEM 73 184v/9=13:17).

5.4. Zaman Zarfları

Fiilde belirtilen iş, oluş ve hareketin ne zaman gerçekleştiğini belirtir.

aşnu: “önce”

Helāk yoḳ ḳılır sen olarnı **aşnu** méni (RKT 28/31b1=7:155). Mundaḡ oḳ aydılar anlar kim munlardın **aşnu** turur anlarınñ sözi meñizlig (ÖKT 29a/5=B:118).

Sordı anı erenler sizdin **aşnu**; andın soñ boldılar aña küfr ketürgenler (HKT 120a/3=5:102). Ya biziñ atalarımız kim **aşnu** öldiler, tirile mü? (AKT 70a/3=56:48). Aydı ol kim anıñ üskindä bilig bitigdin män kältürgäy män anı saña yapmazda **aşnu** seniñ közüñ (TİEM 73 276r/4=27:40).

burun: “önce”

Aydı: ey kâşkî men ölsem munda **burun**, bolsam hayz çöpreki unutulmış (RKT 31/90b2=19:23). Ol ol anıñ birle kim **burun** keçürdi eligleriñiz (ÖKT 138b/1=A:182). Keldi sizge yalavaçlar mindin **burun**, açuk hüccetler birle taqı ol nirse birle kim aydıñız (HKT 72a/3=3:182). Helâk kıldımız anlarda **burun** uluslar boşunların, yörürler anlar üze orunları içre? (AKT 25b/9=20:128). Körmäzlär mü biz kıldımız tünni amrulsalar anıñ içindä kündüzni **burun** bälgülüg (TİEM 73 279r/6=27:86).

emdi: “şimdi, görüleceği gibi, takdir edilir ki, ama”

Emdi anlar kim bittiler Tañrıça taqı yapıştılar añar her-âyine kigrür olarnı rahmeti içinde (RKT 27/14a3 =4:175). Aydılar; **emdi** keldiñ haqq birle (ÖKT 17b/4=B:71). **Emdi** mübâşeret kılnıñ anlarğa taqı isteñ anı kim bitidi Tañrı sizge (HKT 27a/6=2:187). Biz ya'nî yulduzlar oldurda ärdimiz ol olduruğlardın tıñlağı için kim tıñlasa **ämdi** bulğay anı ot etgülük anuq (TİEM 73 424r/8=72:9).

erte: “sabah, tan vakti”

Ot 'arza kılnurlar anıñ üze **erte** hem kéçe (RKT 35/50b2=40:46). Taqı yäd kılgıl İdiñni köp taqı namâz kılgıl kiçede taqı **ertede** (ÖKT 102a/2=A:41). Taqı yäd kılgıl İdiñni üküş taqı namâz kılgıl kiçe taqı **erte** (HKT 52b/6=3:41). Taqı tünle tesbîh kılgıl aña taqı yulduzlar soñında ya'nî **erte** namâzı farîzası, sünneti (AKT 58a/4=52:49). Şavma'adın ya'nî tokışğu yärdin imlädi anlarğa kim täsbîh kılnıñlar **ertä** taqı keçä (TİEM 73 233v/4=19:11).

kéçe: “gece”

Biz musahhar kıldımız tağların anıñ birle tesbîh kılnurlar **kéçe** hem kün tuğmış vaqıtta (RKT 34/52b1=38:18). Taqı yäd kılgıl İdiñni köp taqı namâz kılgıl **kécede** taqı ertede (ÖKT 102a/2=A:41). Biz musahhar kılduq tağların anıñ birle tesbîh kılnurlar **kécede** taqı kün yaruq bolmışı vaqda (HKT 433a/8= 38:18). Pes kesilmiş teg boldı; ya'nî bu büstän kesilmiş teg boldı kara boldı, **kiçe** karañqusı kibi (AKT 100b/10=68:20). Şavma'adın ya'nî tokışğu yärdin imlädi anlarğa kim täsbîh kılnıñlar ertä taqı **keçä** (TİEM 73 233v/4=19:11).

kiĊin: 1. “sonra, yakında”

Tirgüzür-miz anıñ birle yerni ölmüşde **kiĊin** mundağuş halkıññ tirilmeki (RKT 33/69b2=35:9). Añar-ol biziñ utrumızda nime biziñde **kiĊin**, ne kim bu iki arağı ol (AKT 14b/10=19:64).

2. arka, art.

Seniñ birle alsunlar uruş sâzlarını kaçan secde kılsalar bolsunlar siziñ **kiĊin**leriñizdin kelsün (RKT 26/69a3=4:102). Bilür ne kim anlarıñ yüzi utru bolsa ne kim anlarda **kiĊin** (AKT 24b/8=20:110).

kün: 1. “gün”

Köz tutğıl ol **kün** keldrür kök belgölüg tütünni (RKT 36/76b3=44:10). Ol **kün** aqarur yüzler tağı qararur yüzler (ÖKT 118a/2=A:105). Küygül ol **künge** kim kelür kök tütün birle açuş (HKT 473b/3=44:10). Haqıqatda Teñri qoparur kim kıyâmet **kün** gürlerdin (AKT 40b/5=22:7). Bütünlükün sâniñ idiñ adrar sâçar anlar ara kıyâmât **kün** anıñ içindâ ärdilär anıñ içindâ taraşuş bolurlar (TİEM 73 205v/1=16:124).

2. gündüz.

Yime tün **kün** barmağı kelmeki içre ol kim ıdı Tañrı kökdin rüzidin tirgüzdi anıñ birle (RKT 36/90a2=45:5).

3. güneş.

Körmesler mü kökni üstünün, neteg qaldurup tururmız anı? Tağı yılduz ay **kün** birle bezedimiz anı (AKT 49a/6=50:6). Yâd kılgıl kitâb içinde Meryemni, ol vaqt kim saqlındı hâş kişilerindin, **kün** toğuşı sñar orundın (HKT 294b/5=19:16). Kaçan tegdi ärsâ **kün** batışığıqa buldı anı batar isig bulaq içindâ (TİEM 73 221r/6=18:86).

kündüz: “gündüz”

Anlarqa kim boynağuluk kıldılar: kendü tün kündüz mekri (RKT 33/50a3=34:33). Anlar kim harc kılurlar mällarını tünle tağı **kündüzle** örtüglüg tağı aşqārâ anlarğa sevâbları anlarıñ İğisi qatında (ÖKT 86b/2=B:274). Haqıqat üze tünñ **kündüzñ** biri biri soñınça yörimeki içinde tağı ol kim yarattı Tañrı kökler içinde tağı yer içinde (HKT 200b/6=10:6). Aytdı Nūh: İğim, men üdedim qavmım tevħidge kiçe kündüz (AKT 108a/16=71:5). Kigrür tünni **kündüz** içrä ymä kigrür kündüzni tün içrä (TİEM 73 396r/9=57:6).

tün: 1. “gece”

Biz indürdümiz mübârek **tün** içinde biz erür-miz qorqutuqlılar (RKT 36/75a1=44:3). Yerni yaratmaqı içinde taqı **tün** kün biri biri soñınça yürütmeki içinde taqı ol kimi kim yürü turur (ÖKT 42b/3=B:164). Haqıqat üze **tünnüñ** kündüzünüñ biri biri soñınça yörimeki içinde taqı ol kim yarattı Tañrı kökler içinde taqı yer içinde (HKT 200b/6=10:6). Taqı **tün** kim qaçan qarañqu kelürde ayturlar, şubh kim qaçan erte bolur (AKT 126a/6=81:17). Kigrür **tünni** kündüz içrä ymä kigrür kündüzni tün içrä (TİEM 73 396r/9=57:6).

2. dün.

Ol kim yârî tiledi andın **tün** muñadıp qutgaru qolar anı aydı añar Mūsâ: sen yolsuz sen belgüüg (RKT 32/12b3=28:18). Nâ-gâh ol vaqtın ol kim yârî tiledi andın **tün** kurtarmaq tileyür (HKT 369b/9=28:18). Taqı and yâd qılur-men şafaq haqqı üçün, ol kim oyaqsa kızarur, **tün** kelür taqı ol nerseler (AKT 128b/2=84:17).

5.5. Soru Zarfları

Kendilerinden sonra gelen fiilleri soru yoluyla belirten zarflardır. Eylemdeki zamanı, işi, sebebi ve sonucu soru yoluyla belirten zarflardır.

qaçan: “ne zaman”

İdimiz nişânlarıña **qaçan** keldi erse bizke İdimizâ qoya bérkil biziñ üze (RKT 28/10b1=7:126). Men yaqın men icâbet qılur men du‘â qılğannıñ du‘âsını **qaçan** kim üdese méni (ÖKT 50a/5=B:186). Taqı **qaçan** kim hükm qılrsa işni haqıqat üze aytur aña: Bolğul! (HKT 17a/2=2:117). Ayur kişiler: **qaçan** öldürülsemiz yana mu çıkarılğay gürdin tirig? (AKT 15a/3=19:66). **Qaçan** aytılsa añar qorqıqlı tep tañrıqa tutar anı ‘arhmnt? (TİEM 73 24v/7=2:206).

kayu: “hangi, nasıl” ka+y+u

näçä yolu kâmşilsä anıñ içiñä **kayu** ayğay anlarqa tamu ärkligläri kälmedi mü silärkä qorqıqlı (TİEM 73 416r/2=34:8).

neçük: “nasıl” < ne+çük

Tañrıda adın rüzî bérse sizke kökdin ve yerdin Tañrı yoq meger ol **neçük** ewrülür sizler? (RKT 33/65b3=35:3). Bu sâbıqlarıñ orında derecede tefävütleri bolğay, **neçük** enbiyâlarıñ tefävütleri bar turur (AKT 68b/1=13:14). Yeñlär andın **näçük** qayuda tiläsä silär taqı aytıñlar yazuqımızni tökä bergil tep (TİEM 73 127r/9=7:161).

nelük: “niçin, neden” < ne+lük

Ol kim aydıñız, nelük öldürdüñüz olarnı eger çın erse sizler (RKT 25/27b1=3:183). **Nelük** aymadıñ ançada kim kirdiñ büstāniñge, aydıñ anı kim tilese Teñri küçi yok (AKT 3b/8=18:39). Kaçan kältürmäsä sän olarğa bir bālgü ayurlar āğār **nälük** üđürmädiñ anı (TIEM 73 131r/5=7:203).

neteg: “nasıl, ne gibi” < ne+teg

Tuttumuz anı hem sülerini atımız olarnı teñiz içiñe bağğıl **neteg** boldı zālimleriñ soñı (RKT 32/27a3=28:40). **Neteg** köndürür Teñri ol erenlerni kim kāfir bolmışlar bitimişlerdin soñra taqı tanuqluğ bėrdiler (ÖKT 113a/3= A:86). Bağğıl neteg yalğan aydılar özleri üze: azdı yanı ğāyib boldı anlardın ol kim irdiler **yalğan** çatarlar (HKT 126a/5=6:24). Aydılar: **neteg** sözlermiş kim irse bişik içinde kiçig oğlan? (AKT 13a/2=19:29). Yana kıldımız silärni keçin kälip başlağlı yār içindä anlarda keçin baçalım biltürälim **nätäg** işlär silär (TIEM 73 154r/8=10:14).

ALTINCI BÖLÜM

SIFATLAR

İsimleri niteleyen ve varlıkların sayısını, miktarını, zamanını belirten sözcüklere sıfat denir. Tek başlarına anlamları yoktur, kendilerinden sonra gelen ismi nitelemesi yahut belirtmesi sonucu anlam kazanırlar. Hacıeminoğlu, sıfatlarla ilgili olarak tek başlarına isim olduğunu, cümle içinde kendilerinden sonra gelen ismi nitelediklerinde yahut belirttiklerinde “sıfat” görevi yüklendiğini belirtir⁹⁶. Konu ile ilgili olarak Günay Karaağaç: *Varlık ve eylem adları, varlık ve eylemleri tanımlamazlar, onlara yalnızca işaret ederler. Varlıkların özelliklerine ad olan her söz, söz öbeği veya cümle sıfat olarak kullanılabilir. Sıfat nitelik adıdır*⁹⁷.

6.1. Niteleme Sıfatları

Varlıkların yapısal özelliklerini ortaya koyarlar. Tek başlarına isimdir, kendilerinden sonra gelen varlıkların rengini, durumunu, biçimini belirttikleri durumda sıfat özelliği kazanırlar.

6.1.1. İsimlerin Niteleme Sıfatı Olarak Kullanılması

Nitelik bildiren kimi isimler sıfat olarak kullanılır ve nitelediği ismin rengini, durumunu, biçimini belirtir.

açuk: “açık, görünen”

Sésizgsiz her-āyine Tañrı bilür anı kim yaşrurlar yime anı kim açuk āşkārā kılurlar (RKT 30/38a3=16:23). Haķıķat üze anlar kim küfr ketürdiler Teñriniñ **açuk** hüccetleriñe anlarğa kım bar kıatıǵ (ÖKT 91b/2=A:4). Köni yol kişilerge taķı **açuk** hüccetler köni yoldın taķı ayırt kemişgen (HKT 26b/5=2:185). Taķı bar erdi Mūsāğa, ol vaķtda ıđduķ Fir’avngā **açuk** hüccet birle (AKT 54a/9=51:38). Tanuķluķ berdilär kim haķıķat üzä yalawaç rāst taķı kälđi anlarķa **açuk** hüccätlär (TİEM 73 46v/4=3:86).

ağır: “kadar, miktar, ağırlık”

Olardın **ağır** yüklerini ol kim ğullarını erdi (RKT 38/34b1=7:157). Taķı yüklemegil biziñ üze **ağır** yükni neteg kim yüklediñ anı anlar üze kim bizdin

⁹⁶ Hacıeminoğlu, 2013: 54.

⁹⁷ Karaağaç, 2012: 426.

aşnu (ÖKT 90b/2=B:286). Yüklemeğil biziñ üze **ağır** yükni neteg kim yüklediñ anı anlar üze kim bizdin aşnu (HKT 46b/7=2:286). Kim yüz ewürse andın, ol kötürgey kıyāmet küni **ağır** yük (AKT 24a/9=20:100). Qođu berür anlardın ağır yüklärini ol **ağır** yüklär qatıqlıqlar ärdi anlar üzä (TİEM 73 126v/6=7:157).

arığ: “temiz” < ar-(1)ğ

Bulmasa sizler suw, teyemmüm qılıñlar arığ topraqqa sürüñler yüzüñüzke iki elgiñizke (RKT 26/19a3=4:43). Teyemmüm qılıñ **arığ** topraqqa, **arığ** topraqqa taqı mesh qılıñ yüzleriñizni taqı eligleriñizni (ÖKT 16a/1=N:43). Aşaq yerdin yā cimā kılsañız tişilerni taqı bulmasañız suwnı teyemmüm qılıñ **arığ** topraqqa taqı mesh qılıñ yüzleriñizni (HKT 83a/7=4:43). Aydı: bütünlükün kim men yalawaç men idiñdin ançaq bağışlar saña bir **arığ** oğul (AKT 12b/2=19:19). Körmäs mü sän nātāg urdı tañrı bir mäsäl bir **arığ** söz ħurmā yıgaçı tāg anıñ köki bāk bākümüş turur (TİEM 73 190r/6=14:24).

beğük: “büyük”

Keldürgil anı eger erse sen çın könilerdin kemişti tayaqını ançada ol **beğük** yılan belgüüg (RKT 28/5b2=7:107). Bir äwün ändäzäsiçä ispändändın bolsa bir **bäđük** taş içindä azu köklär içindä azu yärlär içindä kältürür anı tañrı (TİEM 73 299r/8=31:16).

berk: “sağlam, sıkı”

Yād qılıñlar Tañrıñ ni‘metini siziñ üze taqı **berk** bıçığın ol kim üstüvār qıldı sizke (RKT 27/23a2=5:7). Taqı eger bolsañız kötrülmüş **berk** yerler içinde (ÖKT 171b/2=N:78). Tayınsañız mundın soñra kim keldi sizge açuq hüccetler biliñ ħaqıqat üze Tañrı yiñgen **berk** işlig (HKT 30b/4=2:209). İdimnüñ yarlıqamaqınıñ ħazınälärinä andağ ärsä bärk tutgay ärdiñizlär bermäk qorqınçında ärür kişilär **bärk** tutğan (TİEM 73 213v/6=17:100).

eğgü: “iyi kişi, hayırlı insan, salih insan”

Eđgü urağutlar boyun suğanlar, küdeşgenler ħaybqa, anıñ birle kim küdeşdi (RKT 26/11b1=4:34). ħaqıqat üze anlar kim bittiler taqı qıldılar **eđgü** işlerni taqı peyveste qıldılar (ÖKT 87b/4=B:277). Taqı anlar kim bittiler taqı qıldılar **eđgü** işlerni kiwürgey miz anlarını büstänlarğa açar altındın arıqlarr (HKT 95a/6=4:122). Taqı mü‘min, **eđgü** iş işlerler, eygüüg bulup yüzleri körklüg bolup ay kibi (AKT 131a/16=88:7). Kim umar ärsä idisiñä tuşmağın qılsun **eđgü** iş ortak qatmasun idisiñä tapunmaqqa kim ärsäni (TİEM 73 222v/9=18:110).

katıg: “katı, sert, haşın, şiddetli, korkunç”

Küç éttiler **katıg** kın birle anıñ birle kim yarlıgdın erdiler (RKT 28/41b3=7:165). Küfr ketürdiler kınayur men anlarını **katıg** kın dünyāda taqı ol cihānda (ÖKT 105b/3=A:56). Taqı saqnıñ Tañrıdın taqı biliñ haqıqat üze Tañrı **katıg** kını (HKT 29a/4=2:196). Üdense siz qavimler tapa küçeylik eyesi, **katıg** toquş kıılır siz anlar birle (AKT 42b/2=48:16). ‘Arablardıñ harayna ündägäy silär bir boçun tapa **katıg** küç idiläri toqışğay silär anlar birlä (TİEM 73 377v/3=48:16).

köni: 1. “gerçek, doğru, hak”

Qaçan kim keldi erse ‘İsā belgülüg hüccet birle aydı: rāstlıq üze keldim sizke **köni** söz birle (RKT 36/63b3=43:63). Yād kılgıl bitig içinde İdrīsni kim ol erdi **köni** sözlüg sawçı (AKT 14a/10=19:56). Yād kılgıl bitig içinde idrīsni ol ärdi **köni** sözlüg sawçı (TİEM 73 226r/6=19:56).

2. doğru, doğru söyleyen, doğru yolda olan.

Yigrentürdi silerke Tañrını barlamamaqnı taqı yarlıgdın çıqmaqnı taqı ‘āsı bolmaqñı anlar ol olar **köniler** (RKT 37/58b3=49:7). Kitāb eyelerindin **köni** ümmet oқыurlar Teñriniñ āyātını (ÖKT 120a/1=A:113). Anlar **köni** yol üze anlarınıñ erkligindin taqı anlar, anlar hayr içinde qalğanlar (HKT 2b/2=2:5). Ne kim kelmedi saña uzgıl maña, köndüreyin saña **köni** yolını (AKT 13b/6=19:38).

körksüz: “çirkin, kötü”

Anlar kim qaçan kılsalar **körksüz** işni azu küç kılsalar özlerine yād kıılurlar (RKT 25/6b3=3:135). Taqı bolsun bir ögür ündeyürler yaşıllık tapa taqı buyurur eğgülik taqı yıgarlar **körksüz** işdin (ÖKT 17b/4=A:104). İrdiler yıgıñmazlar yanı biri birin yıgıñmazlar **körksüz** işdin kııldılar anı (HKT 116b/8=5:78). Ey Meryem, keltürdüñ oq ne erse uluğ körksüz iş ya‘nı atasız oğul (AKT 12b/10=19:27). Taqı bolsun sizdin bir ögür ündäyürlär yaqşılıq tapa taqı buyurlar äđgülik birlä taqı yıgarlar **körksüz** işdin (TİEM 73 48r/6)3:104).

yaqşı: “iyi, hayırlı, güzel, hoş”

Barça anıñ tapa ağar **yaqşı** söz yime eđgü iş kötrür (RKT 33/70a2=35:10). Taqı buyurlar eğgülik birle taqı yıgarlar körksüz işdin taqı iwerler **yaqşı** işler içinde (ÖKT 120a/4=A:114). **Yaqşı** tişiler tã‘at kılganlar saqlağanlar örtüglügni ol nirse birle kim saqladı Tañrı (HKT 81b/3=4:34). Aydıñlar añar söz **yaqşı** yumşaq bolğay kim ol pend tutğay ya qorqğay tip (AKT 20b/8=20:44). Kim

tiläsä ağırlıg tañrıka turur ağırlıg kamuğ barça añar aǵar **yaǵsı** söz edǵı iş kötrür anı (TİEM 73 317v/1=35:10).

yawuz: “kötü”

Ançağa tegi kaçan kelseler bizke ayǵay ey qaşkī meniñ ara seniñ ara iki maşrıq ve maǵrıb ıraǵınça néme **yawuz** iş turur ol (RKT 36/53b1=43:38). Yiñilgey siz yıǵılǵay siz tamuğ tapa. Taqı neme **yawuz** töşek turur (ÖKT 93b/2=A:12). Ay kāşkī benim aramda taqı seniñ arañda maşrıq taqı maǵrıb yıraqlıqı bolsa neme **yawuz** qoldaş (HKT 469b/3=43:38). Bütünlükün kim anlar erdiler **yawuz** boçun, fısq qonende (AKT 35b/4=21:74). Ay kāşkī ärsä menli ara senli ara kün batşıǵdın kün tuǵuşuǵ yıraqlıqıça nemä **yawuz** qoldaş eş ol (TİEM 73 360v/6=43:38).

6.1.2. Renklerin Niteleme Sıfatı Olarak Kullanılması

Doǵu Türkçesi Kur’an tercümelerinde kullanılan renk isimleri, cümle içinde niteleme sıfatı işlevindedir.

aq: “ak, beyaz”

Taqı yiñ taqı için açuq bolǵınça sizge **aq** yiplük yanī fecr-i şādıq kara yiplükdin (ÖKT 51a/1=B:187). Taqı yiñ taqı için açuq bolǵınça sizge **aq** yiplük ya’nī fecr-i şādıq kara yiplükdin (HKT 27a/8=2:187). Qolı ve budı yoǵun bolur **aq** yinçü kibi bolur (AKT 67a/3=55:56).

çakır: “çakır, gök, mavi”

Ol kün kim ürlür borǵu içiñe térer-miz yazuqluǵlarını ol kün **çakır** közlüglar (RKT 31/70a1=20:102). Qulpsuz küzeler birle taqı burunluǵ idişler birle, taqı aq **çakır** ayaqı, revān aqǵandın (HKT 511b/2=56:18). Ol kün ürülgey borǵu içre tirgeymiz yazuqluǵlarını ol kün kim **çakır** közlüg (AKT 24b/1=20:102). Ol kün ürlür borǵu içrä terǵay miz yazuqluǵlarını ol kün içrä **çakır** közlüglar (TİEM 73 233v/3=20:102).

qara: “kara, siyah”

Mundaǵuq cüftlen durǵay miz **qara** közlüg kéñ közlüg uraǵutlar (RKT 36/87b1=44:54). Ya’nī fecr-i şādıq **qara** yiplükdin ya’nī fecr-i kazībdin tañdın (ÖKT 51a/2=B:187). Taqı yiñ taqı için açuq bolǵınça sizge aq yiplük ya’nī fecr-i şādıq **qara** yiplükdin (HKT 27a/8=2:187). Közleri **qara** yipek kibi bolur hıç köz andaǵ körmedük tururlar (AKT 67a/4=55:56). İdiñizlärniñ qayu

ni‘mātiñä tanar silär **qara** közlüg yığılmışlar çadırlar içindä (TİEM 73 393r/8-55:72).

yaşıl: “yeşil”

Tağı keğerler tonlar **yaşıl**, yufqa barçındın tağı qalıñ barçındın tayağanlar anıñ içinde (HKT 285b/2=18:31). Sevenü olturğaylar yastuqlar üzre, **yaşıl** renglig qalıñ töşek bolğay, körklüg (AKT 67b/7=55:76). Yeti sämüz inäklärni yeyür anlarını yeti aruq sığır adın yeti buğday başları **yaşıl** kök adınlar quruqlar (TİEM 73 177r/3=12:43).

6.1.3. Pekiştirilmiş Renk İsimlerinin Sıfat Olarak Kullanılması

Niteledikleri isimlerin sıfat derecelerini kuvvetlendiren kelimelerdir.

qap qara: “kapkara, simsiyah”

Sewünçi bérilse biregüke tişi birle bolur anıñ yüzi **qap qara** ol öwke birle (RKT 30/57b1=16:58). Tağı çıkarduq anıñ birle meyveler, türleñen reñleri; tağı tağlardın aq haq tağı kızıl haqlar, türleñen reñleri tağı **qap qara** (HKT 417b/5=35:27). Säwünç berilsä olarda birisi tişi birlä bolur anıñ yüzi **qap qara** ol öfkä birlä saqınçlıg ol (TİEM 73 199v/8=16:58).

6.1.4. İkillemelerin Sıfat Olarak Kullanılması

türlüg türlüg: “türlü türlü”

ol ol idi yarattı büstänlar yağınç balmışlar yağınç balmaduqlar hurmā yığaçı äkin **türlüg türlüg yemişi** zäytün yığaçı nār oħşaşığılı oħşaşmağılı (TİEM 73 109r/8=6:141).

6.2. İşaret Sıfatları

Esasında işaret zamirleridir, fakat kendilerinden sonra bir ismi işaret yoluyla belirttiklerinde sıfat özelliği kazanırlar.

bu: “bu, işte bu”

Bütünlükün **bu** kâfir uluğluq qıldı yer içinde qıldı (RKT 32/4a2=28:4). Tağı ermes erkek **bu** tişi meñizlig (ÖKT 100a/5=A:36). Oquğul bitigiñni tap özüñ **bu** kün seniñ üze saqış qılğan (HKT 272a/5=17:14). Çınoq bizge turur ol cihän tağı **bu** cihän; ya‘nī bu dünyā maña turur (AKT 135b/22=92:13). Aydımız ay ādām amrulğıl sän cüftüñ birlä uşmağda yeñlär andın qayda tiläsä silär yaqın kelmäñlär **bu** yığaçqa bolğay silär küç qılığlılardın (TİEM 73 5v/3=2:35).

ol: “o”

Bu yek işindin erür **ol yağı**, **ol yolsuz** kıılığlı belgüüg (RKT 32/11b1=28:15). Andın âyetler berkitilmiş **ol âyetler** kitâbnuñ aslı (ÖKT 92a/3=A:7). Taķı kâfir bo-
lurlar ol nirsege kim andın öngin turur taķı **ol haķ** rāstlağan ol nirsege kim
anlarnıñ birle turur (HKT 13b/1=2:91). Çınoķ bizge turur **ol cihān** taķı bu cihān;
ya’nī bu dünyā maña turur (AKT 135b/22=92:13). Yārī tilāñlār sārinmāk birlā
namāz birlā bütünlükün ol uluğ turur mägār ķorķuğ berigililār üzä (TİEM 73
6r/7=2:45).

6.3. Sayı Sıfatları

Esasında her biri isim olmasına rağmen, bir ismi nitelediklerinde sıfat özelliği kazanırlar. Niteledikleri isimlerin miktarını, ölçüsünü belirten yapılardır. Necmettin Hacıeminoğlu, yalın halde kullanıldıkları zaman sadece birer isim olduğunu, bir ismi nitelediği zaman “sayı sıfatı” görevi yüklendiğini belirtir⁹⁸.

6.3.1. Asıl Sayı Sıfatları

bir: “bir”

Kačan tegse olarķa **bir musībet** anı kim ilgerü ıdı (RKT 26/35a1=4:62). Ögür öldürüşür Teñriniñ yolu içinde taķı **bir ögür** tangān (ÖKT 94a/1=A:13). Tigme **bir kez** kim yaruttı anlarğa yöridiler anıñ içinde (HKT 3b/9=2:20). Uluğ boldı **bir söz** çıkar ağızlarındın; aymaslar meger yalğan (AKT 1a/1=18:5). Kim äğār ämīn tutsañ anı **bir** altun birlā ötämägäy anı saña mägār ulamtılık ķılsañ anıñ üzä turuķup (TİEM 73 45r/8=3:75).

iki: “iki”

Ol sizke iki yüzlüglar içinde **iki ögür** Tañrı töpen ķıldı (RKT 26/53b2=4:88). Erdi sizge nişān **iki ögür** içinde kim satğāstılar (ÖKT 93b/5=A:13). Taķı analar emdürürler oğlanlarını **iki yıl** tükel ol kim tiledi kim tükel ķılsa emmekni (RKT 35a/5=2:233). Toķıgıl ya’nī toķıdı anlarğa bir meşel iki er birle ķıldımız ikide birisinge iki büstān üzümledin (AKT 3b/1=18:32). Aydı **ekki** ärān anlardın ķorķarlar erinç berdi tañrı ol ekki üzä kiriñlār anlar üzä ķapuğķa kačan ķirsä silār añar silār uttaçı silār (TİEM 73 83r/6=5:23).

⁹⁸ Hacıeminoğlu, 2013: 62.

kırk: “kırk”

Tükel boldı İdisiniñ belgülig kılınmış vaqtı **kırk tün** taqı aydı Mūsā qarındaşı Hārūnga (HKT 162a/6=7:142). Taqı aydılar bu iki söz arasında **kırk yıl** keçti (AKT 124a/11=79:25). Otuz tün tükäl kıldımız anı on birlä tükäl boldı idisiniñ vaqtı kırk tün içindä (TIEM 73 124v/5=7:142).

on iki: “on iki”

Açıldı andın **on iki yıl** bildi tigme bir kişiler içgü yirlerini taqı kölige kılduğ anlar üze bulutnı (HKT 165a/9=7:160). Bilgeyler tā kişiler ne ketürdükün hayr şer taqı munı süret içinde **on iki** haşlet turur (AKT 126a/5=81:14). Bütünlükün aylar sanı tañrı üskindä **on ekki** ay tañrı bitigi içindä ol kün yarattı köklärni (TIEM 73 142v/1=9:36).

otuz: “otuz”

Va‘de kıldımız Mūsāğa **otuz tün** tükel kıldımız anı on birle tükel boldı (RKT 28/20b2=7:142). Taqı va‘de kılıştuğ Mūsā birle otuz tünni taqı tükel kılduğ anı on birle (HKT 162a/5=7:142). Qırnaqlar kim emçeki biter bolğay ya‘nī on beş yaşında bolğay, yigitler **otuz yaşda** bolğay (AKT 123a/4=78:33). Vaqt qoğuştımız mūsā yalavaç birlä **otuz tün tükäl** kıldımız anı on birlä tükäl boldı idisiniñ vaqtı kırk tün içindä (TIEM 73 124v/4=7:142).

sekkiz: “sekkiz”

Sekkiz cüft qoylardın iki taqı keçilerdin iki (ÖKT 237b/2=E:143). **Sekkiz cüft:** qoylardın taqı keçilerdin iki (HKT 142a/2=6:143). Ey körmez mü-sen niteğ kıldı seniñ Teñriñ fil idilerine? **Sekkiz fil** erdi, biri atı maħmūd (AKT 142b/8=105:1). Bu inşirāh sūrāsi **säkkiz āyāt** turur mäkkädä inmiş turur ol içi atı birlä bağırsaq yarlıқаған (TIEM 73 444r/8=94).

tört: “dört”

Endāze kıldı anıñ içinde rüzilerini **tört kün** içinde berāber tileglilerke (RKT 35/77a2=41:10). Helāl kılındı sizge tiweniñ sığırnıñ qoynıñ keçiniñ **tört ağaqlıg** (ÖKT 267b/5=M:1). Anlarğa kim ant içerler tişilerindin **tört aynıñ** küymeki e-ger qaytsalar haqıkat üze (HKT 33b/4=2:226). Taqı ayturlar: tamuğda üç yüz dere bar, tegme derede üç yüz iw bar, tegme iwde **tört yılan** bar uluğ (AKT 123a/1=78:25). Ol qunçuyar kaldürür çalpaқ işni qunçuylarıñızdın tanuқ qoluñ anlar üzä **tört** tanuқ silärdin (TIEM 73 60r/3=4:15).

üç: “üç”

Nişānıñ ol kim sözlemegey-sen boğun birle **üç** tün tükel (RKT 31/7a2=19:10). Kim kim bulmasa **üç** künnüñ rüze tutmaq hacc içinde tağı yetiniñ (ÖKT 54b/3=A:19). Kim kim bulmasa **üç** künniñ rüze tutmaqı hac içinde (HKT 29a/1=2:196). Eger andağ bolmasa sizler, borç berilmegenler, cān bermegey erdiñiz tağı andın buları **üç** öğür kıldı (AKT 71b/8=56:86). Kim bulmasa rüzä tutmaq **üç** kün ol turur antlarıñızñıñ kăffārati kaçan andıksa silär (TİEM 73 91r/6=5:89).

yetti: “yedi”

Andın soñra uğradı kök tapa tüz kıldı anlarını **yitti** kökni (ÖKT 6a/3=B:29). Andın soñ uğradı kök tapa tüz kıldı anlarını **yeti** köklerni tağı ol kamuğ nirseni bilgen turur (HKT 5b/1=2:29). Ol Teñri turur kim yaratdı yeti köklerni tağı anıñ mişli yerni ya‘nī anıñ kibi **yeti** kat (AKT 95a/2=65:12). Aydı mälik män körür män yeti sāmüz inäklärni yeyür anlarını **yeti** aruğ sığır ağın yeti buğday başları yaşıl kök ağınlar quruğlar (TİEM 73 177r/3=12:43).

6.3.2. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı isimleri üzerine getirilen +nç, +inçi, +ünçi ekleri ile yapılır. Niteledikleri ismin sırasını ifade eder.

ikinç: “ikinci”

Tandılar ikiniñ **ikinçi** ançada ol iki gār içinde ançada aytur eşiñe. (RKT 29/31a1=9:40) Bütünlükün kim ol bir ün bolğay, ürerler ya‘nī nefha ikinçi borğu (AKT 124a/1=79:13). Anlar kim tandılar ekkiniñ **ekkinçi** ançada olar ekkägü üñür içindä ançada ayur (TİEM 73 143r/3=9:40).

üçünçi: “üçüncü”

Küfr ketürdi anlar kim aydılar; haqıkat üze Teñri üçnüñ **üçünçisi** (ÖKT 201b/2=M:73). Küfr ketürdi anlar kim aydılar: haqıkat üze Tañrı üçnüñ **üçünçisi** (HKT 116a/4=5:73). Bu cevāb **üçünçi** ta‘nenüñ cevābı turur kim aytdılar (AKT 89a/8=62:9). Tandı oğ kertgünmädi ök anlar kim aydı tañrı üç turur **üçünç** ol tep (TİEM 73 89v/3=5:73).

törtinçi: “dördüncü”

Beytü‘l-ma‘mür birle; ve ol ābādān iw üküş halklı ve ol bir iw, **törtinçi** kökde ‘arş berāberine turur (AKT 55b/4=52:4). Harayna ayurlar üç **törtinçläri** olarnıñ iltarı (TİEM 73 216r/7=18:22).

6.3.3. Üleştirme Sıfatları

Sayı isimleri üzerine getirilen $+(x)r$, $+(x)n$ ekleriyle yapılır. Eklendiği sayı isimlerinde genellikle “pay, hisse” ifade eder.

ikirer: “ikişer”

Çanatlar idisi **ikirer ikirer** üçer üçer törter törter arturur törütmeğe içre né kim tilese (RKT 33/63b3=35:1). Ögdi tañrıça köklärni törütügli yärlärni kıılığlı färiştälärni yalavaçlıqqa çanatlar idisi **ekkirär** üçär törtär (TIEM 73 316v/3=35:1).

ikin: “ikişer”

Anı kim heläl boldı sizge tişilerdin; **ikin ikin** tağı üçin üçin tağı tördin tördin (ÖKT 144b/3=N:3). Öksüzler içinde nikâh kıılıñ anı kim heläl boldı sizge tişilerdin **ikin ikin** tağı üçün üçün tağı törtin törtin (HKT 75a/8=4:3).

törter: “dörder”

Çanatlar idisi ikirer ikirer üçer üçer **törter törter** arturur törütmeğe içre né kim tilese (RKT 33/64a1=35:1). Ögdi tañrıça köklärni törütügli yärlärni kıılığlı färiştälärni yalavaçlıqqa çanatlar idisi **ekkirär** üçär **törtär** (TIEM 73 316v/3=35:1).

tördin: “dörter”

Anı kim heläl boldı sizge tişilerdin; ikin ikin tağı üçin üçin tağı **tördin tördin** (ÖKT 144b/3=N:4). Öksüzler içinde nikâh kıılıñ anı kim heläl boldı sizge tişilerdin ikin ikin tağı üçün üçün tağı **törtin törtin** (HKT 75a/8=4:3).

üçer: “üçer”

Çanatlar idisi ikirer ikirer **üçer üçer** törter törter arturur törütmeğe içre né kim tilese (RKT 33/64a1=35:2). Ögdi tañrıça köklärni törütügli yärlärni kıılığlı färiştälärni yalavaçlıqqa çanatlar idisi **ekkirär** **üçär** törtär (TIEM 73 316v/3=35:1).

üçin: “üçer”

Anı kim heläl boldı sizge tişilerdin; ikin ikin tağı **üçin üçin** tağı tördin tördin (ÖKT 144b/3=N:3). Öksüzler içinde nikâh kıılıñ anı kim heläl boldı sizge tişilerdin ikin ikin tağı **üçün üçün** tağı törtin törtin (HKT 75a/8=4:3).

6.4. Soru Sıfatları

né/e: “ne, niçin”

Ol, ol erdi kim indürdi kökdin sizke andın içgü andın **né** yıgaç otlatur sizler anıñ içinde (RKT 30/34a3=16:10). Ayturlar: saña **ne** neñ helâl kılındı anlarga aygıl: helâl kılındı sizge (HKT 104b/2=5:4). Yalgandurdılar taķı uzdılar hevâlarına ve **ne** iş kim ezelde kaçā kılduķ (AKT 62a/1=54:3). Yüz äwürmäs ibrahîm dînidin mägär **ne** ħırâdlik kılsa öziñä (TİEM 73 15v/2=2:130).

ķayu: “hangi”

Ol kim seniñ sağ elgiñde turur siñürsün anı kim kıldılar bütünlükün anı kim kıldılar cādümiñ étigi kırtulmaz cādü **ķayu** yerde kim kelse (RKT 31/55b2=20:69). Taķı vefā kılganlar ‘ahdleringe **ķayu** vaķtın kim ‘ahd kılsalar taķı şabr kılganlar dervişlik içinde (HKT 25b/2=2:177). Ey Teñriniñ **ķayu** türlüğ ni’metlerin yalğan kıılır-siz? (AKT 64b/10=55:13). Yarattı tañrı nârsâdin mägär bolğay yawumış bolğay urulmuş vaķtları **ķayu** sözkä anda keçin kertgü-nürlär (TİEM 73 129v/6=7:185).

né/eçe: “nice, bir hayli” < ne+çe

Neçe üküş uluşdın ol kaçıgraķ küçün seniñ élidin ol kim çıkardı (RKT 37/11a3=47:13). Anlar kim sézerler ħaķîkat üze anlar Tañrınıñ satğaşganları tururlar: **neçe** az ögürdin (HKT 38b/4=2:249). Teñri ta’âlâ fermâni **niçe** er bularğa tegse kıız bolur (AKT 69a/17=56:37). Bilür anı kim **näçä** uruğ yär içindä taķı anı kim çıkar andın anı kim inär kökdin anı kim ağar anıñ içindä (TİEM 73 317v/9=34:2).

neteg: “nasıl” < ne+teg

Neteg kâfir bolur siz taķı sizler oқunur siziñ üze Teñriniñ äyâtı taķı içiñizde yalawaçı (ÖKT 116b/3=A:101). **Neteg** küfr ketrür siz Tañrığa? Taķı irdiñiz ölüğler turgürdi sizni (HKT 5a/7=2:28). Sıñar kılar sizni bolsa sizge düşmanlar ya’nî **neteg** dost bolur sizge (AKT 83b/14=60:2). Baқmazlar mu kökkä täpälärindä **nätäg** binä kıldımız anı taķı bázädimiz anı yoқ añar ħiç yaruқ (TİEM 73 381r/1=5:6).

6.5. Belirsizlik Sıfatları

ağın: “başka, -den başka, diğeri”

Yime kēñlik kim erdiler anıñ içinde temäsā kıılığlılar, mundağuқ mîräs bérdimiz anı **ağın** bođunқа (RKT 36/81a3=44:28). Bular boğunumuz tutdılar

anıñda **ağın** İdiler (AKT 1b/2=18:15). Bulmadımız anıñ içindä bir äwdä **ağın** boyun bermişlärdin (TİEM 73 384r/3=51:36).

barça: “bütün” < bar+ça

İdmatımız séni meger yığğan **barça** kişilerni müjdeçi hem qorqutğuçı (RKT 33/46b2=34:28). Bu dünyā kökünün pes ve likin **barça** kökler birle münāqat kıldı (AKT 108b/14=71:16). İdmadımız seni mägär **barça** kişilärkä säwünç berdäçi qorquttaçı yoğ kim kişilärdä üküşräki bilmäslär (TİEM 73 313r/7=34:28).

tegme: “her, bütün, hep, hepsi, her şey”

Köñülleriñe kim tandılar qorqunçnı uruñlar boyunları üstün uruñ olardıñ **tegme** ernek uçların (RKT 28/70b3=8:12). Tağı yaydı anıñ içinde **tegme** bir yürigendin tağı yellerniñ çewürmeki içinde (ÖKT 43a/1=B:164). Tağı eger ayrılışsalar bayıtğay Tañrı tégme birni baylıqdın tağı irdi Tañrı kiñ hikmet birle iş kılğan (HKT 96b/2=4:130). Yana tiler tegme er anlardın kim tağılmış suhuf (AKT 118b/8=74:52). **Tägmä** yolu kälkä silärkä yalavaç tilämäs birlä ätözünüzlär uluğsıgıñ kıldıñızlar bir qayunı yalğan tuttuñızlar (TİEM 73 10v/7=2:87).

qamuğ: “bütün, her, her bir, hepsi, herkes”

Belgürtmek üçün **qamuğ** din üze neçeme unamasa ortağ qatıglılar (RKT 28/24b3=9:33). Ayturlar: bittük aña **qamuğ** İdimüz qatındın (HKT 48a/1=3:7). Resül aytur kim qıyāmet küni **qamuğ** hıñq melāmeti özinge bolur (AKT 118b/18=75:2). Ol ol idi kim ıdı yalavaçnı köni yol birlä yaraşı dın birlä āşkārā kılsa anı **qamuğ** dınlär üzä (TİEM 73 14r/4=9:33).

hiç: “hiç, hiç bir”

Tañrıqa hem yalavaçnıñ yoğ eğgülik kılğanlar üze **hiç** yol ol Tañrı örtgen ulaşı yarlıqağan ol (RKT 30/64b3=9:91). Aydılar arıgıñ saña **hiç** bilig yoğ bizge meger ol kim öğrettiñiz bizge (ÖKT 7a/1=B:32). Kim kim uğrasa Ka‘bege yā ziyāretqa **hiç** yazuğ yoğ anıñ üze kim teziginse ol ikisiñe (HKT 22b/8=2:158). Yoğ kāfirlerğa **hiç** kuvvet kim anı ‘azābdın yığsa ve hiç nuşret yoğ (AKT 130a/13=86:10). Kārākmāz yaramaz tañrıqa kim tutmaq **hiç** oğul kıız arıg turur. (TİEM 73 225r/1=19:35).

YEDİNCİ BÖLÜM

EDATLAR / İLGEÇLER

Edat, Arapça asıllı bir kelime olup “alet, vasıta” anlamlarına gelmektedir. Türkçede ise bu yapıları “ilgeç” olarak adlandırmaktayız. Gramer terimi olarak ilgeçler; tek başlarına anlamları olmayıp cümledeki diğer kelime ve kelime guruplarıyla; zaman, mekan, yön, benzerlik vb. yönlerden ilgiler kuran sözcük yapılarıdır. Necmettin Hacıeminoğlu edatları “*cümle içinde tek başlarına anlamları olmayıp, ancak cümledeki diğer kelime ve kelime gurupları arasında çeşitli ilgi kurmaya yarayan alet sözler, vasıtalar*”⁹⁹ olarak tanımlar.

Çekime girmeyen kalıplaşmış yapılardır. Edatların işlevi ile ilgili olarak Necmettin Hacıeminoğlu; “Çekime girmeyen donmuş ve kalıplaşmış sözlerdir. Bu özellikleriyle isim çekim eklerine yaklaşırlar. Bu bakımdan denilebilir ki edatlar isim çekim eklerinin gördüğü görevlerin bir kısmını yüklenmiştir.” şeklinde açıklar¹⁰⁰. Dilde çekim ekleri dışında gramer görevli bütün sözcükler edat olarak değerlendirilmiştir. Buna göre; bağlaçlar, ünlemler ve çekim edatları “edat” kapsamı içinde değerlendirilmiştir.

Edatların kökeni konusu, Türk dilinde en tartışmalı konulardan birisidir ve kesin sonuca bağlanabilmiş değildir. Kimi dilbilimciler; Türk dilinde edatların, isimlerin kalıplaşarak işlevini kaybetmesi sonucu ve fiil kök ve gövdelerine zarf-fiil eklerinin eklenmesi sonucu oluştuğu yönünde görüşler öne sürmüşlerdir. Şimdi bunlardan birkaçına değinmek istiyoruz.

Zeynep Korkmaz, edatların oluşu ile ilgili olarak; “*Türkçede doğrudan doğruya edat türeten bir ek yoktur. Bunun için dil ya başka dillerden alıntılama yoluna gitmiş yahut kalıplaşma yoluna başvurmuştur. Bildiğimiz gibi ad çekim ekleri dilin geçici görev yüklenen öğeleridir. Bunların sayısı ve işlevleri oldukça sınırlıdır. İşte ad çekim ekleriyle karşılanamayan bu işlevler için edatlar devreye girmiştir. Türkçede edat türeten ekler bulunmadığı için de dil bu göreve en elverişli şekillerden yararlanmıştır. Bunlar da belirli ad çekim ekleri almış adların veya zarf-fiillerin kalıplaşma evresinden geçerek bir anlam aşınmasına uğramasıyla oluşmuştur*¹⁰¹.” şeklinde görüş öne sürer.

Diğer öne sürülen görüşlerden birisi de edatların esasında birer cümle oldukları, ancak zamanla kalıplaşmasıyla ve işlev aşınması sonucu edatları ortaya çıkardığı yönünde görüşler öne sürülmüştür. Bu konu ile ilgili olarak Süleyman Efendioğlu; “*Çekim edatları hariç,*

⁹⁹ Hacıeminoğlu, 2013: 75.

¹⁰⁰ Hacıeminoğlu: 2013: 77.

¹⁰¹ Korkmaz, 2014, 896.

*Türkçede kullanılan edatların birçoğu, bağlama edatları aslında birer cümle oldukları halde zamanla aşınmaya uğramış, anlamlarını kaybederek kalıplaşmıştır*¹⁰².” Görüşünü öne sürer.

7.1. Çekim Edatları

İsimlere gelerek bağlı olduğu isimle cümlenin diğer unsurları arasında zaman, mekan, sebep, tarz ve benzerlik yönünden ilgi kuran edat yapılarıdır. Tek başlarına anlamları yoktur, sadece isimlerden sonra gelerek bağlı olduğu isim sayesinde anlam kazanırlar.

Çekim edatları genellikle ait oldukları isimlerin hal eki almış şekilleriyle kullanılırlar. Bu özelliği edatın anlamsal ve yapısal işlevinden kaynaklanmaktadır.

7.1.1. Fiilden Türeyen Çekim Edatları

Fiilden türeyen çekim edatları, genellikle ünlü zarf-fiil eklerinin kalıplaşması sonucu oluşmuştur. Türk dilinde fiilden türemiş edatları; çekim edatları ve bağlama edatları oluşturmaktadır.

adın: “başka, -den başka, diğer” < ad-(1)n

Olarını açıtğan kının hem bulmazlar Tañrıda **adın** dost ap yāriçi (RKT 27/13b3 =4:173). Bolmadı añar bir gürüh kim basut berseler añar, Teñride **adın** (AKT 4a/4=18:43). İđiñizlārdin uçu barmañlar anda **adın** iş ārkliglāri ya‘nī dostlarķa az turur ol kim pānd tutar silār (TİEM 73 112v/7=7:3).

2. dışına, dışında, başka.

Destūr bērilse sizke Ʃaām tapa baķıǵlılarda **adın** anıñ vaķtiñe ançası bar (RKT 33/16a3=33:53). Ķorķutǵıl anıñ birlā anlarını Ķorķarlar kim terilsālār idilāriñā yoķ anlarķa anda **adın** dost (TİEM 73 99v/6=6:51).

3. ayrı olarak, ayrı ayrı, başka başka.

Ol kim ķıldı sizke yerni bēşik hem kigürdi sizlerni anıñ içinde yollar hem ığtı kökdin suw çıķardımız anıñ birle cüftler otlardın **adın** **adın** (RKT 31/50a1=20:53). Ay zindānnıñ ekki eşlāri **adın** **adın** tañrılar mu yegrāk yā bir tañrı mu tilākčā iş ötgürüǵli (TİEM 73 176v/4=12:39).

ara¹⁰³: “arasında” < *ar-a

¹⁰² Efendioǵlu, 2006: 193.

¹⁰³ Esasında kökeni tartışmalı olan bir edattır. Gabain isim kökenli edat olarak kabul etse de Brockelmann fiil kökenli edat olarak kabul eder. Hem bir çekim edatı olan, hem de isim hal eklerini alarak bir isim gibi kullanılan “ara” sözü, şekil bakımından -ra cihet ekiyle yapılmış bir mekan zarfını hatırlattığı gibi, bir zarf-fiili de düşündürmektedir. Bu edatın ar- fiil kökünden -a zarf-fiil ekiyle yapılmış olması ihtimali daha kuvvetlidir. (Hacıeminoǵlu, 2013: 81). İsim kökenli edatların vasıta hal eki ve iyelik ekleriyle türemesi özelliği göz önünde bulundurulursa -a zarf-fiil ekiyle türemiş olma ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca Doǵu Türkçesi dönemi Kur’an

hüküm kılar siziñ **ara** kıpmaq küinde hem (RKT 26/9b2=4:141). Ayğay irdi; tamām bolmaduk meñizlig siziñ arañızda tağı anıñ **arasında** dostluk (HKT 87a/1=4:73). Kılgıl biziñ ara senli **ara** belgüüg bir va‘de hilâf kılmayalım (AKT 21b/3=20:58). Äğär tiläsä silär kertüsizlik saña kertüsizlik kıldılar oğ tañrıka munda öñdün älig berdi anlar ara tañrı bilgän bütün işlig (TIEM 73 137v/9=8:71).

aşnu: “-den önce” < aş(1)n-u

Ol bitig kim ıdı anda **aşnu** kim kim tansa Tañrıka hem ferışteleriñe kitāblarıña yalavaçlarıña soñ künke çın-oğ azdı azmaq ırağ (RKT 26/93a1=4:136). Mundağ oğ aydılar anlar kim munlardın **aşnu** turur anlarıñ sözi meñizlig (ÖKT 29a/5=B:118). Hıarc kılıñ ol nirsedin kim rüzı kılduk sizge; mundın aşnu kim kelgey (HKT 39b/3=2:253). Aydılar: Ey Mūsā, ya sen mü kemşür-sen ya ađu miz mü bolalım **aşnu** kemşigililerdin? (AKT 22a/2=20:65). Oğımağdın ötälmışdä **aşnu** saña anıñ yarlığı ayğıl idimä arturğıl maña biligni (TIEM 73 234r/4=20:114).

berü: “-den beri, -den itibaren” < ber-ü

Tañrıda ağınka ol kim ewürmesler olarka rüzı **berü** köklerden yerlerdin nerse umaslar (RKT 30/68a1=16:73). On yıl **berü** bu tayağ benim birle turur, kimerse idisi kelmedi (AKT 28b/31=20:135).

kirü: “-den sonra” < kir-ü

kizlemezler ök anı **kirü** arğalarında satğın aldılar aña az bahānı, néme yawuz ol kim satğın alurlar (RKT 25/28b2=3:187). Bir ünin ürer, çamuğ cān ilgerü tağı bir ünin **kirü** tirülürler (AKT 123b/11=79:7).

koğı: “-den aşığı, -a doğru” < koç-ı

Anıñ birle türlügler anlardın kaçđurmağıl olarıñ üze **koğı** tutğıl çanatıñnı kirtgünüglilerke (RKT 30/31a2=15:88). Belgüüg kıldı sizlerge anıñ içinde yollar, **koğı** iddi kökdin suw (AKT 21a/7=20:53). Üküş kıldılar anıñ içindä artağlıkñı, **koğı** tökdi anlar üzä seniñ idin ‘azāb kaçıısını (TIEM 73 422v/6=89:13).

oza: “önce, -den önce, -den beri” < oz-a

Tercümelerinde ünlü eklerle türetilen isim kökenli edatlara rastlanmamış olması konunun ciddi örneklerindedir. Ancak Hacıeminoğlu’nun hal ekleriyle türemiş edatlar bahsinde değindiği özelliklerden hareketle *adın* “başka” < a+dın edatına rastlanması konunun zayıf yönüdür. Bilindiği gibi Türkçede tek bir sestem oluşan isim köklerine (ıgaç “ağaç” < ı+gaç, ı “orman” örneğinde olduğu gibi) tarihsel metinlerde rastlanmaktadır. Bu nedenle *a bir isim kökü ve ona eklenen +ra yön ekiyle türemiş bir edat olma ihtimali de kuvvetlidir.

Aygıl: keldi sezā yime **oza** törütmez bātılını yana tırgüzmez (RKT 33/61a1=34:49). Mundağoq belgürtdimiz seniñ üze sawlardın ne kim **oza** keçmişde (AKT 24a/8=20:99). Bütünlükün anlar **oza** kaçtı anlarğa bizdin edğülüg anlar andın ırağ kılınmışlar (TİEM 73 241v/2=21:101).

tapa: “-a, -a doğru” < tap-a

Ançada kaçtı kemi **tapa** toluğ yüklüg (RKT 34/38a2= 37:140). Aygıl anlarğa kim küfr ketürdiler yiñilgey siz yığılğay siz tamuğ **tapa** (ÖKT 93b/4=A:12). Ol vaqtın kim kaçtı kemi tapa toluğ kemi tapa (HKT 430b/6=37:140). Biz çozi ıddımız sizler **tapa** bir bitig, aniñ içinde yazdınız sizleriñ uluğluğınızlar (AKT 32a/10=21:10). Dünyā içrā āhirāt içrā bağlasun yıp kök **tapa** yana kässün baqsun nāk elätür mü aniñ alı nā kim öfkā kaldürsä añar (TİEM 73 243v/3=22:15).

tegi: “kadar” < teg-i

Qaynayur qarınlar içinde kaynar isig suw teg tutuñlar südrüñler anı tamuğnuñ ortasıña **tegi** (RKT 36/86a2=45:47). Andın soñ tükel kılıñ ruzeni tünge **tegi** taqı mübāşeret kılmañ taqı sizler (HKT 27a/9=2:187). qalem birle kim ‘ālem aştunda irür, taqı kāyinatı tā kıyāmetқа **tegi** ol bitiyü turur (AKT 99a/8=68:1). Vālākin ärijländürdük atalarını anlarını ançaқа **tegi** kim unuttılar yād kılmağnı (TİEM 73 263v/3=25:18).

teg(i)re: “çevre, etraf, -a kadar, -a değın” < teg-(i)r-e

Tañrıdın keldürge sizler maña anı meger kim **tegre** kapsalsa sizler (RKT 30/2a2=12:66). Biz anutdımız küç kılığlılarğa ot **tegre** kapsar anlarını aniñ serāy-perdesi (AKT 3a/5=18:29). Andağ ärmäs kim qazğansa esizlikni **tegrä** kapsasa anı yazuqı muñluqı anlar tururlar (TİEM 73 9v/8=2:81).

teg(ü)rü: “kadar, değın” < teg-(ü)r-ü

Eger anlar şabr kılsalar ançaқа **tegrü** kim çıkar anlar tapa; bolğay erdi edğü anlarğa (AKT 45b/5=49:5). Taqı sinañ öksüzlerni, ançağa **tegrü** ol vaqtın kim tegseler nikāhқа (HKT 75b/6=4:6). Yeñlär içiñlär ançaқа **tegrü** bälğürginçä silärkä ürüñ yıp qara yipdin tañ atmaqđın (TİEM 73 22r/7=2:187).

ut(u)ru: “ön, ön taraf, karşı, -a doğru” < ut(u)r-u

Ermez ol meger qorqutğucu sizke **utru** turur qatıg qın (RKT 33/60a1=34:46). İddımız aniñ tapa öz feriştemizni ya‘nī Cebrā’ilni, yüzi **utru** aña bir kişi teg

tüz boyluğ (AKT 12a/9=19:17). Ol añar kim qorqsa mäniñ **utru** turmağımğa taqı qorqsa mäniñ yanığımğa (TİEM 73 189r/7=14:14)

üze: 1. “üst, üzeri, -a/-e, -a hakkında, -da/-de, arasında” < üz-e

Bitig içre ol bütünlükin Tañrı **üze** āsān ol (RKT 33/72a1=35:11). Taqı ol vaqtın kim yanī zikr kılgıl yanī aydı seniñ İdin feriştelerge haqıqat **üze** men kılgan men yerde halife (ÖKT 6a/5=B:30). Taqı peygāmblerlerğa taqı birdi mālını sevmeki **üze** yawuqluğ eyeleriñe taqı yetimlerge taqı miskinlerge (HKT 25a/8=2:177). Anlar tururlar anlar, ezgölük kıldı Teñri anlar **üze** sawçılardıñ (AKT 14b/1=19:58). Anlar berdilär biligni anda öñdün qaçan oqılsa anlar **üzä** tüşärlär saqaqları birlä yüknü (TİEM 73 214r/5=17:107).

2. üstüne.

Anlarınñ **üze** yazuğ birle taqı zulm kılmāğ birle (ÖKT 46a/5=B:85). San öngin künler üze taqı anlar **üze** kim küçleri yiter aña yuluğ bir dervişniñ ta ‘āmı (HKT 26b/1=2:184). Irğatgıl yā Meryem seniñ tapa ħurmā yıgaçını, ançoğ tüşsün seniñ **üze** (AKT 12b/7=19:25). Qaçan ni‘mät bersä miz kişilär **üzä** yüz äwrär tazar bir sıñardıñ (TİEM 73 212r/7=17:83).

3. içinde, arasında.

Taqı bulduğ anı uluğ boğazlasan nirse birle taqı qoğduğ anıñ **üze** soñraqılar **üze** (HKT 429b/5=37:108).

7.1.2. İsimden Türeyen Çekim Edatları

İsim köklerinden vasıta hal eki eklerinin kalıplaşması sonucu türeyen edatlardır. Bu kategoride değerlendirilen edatlar; kuvvetlendirme bildiren edatlardır¹⁰⁴. Örneklerde de değinildiği gibi isimlerden sonra gelerek zaman, yön, bulunma, farklılık ve sebep ifade ederler.

burun: “önce” < bur+(u)n

Neçe yoqattımız anlarda **burun** boğundın hiç körer mü sen olardıñ kim erseni azu eştür mü sen olarda ün (RKT 31/35b3=19:98). Ol ol anıñ birle kim **burun** keçürdi eligleriñiz (ÖKT 138b/1=A:182). Aydı: keldi sizge yalavaçlar mindin **burun** açuğ ħüccetler birle taqı ol nirse birle kim aydıñız (HKT 72a/3=3:183). Teşbih kılgıl İdiñ ħamdı birle toğmasdın burun kün, batmasdan **burun** (AKT

¹⁰⁴ İsim köklerinden genellikle vasıta hali eki (uçun, önin, gibin vb.), iyelik eki (kibi, öni vb.), cihet eki (içre, sonra vb.) ve bazen de diğere hal ekleriyle teşkil edilmişlerdir. Kuvvetlendirme, soru ve çekim edatları daha çok bu şekilde türemiştir. Bilhassa mekan, zaman ve cihet bildiren kelimeler, isim kökenli edatların çoğunluğunu teşkil eder. (Hacıeminoğlu, 2013: 76)

26a/1=20:130). Azu yorımazlar mu yär içindä körsälär nätäg ärdi anlarnıñ yanışları anlarda **burun** ärdilär qatıgraq anlardın küçün (TİEM 73 320v/3=35:44).

içre: “içinde, içine” < iç+re

Eger saqınsa sizler artuqluq kılmañ aymaq tama kılğay ol kim köñli **içre** ig ol aytıñlar aymaq eđgü bütün söz (RKT 32/2a2=33:32). Eger erdi erse ol iki **içre** Teñri, meger Teñride taşnı, artağaylar erdi (AKT 32b/10=21:22). Aş mu berür miz anlarqa kolsa ärdi tañrı aş bergäy ärdi anlarqa ärmäz silär mägär yolsuzluq **içrä** bälğülüg (TİEM 73 322r/6=36:47).

kiçin: 1. “-den sonra, -den öte, arkada, öte tarafta” < kiç+(i)n

Tandılar olar añar **kiçin** bilgeler (RKT 34/44a2=38:170). Bilür ne kim anlarnıñ yüzi utru bolsa ne kim anlarda **kiçin** (AKT 24b/8=20:110). Ançada ‘arza kılındı anıñ üzä ekindidä **keçin** üç adaqın turuğlı körklüglär (TİEM 73 331r/9=38:31).

2. arka, ard.

Yana ıdı siziñ üze ğamda **kiçin** iminlikni, uđqu kim umızmaq kelip örter bir öğürni sizdin (RKT 25/16b3=3:153).

öñin¹⁰⁵: 1. “başka, -den başka, diğeri, gayrı” <öñ+i+n

koylarım üze hem maña anıñ içinde häcetler öñin turur (RKT 31/41a1=20:18). Awnuñ heläl kılğanlardın **öñin** taqı siz ħarāmlar (ÖKT 268a/1=M:1). Eger bolsa irdi ikisi içinde tapuñgular Tañrıdın **öñin** bozulğay irdi ikisi (HKT 312a/3=21:22). Taqı kim istäsä islāmın **öñin** dinni qabül kılınmağay andın taqı ol ol cihān içindä yoqalğanlardın (TİEM 73 46v/2=3:85).

2. başkası, diğeri.

Tatsunlar anı isig suw taqı tamuğluqlardın aqğan taqı **öñin** türlüg anıñ meñzeşikindin (HKT 436a/3=38:57).

üçün¹⁰⁶: 1. “için, dolayısıyla sebebiyle, maksadıyla, yüzünden” < üç+(ü)n

¹⁰⁵ Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri adlı eserinde iyelik eki ile türemiş edatlar arasında “öni” örneğini verir. (Hacıeminoğlu, 2013: 76). Bu tür örneklere Kur’an Tercümelerinde rastlamak mümkün değildir. Burada dikkat çeken asıl durum ise (öñin < ön+i+n) vasıta hali eki ile türeyen edatlar bahsinde, edatın en dikkat çekici örneği oluşturmasıdır. Kur’an tercümelerinde kalın ünlülü (uçun) biçimlerine rastlanmasa da sonraki dönemlerde yazılan tarihsel metinlerde kalın ünlülü örneklerine rastlamak mümkündür.

¹⁰⁶ İsim kökünden vasıta hali eki ile teşkil edilmiş edatlardandır. (Hacıeminoğlu, 2013: 76). Konuya değinen bir başka araştırmacı ise Mehmet Vefa Nalbant’tır. Nalbant “Köken bakımından “üç” isminden geldiği düşünülen “uçun” edatı bu biçimiyle hiçbir tarihi Türk dili metninde yer almamıştır. Köktürk harfli metinlerde ince sırada yer alan ünsüzlerle yazılmasından dolayı “üçün” şeklinde okunan sözcük, Arap harfli metinlerde hiçbir ayırıcı işaret olmamasına rağmen Köktürk harfli metinlerden olsa gerek “üçün” şeklinde okunmuştur” der. Edatın kökeni ile olarak da uç “nihayet, son” ismini kabul eder. (Nalbant, 2012: 90)

Arıtmaq **üçün** Tañrı anlarını kim bittiler (RKT 25/10a3=3:141). Meger mundın soñra keldi anlarğa ilm Һased **üçün** aralarında (ÖKT 95b/5=A:19). Kesiñ ikisiniñ eliglerini yanut **üçün** anıñ birle kim Һazğandılar (HKT 110a/7=5:37). Yâ Muhammed, bularıñ **üçün** Һayğurmağıl, selâmetlik boldı Teñri ‘azâbındın (AKT 71b/12=56:90). İdtı tañrı bir Һarğa üşâyür yâr içindä kömgü **üçün** ölügni nätäg kömâr Һadaşınıñ uwutnı (TİEM 73 84r/1=5:31).

2. -incaya kadar.

Tañrı meger müjde sizke amrulsun **üçün** köñülleriniñ anıñ birle, yârı yoğ (RKT 25/3a1=3:126). Ol künlâr tüzgindürür miz anı kişilâr arasında tağı tañrı bilsün **üçün** anlarını kim bittilâr tağı tutsun üçün sizdin tanuğlar (TİEM 73 51r/8=3:140).

3. dolayısıyla, sebebiyle.

Sımağları **üçün** bütünlüklerini Һıldımız köñüllerini Һatığ (TİEM 73 81v/7=5:13).

üstün: 1. “üst, üzeri, üstte, üstünde” < üst+(ü)n

Töşeklerindin tüşti olarnıñ üze şiftar öçek **üstün**lerindin keldi (RKT 30/40a1=16:26). İki tişinin ülüşi meñizlig eger bolsalar tişiler ikidin **üstün** anlarğa Һođğan nerseniñ iki ülüşi (ÖKT 147a/4=N:11). Tuttı anlarını Һatığ ün kün toğar vağtğa kirgen Һâlde Һılduğ **üstün**ini astınıni (HKT 255b/9=15:74). Yalawaçımız aytdı: ‘İllyyîn, yeti Һat kökdin **üstün** turur, ‘arş altında (AKT 127b/8=83:18). Mädyän kânti idiläri **üstün** astın boldaçılar kâldi anlarğa yalawaçları bälğülâr birlä (TİEM 73 146r/7=9:70).

2. fazla, daha fazla, çok.

Eger bolsa tişiler ikidin **üstün** anlarğa Һođğan nirseniñ iki ülüşi (HKT 76b/3=4:11). Rüzî bergen Teñri arşda **üstün** turmuş turur, yaratmaq üze (AKT 19a/14=20:5). Bolsa Һunçuylar ekkidä **üstün** anlarğa üçdä ekki ülüş negü kim Һođtı äğâr bolsa bir añar yarım (TİEM 73 59r/3=4:11).

7.1.3. Birleşik Kelime Yapıların Kalıplaşmasıyla Oluşan Çekim Edatları

birle: 1. “ile, birlikte, beraber” < bir+il-e Ayurlar ağızları **birle** anı kim yoğ köñülleri içinde, ol Tañrı bilgenrek anı kim kızleyürler (RKT 25/23a2=3:167). Yoğ İdi meger ol hikmet **birle** iş Һılğan, ol ol kim yiñen (ÖKT 92a/1=A:7). Tağı Һüccetleşti Һavmı aytdı: Һüccetleşür mü siz benim **birle** (HKT 133a/5=6:80). Һatığ küçlig Һılı bergil anıñ **birle** benim arğamnı (AKT 20a/6=20:31). Һaçan

berdi ärsä anlarķa artuķluķındın saranlıķ kıldılar anıñ **birlä** yüz äwürdilär anlar yüz äwrüglilär (TİEM 73 147r/3=9:76).

2. dolayı, sebebiyle. Taķı kışmazlar kıtäl kılurlar siziñ **birle** ançaĝa tegrü kim kıyartarĝaylar sizni (HKT 32a/3=2:217). Keldiñ mü bizge çıķarĝalı bizni yeri-mizdin yalĝançılıķıñ **birle** ey Mūsā? (AKT 21b/2=20:57). Kälĝäy ök anlarķa tawuşsuz anlar bilmäzläř ewitürlär seni kıñ **birlä** (TİEM 73 292r/5=29:54).

7.1.4. Kökeni Bilinmeyen Çekim Edatları

teg: “gibi” < te-g¹⁰⁷

Azu saķındıñız anlar **teg** kıazĝandılar yawuzluķlarını (RKT 36/99a2=45:21). Aydı; anıñ **teg** Teñri kıılır neni kim tilese (ÖKT 101b/4=A:40). Anlar kim meĝer anlarını bulmazlar meĝer tākātlarını taķı yobılayurlar anlardın yobılamış **teg** kııldı (HKT 192b/2=9:79). Andaĝ kıoyu yaşıl bolĝay, kıara reñglü **teg** körinür (AKT 67a/15=55:64). Suw içĝü aĝırlıĝ mäzĝitni äbdän kıılmaķ ol kışi **täĝ** kim kertĝüñdi tañrıķa keçinki künkä kıatıĝlandı tañrı yolu içindä (TİEM 73 140v/2=9:19).

7.2. Kuvvetlendirme Edatları

Cümle içinde kıarşılaştırma ĝörevi ĝörürler.

çın: 1. “doĝru, hakiki, gerçek”

Aydı: eĝer bir belĝü keldürdüñ erse keldürgil anı eĝer erse sen **çın** köñilerdin (RKT 28/56a2=5:106). Ayurlar: Kıaçan bolĝay bu va‘de, eĝer erse sizler **çın** sözleĝliler (AKT 4a/2=21:38). Oş kıĝürgäy ök anlarını tañrı kändü raħmäti içiñä **çın** tañrı yazuķ örtĝän yarlıķaĝan (TİEM 73 149r/9=9:99).

hem: 1. “ve, hem”

Üstüvärlık **hem** diyet ışparlanmış iđisiñe (RKT 26/60a1=4:92). Ol Teñri yaratdı köklerni taķı yerni, yana inanmaslar **hem** bütmesler (AKT 57b/2=52:36). Barçaları bar kim yär üzä alķınçı turur, kıalıĝlı mäñĝülüg andın uluĝluķ iğisi **häm** uluĝluķ iğisi aĝırlıĝ iğisi (TİEM 73 392v/9=55:27).

2. **hem hem:** “ne...ne de”

Hem asıĝ kıılmaz olardın mälları **hem** ‘ayälları Tañrıdın nerse (RKT 38/11b1=58:17).

¹⁰⁷ Necmettin Hacıeminoĝlu edatın kökenini; “Türkçenin her sahasında farklı şekillerde inkişaf etmek suretiyle kullanılan bir edattır. Yapı bakımından te- fiilinden türemiş bir ismi düşündürmektedir. Kelimenin Çāĝatay Türkçesinde dek/dik telaffuzları ile gelişmiş olması te- fiilinin mevcudiyetini kuvvetlendiriyor.” şeklinde açıklamaktadır. (Hacıeminoĝlu, 2013: 92.)

3. **hem yana** “hem de”

Hem yana nişān olarka şeb çıkarur-miz anıñdın kündüzni ançada olar qarañku içre (RKT 34/6a1=36:37).

4. **hem yime** “hem de”

Çıkarğay-miz oq seni ey Şu‘ayb **hem yime** anlarını kim bittiler seniñ birle elimizdin azu yanga sizler biziñ içiñ (RKT 28/2b1=7:88).

keç: 1. “daha, çok daha”

Kim kim boyun susa Tañrıqa hem yalavaçqa bu ögür anlar birle kim ni‘met bérdi Tañrı olar üze peygāberlerdin **keç** çın sözleğliler hem şehidşer, edğülerdin körklüg bu ögür qoldaş (RKT 28/58b2=4:69). Taqı keldiñiz bizge yalguzlar neteg kim yarattuq sizni evvel **keçde** (ÖKT 246a/1=E:94).

2. etkili, dokunaklı.

Bilür Tañrı né ol köñülleri içinde, yüz ewürgil olardıñ pend bértil olarka, ayğıl olarka özleri içinde **keç** aymaq (RKT 26/36a3=4:63).

ma: “da/de, dahası”

İndürdi anı bilmek birle hem feriştelér tanuqluq bérürler **ma** tap Tañrı tanuq (RKT 27/9a1=4:166). Ol yaqşıraq turur sizge şevāb ve taqı **ma** kerek irür günāhdın (AKT 77b/11=58:12). Kaçan körsälär **ma** anı kim va‘dā kıldılar harayna bilgäylär män kim ol küçsüzrāk (TIEM 73 425r/4=72:24).

neçeme: 1. “her ne kadar, son derece, nice”

Neçeme bolsa sizler ediz yüksek üekler içinde eger tegse olarka bir edğülük ayurlar (RKT 26/46b2=4:78). Çıqarsa yarağlıgıñı yoq yoğun kılsa yarağsızñı **nāçāmā** tilāmāsā yazuqluqlar ya‘nī kāfirlär (TIEM 73 132r/5=8:8).

2. gerçekten.

Aydılar Tañrı tuta and: çın-oq üdürdi Tañrı biziñ üze **neçeme** bolsa miz yazuq kılığlılar (RKT 30/9b3=12:91). Taqı niyābet kıлмаğay ögürüñüz nirseni taqı eger **neçeme** üküş bolsa (HKT 173a/5=8:19).

oq/ök: “mutlaka, kesinlikle, şüphesiz”

Sézinmegil **ök** anlarqa kim sewündiler anıñ birle kim (RKT 25/28b3=3:188). Eger tegse sizke artuqluq Tañrıdın aytur **oq** (RKT 26/41b1=4:73). Taqı Teñriqa **oq** maşrıq taqı mağrib (ÖKT 28b/2=B:115). İbrāhimnuñ taqı İsmāil’niñ taqı İşhaq’niñ bir **ök** İdıge (ÖKT 33b/5= B:133). Anlarqa **oq** ol nirse kim qazğandılar (HKT 19b/9=2:141) taqı sizge **ök** ol kim qazğandıñız

(HKT 20b/1=2:141). Qorquñlar ol bir bulğaqdın tegmäsün **ök** anlarğa kim küç qıldılar silärdä qatıqsız saqrı biliñlär (TİEM 73 133v/3=8:25).

7.3. Soru Edatları

Bir söze soru ifadesi kazandıran yahut sözdeki soru ifadesini kuvvetlendirmeye yarayan edatlardır.

qayda: “nerede, nasıl”

Aydı: İdim **qayda** bolur maña oğul erür urağutum kısır bütünlükün tegdim uluğluğdın qarılıqqa (RKT 31/6a3=19:8). Teñri bilgenrek **qayda** qılır risäletlerini (ÖKT 231a/2=E:124). Taqı yin andın kiñrü **qayda** kim tileseñiz (HKT 6a/6=2:35). Aydı: Ey İdim, **qayda** bolur maña oğul? Erür benim hātunım oğulsuz, çinoq (AKT 12a/1=19:8). Yana qopmaq künindä rüsvā qılır olarnı ayur **qayda** ol māniñ ortaqlarım anlar kim hilāf qılır ārdiñizlär (TİEM 73 197v/3=16:27).

qaydın: “nereden, nasıl”

Munda burun öldürdi olarnı Tañrı **qaydın** bulğanur sizler (RKT 29/23a2=9:30). Taqı cüftün uçmaqda; yin **qaydın** kim tileseñiz taqı yawumañ bu yıgaçğa (HKT 147b/7=7:19). Kertgündimiz añar **qayudın** bolğay anlarğa äwrä yanmaq iraq yārdin (TİEM 73 315r/6=34:52).

qayu: “hangi”

Atanmış öğleri **qayu** sözke anda kiñin kirtgünürler (RKT 28/55b1=7:185). Taqı vefā qılğanlar ‘ahdlerine **qayu** vaqtın kim ‘ahd qılışsalar (ÖKT 47a/4=B:177). Taqı vefā qılğanlar ‘ahdleriñe **qayu** vaqtın kim ‘ahd qılısalar (HKT 25b/2=2:177). Ey, Teñriniñ **qayu** türlüg ni‘metlerin yalğan qılır-siz? (AKT 64b/10=55:13). Ol tañrı bālgüläri oqır-miz anı seniñ üzä çinlik birlä **qayu** sözkä idi yarlığıda keñin anıñ nişānlarıña kertgünürler (TİEM 73 365r/2=45:6).

mu: “mı, mi, mu, mü”

Ortaq **mu** qatarlar anı kim törütmez nerseni olar törütürler (RKT 28/59b3=7:191). Ol kimerse **mü** uydı ol kimerse meñizlig kim sezā boldı öwkege Teñridin (ÖKT 133a/1=A:162). Munlar **mu** anlar kim ant içtiler Tañrı birle antlarıñ qatıgını haqıqat üze anlar sizniñ birle (HKT 113a/4=5:53). Qıqırğaylar münāfiqlar mü‘minlerge: Bolmaduq mu siziñ birle? (AKT 74a/5=57:14). Aydılar kälidin **mü** biziñkä äwürgün üçün bizni içilärimizdin kältürgil biziñkä anı kim va‘dä qılır sen äğär ärsä sen köni sözlüglärdin (TİEM 73 370r/3=46:22).

né/e: “ne, niçin”

Ançada aydı atasıka hem boğnıka **néke** tapnur sizler? (RKT 34/26b3=37:85). Ol nerse içinde kim sizge añ birle bilig bar **ne** üçün hüccet kıluşursuz ol nerse içinde kim yok sizge (ÖKT 107b/4=A:66). Taqı Tañrıga köklerniñ mülki taqı yérniñ taqı **ne** kim ikisi arasında (HKT 107b/4=5:18). **Ne** bilür-sen seşar **ne** bolur ya'nı niçök bilür-sen ey Muhammed kim dereke-i seşar neteg hevl, qatıg turur? (AKT 117a/11=74:27). Tañrıka turur **ne** köklär içindäki ne kim yär içindäki yanut bergüsi üçün anlarqa yawuz kıldılar (TİEM 73 388r/2=53:31).

nérdin: “nereden”

Taqı **nérdin** çıksañ ewürgil yüzüñni mescid Mescid-i Harām sıñar (ÖKT 39a/1=B:39). Taqı **nérdin** çıksañ ewürgil yüzüñni Mescid-i Harām sıñar (HKT 21b/7=2:149).

neçük: “nasıl, niçin” < ne+çe+ök

Ol Tañrı siziñ idıñiz turur qamuğ neñi törütgen ilāh yok meger ol **neçük** yalğan ayur sizler (RKT 33/65b3=40:62). Bu sâbıqlarıñ orında derecede tefävütleri bolğay, **neçük** enbiyalarıñ tefävütleri bar turur (AKT 68b/1=56:13). Yeñlär andın **näçük** qayuda tiläsä silär taqı aytıñlar yazuqımızın tökä bergil tep (TİEM 73 127r/9=7:161).

nelük: “niçin, neden” < ne+le+ök

Nelük öldürdüñüz olarnı eger çın erse sizler (RKT 25/27b1=3:183). Bular boğunumuz tutdılar anında adın idiler, **nelük** keltürmesler anlar üze bir hüccet belgülig? (AKT 1b/3=18:15). Qaçan kältürmäsä sän olarqa bir bälğü ayurlar äğär **nälük** üđürmädiñ anı (TİEM 73 131r/5=7:203).

negü: “ne, nasıl” < ne+(e)gü

Arıqlar olarqa anıñ içinde **negü** tileseler andağuş yanut bérür Tañrı saqnuqlarqa (RKT 30/43b1=16:31). **Négü** iwtürür seni yā Mūsā, bozunıñdın ey Mūsā? (AKT 23a/6=20:83). Tañrı bilür **nägü** kim kötrür tegmä tişi nägü kim suğlur oğulçuqlar ol kim artar (TİEM 73 184r/1=13:8).

neteg: “nasıl, ne kadar, ne gibi” < ne+teg(i)

Neteg örter qadaşınıñ ‘avretini (RKT 27/40a1=5:31). Ol kim süret kıılır sizni rahmlar içinde **neteg** tilese (ÖKT 92a/1=A:6). Körmesler mü kökni üstünin, **neteg** qaldurup tururmız anı (AKT 69a/6=50:6). Körmäs mü sän **nätäg** urdı tañrı bir mäşäl bir arıg söz hurmā yığaçı täg anıñ köki bāk bākümüñ turur anıñ butaqı üstün havā içindä (TİEM 73 190r/6=14:24).

7.4. Karşılaştırma Edatları

ara...ara: “ara, arasında”

Anıñ teg kılıgıl biziñ **ara** hem siziñ **ara** bir va‘de hilâf kılmağalım (RKT 31/51b1=20:58). Taqı anı kim kıldı yawuzlıqdın arzūlayur kim bolsa anıñ **arasında** taqı anıñ **arasında** oruq yıraç (ÖKT 99a/2=A:30). Keliñ bir kelimege tüz turur biziñ **aramızda** taqı siziñ **arañızda** kim qulluq kılmasa miz meger Tañrığa (HKT 55b/5=3:64). Taqı belgürdi biziñ **ara** taqı siziñ **arañızda** düşmānlıq taqı yigrenmeklik (AKT 84a/9=60:4). Kältürgäy ök miz saña anıñ māñiz yalğançılıq kılıgıl bizli **ara** taqı sāniñli **ara** bir va‘dä hilâf kılalım añar biz ap ymä sän adın bir orun (TİEM 73 230v/7=20:58).

eger...eger: “eğer...eğer”

Eger boyun sunsa-miz bérür sizke Tañrı körklüg yanut **eger** yüz ewürse neçük kim yüz ewürdiñiz (RKT 37/37b1=48:16). Taqı **eger** haqıqat üze anlar bitseler taqı saqınsalar eđgü yanut Teñri qatındın yaqşıraq **eger** bilürler erse (ÖKT 24b/2=B:103). **Eger** mansañız çınok sizler dost bolsañız Teñriğa halklardın ayru pes arzūlañ ölümni, **eger** erseñiz şadıqlar (AKT 88b/17=62:6). **Ägär** tegsä añar eğgülüg amrulur añar **ägär** tegsä añar bulğaq äwrülür öz yüzi üzä (TİEM 73 242r/6=22:11).

né...né: “ne...ne de”

Né kim tegse saña eğgülikdin Tañrıdın **né** kim tegse saña yawuzlıqdın özüñdin ıdırımız (RKT 26/47b23=4:79). Aña **ne** kim kökler içinde turur taqı **ne** kim yerler içinde turur (ÖKT 78a/1=B:255). Taqı Tañrığa **né** kim kökler içinde turur taqı **ne** kim yirde turur (HKT 64a/9=3:129). Taqı bilür **ne** kim sırrāne kıılır-siz taqı **ne** kim āşkäre kıılır siz (AKT 92a/14=64:4). Tañrıqa turur **ne** köklär içindäki **ne** kim yär içindäki yanut bergüsi üçün anlarqa yawuz kııldılar (TİEM 73 388r/2=53:31).

yä...yä: “ya...ya da”

Berkitiñ bağrı **yä** minnet kılıgu mundın soñ **yä** yuluğ algu kerek (RKT 37/6b3=47:4). Taqı eger bolsañız sökeller **yä** sefer üze bolsañız **yä** keldi biregü sizdin aşaq yerdin, **yä** cimā kılsañız tişilerni (ÖKT 160b/3=N:43). Eger bulsalar irdi sığıngu **yä** tağ üñürleri **yä** kurgü yer ewürgeyler irdi anıñ tapa taqı anlar iwerler (HKT 189a/3=9:57). Bolsa silärdin iglig **yä** taqı bolsa ämgäk başında yuluğ rüzädin **yä** taqı şadaqadın **yä** taqı qurbāndın (TİEM 73 23v/1=2:196).

7.5. Gösterme Edatları

Gösterme edatları, sıfat ve zamirlerden farklı olarak isimleri, şahısları veya eşyayı değil, hareketleri işaret yoluyla gösteren dilsel yapılardır. Tek başlarına anlamları yoktur, çekimli fiille birlikte anlam kazanır.

uş: “işte” Aydı: olar **uş** meniñ izim üze tururlar éwdüm sañar ey meniñ içim hoşnüd bolgıl (RKT 31/62a1=20:84). **Uş** siz erenler **uş** bu erenler sohbet kılıştıñız ol nerse içinde kim sizge añ birle bilig bar (ÖKT 107b/3=A:66). Eger yārī birmeseñiz **uş** yārī birdi aña Tañrı (HKT 186b/8=9:40). Yaratdım halklarını **uş** yaratduķ biz ādemni, taķı bilürmiz anı kim nefsi vesvesege kemşür (AKT 50a/8=50:16). Aygıl kılıñlar **oş** körür ök tañrı işiñizlärni anıñ yalavaķı kertgünüglilär (TİEM 73 150r/1=9:105).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BAĞLAÇLAR

Cümle içinde aynı görevde olan ya da anlamca birbiriyle ilgisi bulunan sözcük guruplarını, anlam bakımından birbiriyle ilgili cümleleri bağlayan sözcüklerdir. Bağlaçların tek başına anlamları yoktur. Bağlama görevi dışında cümlenin diğer öğeleriyle çeşitli anlam ilgileri kurarlar. Bağlaçların tanımı ise ilgili olarak Şirvan Kalsın “*Eş görevli ya da birbirleriyle ilgili sözcükleri, sözcük öbeklerini, özellikle cümleleri bağlamaya yarayan, bunlar arasında anlam ve kimi zaman da biçim bakımından bağlantı sağlayan öğere bağlaç denir*” der¹⁰⁸.

Türk dilinin tartışmalı konularından birisidir. Kimi araştırmacılar tarafından “*Bağlama Edatları*” başlığı altında değerlendirilir. Konu ile ilgili olarak Necmettin Hacıminoğlu; “Eski Türkçede bağlama edatları yoktur. Türkçede bağlama edatlarının teşekkülü Karahanlı döneminden itibaren kendini belli eder. Eski Türkçede olmadığı halde sonradan çok sayıda bağlama edatının başka dillerden alınması veya dilin kendi imkanlarıyla teşekkül etmesi olayı, gramerciler tarafından yabancı dillerin özellikle de Arapça ve Farsçanın tesiri ile izah edilmektedir. Batı Türkçesinde bağlama edatlarının büyük bir kısmının yabancı asıllı oluşu bu konuyu destekler niteliktedir¹⁰⁹.” görüşünü öne sürer.

8.1. Kur’an Tercümelelerinde Bağlaçlar

Türkçede bağlaçlar; kelimeleri, kelime guruplarını, cümleleri ve kimi zamanda paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve anlam ilişkileri kuran dilsel öğelerdir. Edatlarda da olduğu gibi tek başlarına anlamları yoktur, ancak işlev yönüyle edatlardan farklıdır.

birle: “ve, ile”

Ol qorqıtur Tañrı anıñ **birle** qullarını ey meniñ qullarım qorquñla méndin (RKT 34/88b1=39:16). Haqıqat üze men keldim sizge nişan **birle** İdiñizdin (ÖKT 103b/3=A:49). Azdurur anıñ **birle** üküşni taqı köndürür anıñ birle üküşni (HKT 5a/2=2:26). Qılmañlar Teñri **birle** özge Teñriler, Men sizge andın qorqutğuçı-men, aşkäre (AKT 54b/9=51:51). Bolğay sän qoğtaçı amarı ol kim yarlıg ıdıldı saña

¹⁰⁸ Kalsın, 2013: 279.

¹⁰⁹ Hacıminoğlu, 2013: 95.

taruğlı turur anıñ **birlä** säniñ köksüñ aymaqları nälük indürülmädi anıñ üzä (TİEM 73 164r/2=11:12).

taķı: “ve, daha, henüz”

Bu erdi **taķı** bütünlükin yolsuz boynağularķa yawuz yanış yer turur (RKT 38/67a3=38:35). Menfa‘at kılmağay anlardın mälları **taķı** oğlanları Teñridin nerseni taķı anlar otuñ tamduķı (ÖKT 93a/4=A:10). Yaşındın taķı hıyār bādiriñdin taķı buğdaydın **taķı** yasmuğdın taķı soğandın (HKT 9a/5=2:61). Yaratmadım perini **taķı** ādemni meger maña kulluķ kılınlar tiyü (AKT 55a/3=51:56). Aytıldı ay nūh kuğı ingil āsānlik birlä bizdin kutluğluğlar säniñ üzälä **taķı** ümmätleriñ üzä anıñdın kim säniñ birlä turur (TİEM 73 167r/6=11:48).

hem: (Far.) “hem”

Ey yalavaç katlangıl kāfirler birle **hem** iki yüzlüğler birle irig turđıl (RKT 29/52b3=9:73). Ol Teñri yaratdı köklerni taķı yerni, yana inanmaslar **hem** bütmesler (AKT 57b/2=52:36). Kālıđlı māñgüluđ andın uluğluğ idisi **hām** uluğluğ idisi ağırlığ idisi (TİEM 73 392v/9=55:27).

eger: (Far.) “eğer”

Ol kim anda burunķı turur **eger** körse sen ançada küç kılığlılar turuķmıř bolurlar (RKT33/48a1=34:31). Haķıķat üze anıñ içinde niřān bar sizge **eger** erdiñiz erse bitgenler (ÖKT 104a/3=A:49). Yarattı Tañrı raħimleri içinde ya‘nī oğlan tıyān yir içinde **eger** biter irseler Tañrıġa (HKT 33b/8=2:228). Çinoķ tutdı siziñ ‘ahdleriñizni, **eger** erseñiz mü‘minlerdin (AKT 73a/2=57:8). Kim ol bir ant turur **āġār** bilsä silär yawlaķ uluğ (TİEM 73 396v/1=56:77).

kim: “ki”

Uçuzluđ kıldı yüzler tutaşı tirigke bütünlükin nevmid boldı **kim** kötürse özün küç kılmaķ (RKT 31/86b1=20:111). İğimiz kışturmağıl köñüllerimizni ol vaķtın son **kim** köñdürdüñ bizni (ÖKT 92b/4=A:8). Taķı müge bėrgil anlarġa **kim** bittiler taķı kıldılar eđġü ‘amellerni (HKT 4b/3=2:25). Açıdıķ biz sizge ġüccetlerni bolġay **kim** bilseñiz (AKT 74b/1=57:18). Ol ol idı yarattı köklärni yārlärni altı kün iġrā yana ārklig boldı ‘arş üzä bilür anı **kim** kirür yār iġrā ymä anı kim çıkar andın (TİEM 73 396r/7=57:4).

ma: “da / de”

Ançası bar Tañrı tanuğluğ bėrür añar kim indürdi anı bilmek birle hem ferištelər tanuğluğ bėrürler **ma** tap Tañrı tanuğ (RKT 27/8b39a1=4:166). Ol yaġsıraķ turur sizge řevāb ve taķı **ma** kerek irür ġünāhdın (AKT 77b/12=58:12). Ançaķa tegi

kaçan körsälär **ma** anı kim va'dä kıldılar harayna bilgäylär män kim ol küçsüzräk yārī kılmakın azraķ sanın (TİEM 73 425r/4=72:24).

meger: 1. “meğer, yalnız, sadece, ancak”

Añar öçgey ünler rüzī bergeñke eşitmez sen **meger** uķulmaz ün (RKT 85b1b2=20:108). Aydılar; arıǵlıķ sana hīç bilig yoķ bizge, **meger** ol kim öğrettiñiz bizge (ÖKT 7a/1=B:32). Baķarlar mu **meger** kim kelse anlarǵa Tañrı ya'nī buyruķı źulletler içinde (HKT 30b/6=2:210). Teklif kılmaz Teñri ta'ālā hīç nefsgе **meger** anı kim berdi aña (AKT 94b/4=65:7). Baķarlar mu **meger** kim kelse anlarǵa tañrı, ya'nī buyruķı źulletler içinde bulıtdın, taķı firışteler (TİEM 73 15v/2=2:130).

2. başka.

Taķı bedel kılurlar anıñ birle az bahānı anlar yimeser ķarınlarınǵa **meger** otnı (ÖKT 46a/2=B:174). Ol kim tiger muşıbetdin **meger** Teñrinüñ buyruķu birle (AKT 92b/10=64:11). Yüz äwürmäs ibrahīm dīnidin **mägär** ne ħıradlıķ kılsa öziñä (TİEM 73 15v/2=2:130).

ve: (Ar) “ve”

Ey anlar kim bittiler bütünlükin ortak ķatǵanlar arıǵsız yağumasunlar mezgit-i ħarāmķa bu yıllarında kiğin **ve** eger ķorķsa siz ķıǵaylıķdın munu kēñütür sizni Tañrı öz faźlındın (RKT 29/20b3=9:28). Kim kim birirse ħikmetni, ya'nī 'ilm **ve** 'amelni; birildi eđǵülük köp (HKT 43a/1=2:268). Taķı ārāste kıldı siziñ köñlüñüzni, saķlar yawuzluķdın mekrüh kıldı sizge küfrni **ve** fāsıķlıķnı, yazuķnı (AKT 46a/7=49:7). Uluğ kün anlarınıñ va'dä kılmışları turur uluğ kün ķatıǵraķ turur **vā** ämr açıǵraķ turur (TİEM 73 391v/7=54:46).

yā: (Far.) “ya, ya da, veya, ve”

Tañrı ol yana kim kim umanur erse **yā** ķorķar erse İđisiñe tuřmaķnı kılsun (RKT 30/3a2=18:110). Sözlediñiz anıñ birle tiřileriñiz tilemekiñiz **yā** örtüñ öz içiñizde (ÖKT 70a/3=B:235). Kim kim bolsa sizdın sökel **yā** sefer üze san öñin künler üze (HKT 26a/9=2:184). Ayǵıl äğär örtsäñiz ol nārsäni kim köküzläriñiz içindä turur **yā** aķsañız anı bilür anı tañrı (TİEM 73 41r/1=3:29).

yana: “yine”

Sizdin nerse tarudı siziñ üze yer ol kim kēñüdi erdi **yana** evröldüñüz (RKT29/19a3=9:25). Pes ķaķurdılar erte birle; ya'nī erte birle balçuķı ķopardı **yana** biriñe ķaķluķ kıldı (AKT 100b/12=68:21). Bermäñlär uķuřsuzlarķa

tawarlarıñızni ol kim kıldı tañrı silärkä ağağın yem içim yer anıñ içindä **yana**
kädrüñlär anlarğa aytıñlar anlarğa äđgü söz (TIEM 73 58r/8=4:5).

DOKUZUNCU BÖLÜM

ÜNLEMLER

Sevinme, kızma, korku, acıma, şaşma gibi ansızın beliren duyguları yansıtan sözcüklerdir. Ahmet Topaloğlu *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*’nde ünlemleri “*Tek başlarına anlamları olmayan, ancak seslenmeleri; korku, sevinç, şaşkınlık, acıma gibi ruh hallerini; yasaklama, tasdik, gösterme gibi hususları ifade eden kelime gurupları*” olarak tanımlar¹¹⁰.

Söz diziminde son derece önemlidir. Bazı durumlarda birkaç cümle ile ifade edilebilecek durumlar, tek bir ünlemle ifade edilir. Doğan Aksan ise ünlemlerin diğer bir işlevini; dillerin doğuşu ile ilgili teorilere kaynaklık etmesi, olarak ifade eder. Bazı bilginler dilin doğuşunu ünlemlere dayandırmış, insanların çeşitli olaylar karşısında ruh ve beden duygularının etkisiyle çıkardıkları ünlemlerin sonradan kelimelere dönüştüğünü, çeşitli kavramları karşıladığını ileri sürmüşlerdir¹¹¹.

Bazı gramer kitaplarında ünlemler ayrı bir başlık altında değerlendirilirken bazılarında ise edatlar başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu konuda görüş belirten araştırmacılardan Günay Karaağaç, ünlemleri Ünlem Edatları başlığı altında değerlendirerek, değişik ortamlarda çıkarılan seslerden ibaret kabul eder ve değişik duyguları yansıtmaya yarayan sözcükler olarak kabul eder¹¹². Necmettin Hacıeminoğlu ise ünlemlere “Çağırma-Hitap Edatları” başlığı altında değinir. Bunlar isimlerden veya unvanlardan önce gelerek, hitap hareketini, bilhassa belirtmekten başka hiçbir anlamı olmayan sözlerdir. Bir kısmı taklidi kelimelerdir, bir kısmı ise kalıplaşmış gramer unsurlarıdır. Bu sebeple kökenlerini tespit etmek güçtür. Bunlar cümle içinde başka kelimelere bağlı olmadan, tek başlarına bir mefhum ifade edebilen sözlerdir¹¹³. Neşe Atabay, Sevgi Özel ve İbrahim Kutluk’un birlikte yayımladıkları Sözcük Türleri adlı eserde ünlem konusuna “Ünlemler” başlığı altında değinmişlerdir. Ünlemleri her dilde olan sözcükler olarak nitelendirirler ve kimi dillerde ortak olduğunu belirtirler¹¹⁴.

9.1. Kur’an Tercümelelerinde Ünlemler

ay: “ey”

Tağı ol vaktın kim aydı İbrāhīm: **Ay** İdim! Kılğıl bu yérni amānlıg tağı bérgil eyeleriñe (HKT 18a/5=2:126). Sorgıl tañrı kılı oğlanıña ançada kim kaldi anlarğa

¹¹⁰ Topaloğlu, 1989: 149.

¹¹¹ Aksan, 1987: 96.

¹¹² Karaağaç, 2012: 437.

¹¹³ Hacıeminoğlu, 2013: 108

¹¹⁴ Atabay, vd., 2003: 156.

aydı añar fir'avn män seznür män seni **ay** müsā yälwikmiş (TİEM 73 213v/7=17:101).

ésiz: “yazık”

Soñ kıldı anlarda kiçin **ésiz** çoğtılar namāznı hem uğtılar ten tilekleriñe kiçin tüşerler yā körgeyler ğayy atlığ tamuğқа (RKT 31/32a2=19:59). Meñü qalığlılar anıñ içinde, **esiz** turur anlarқа ol orunda ağır yük (AKT 23a/9=20:101). **esiz** boldı ol bođunnuñ mänzägi yalgankā tut(t)ı bälğülärimizni özläriñä küç qılur ärdilər (TİEM 73 129r/4=7:177).

ey: “ey”

Ey anlar kim bittiler qorquñlar Tañrıdın tileñler anıñ birle ulanmağnı qatlaniñ anıñ yolu içinde bolğay kim qurtulğay sizler (RKT 27/43a3=5:35). Aydı; **ey** Meryem; saña nêrdin bu? Ol aydı; Teñri qatındın (ÖKT 101a/1=A:37). **Ey** ğuşümet qılurlar saña, anıñ üze kim kördüñ sen yā Muğammed (AKT 58b/12=53:12).

yā: “ey”

Aymadım mu séni kim **yā** Mūsā sen meğer umağay-sen meniñ birle serinmek (RKT 30/1b1=18:75). Tağı ol vaqtın kim aydıñız; **yā** Mūsā bitmeğey miz saña ançağa teg kim körse miz Teñridin āşkārā (ÖKT 12a/5=B:55). Qaytıñ atañız tapa tağı aytıñ: **Yā** ay atamız! Ğağıqat üze oğluñ oğurladı (HKT 235b/8=12:81). **Ey** ğuşümet qılurlar saña, anıñ üze kim kördüñ sen **yā** Muğammed (AKT 58b/12=53:12). Ne körür sän **yā** muğāmmād ol kim tandılar biziñ bälğülärimizkä aydı berilğäy ök män tawar oğul kıız (TİEM 73 227v/3=19:77).

SONUÇ

Çalışmada Doğu Türkçesiyle yazılmış Kur'an tercümelerinden hareketle ad yapım ve hal ekleri, sıfat, zarf ve edat yapıları tespit edilmiş olup işlevlerine göre altı ana başlık altında değerlendirilmiştir. Ekler hakkında genel bilgi verilip işlevlerine göre sıralanmıştır. Bazı yapım ekleri yeni isimler türetmede son derece işlek ve işlevselken bazı yapım ekleri ise yeni isimler türetmede çok fazla işlek olmayıp söz konusu eklerle sınırlı sayıda isimler türetilmiştir.

Kimi addan ad yapım eklerinde belli bir kural yoktur. Bir ekin hem addan ad türetim özelliği varken aynı ekin eylemden ad türeten örneklerine de rastlanmak mümkündür.

Eserlerde tespit edilen dikkate değer belli başlı özellikler:

1. Doğu sahasında yazılmış Kur'an tercümelerinde dil milliyetçiliği dikkat çekmektedir. Çevirilerde sure isimleri dışında Arapça ve Farsça sözcüklerin mümkün olduğunca Türkçe karşılıkları verilmiş, Türkçenin yetersiz kaldığı durumlarda ise alıntılama yoluna gidilmiştir. Alıntı sözcüklerin sınırlı sayıda oluşundan hareketle denilebilir ki sonraki dönemlerde Türkçe üzerindeki etkisi giderek artan Arapça ve Farsçanın etkisi, bu dönemde yok denecek kadar azdır. Alıntılanan Arapça ve Farsça sözcükler, birebir alıntı olmayıp Türkçe yapım ekleriyle Türkçeleştirilmiş olması ve Türkçenin gramer kurallarına göre yazılmış olması dikkat çeker. Sınırlı sayıda da olsa Arapça ve Farsçaya özgü gramer yapıları kullanılmıştır. Arapça ve Farsçaya özgü kullanılan gramer yapılarını genelde olumsuzluk ve çokluk yapıları oluşturmaktadır.
2. Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeleri, Türkçeleştirmede en yaygın kullanılan yapım eklerini +IIğ/g, +IUğ/g, +IIk/k, +IUk/k ekleri oluşturmaktadır.
3. Tercümelerde dikkat çeken önemli bir özellik ise Türkçenin lehçeleri arasındaki ses denkliği münasebetidir. Özellikle d/y~z denkliği dikkat çeken önemli bir özelliktir. *Kaldaçılar ezgüler, yigrek İdiñ üskünde yanut, edgürek ümîd (AKT 4a/8). Nälük keniktürmädiñ meni yakın vaqtka tägi şadağa bergäy ärdim bolğay ärdim edgülärdin (TIEM 73 410r/8).*
4. Köktürkçe döneminde yönelme hal eki olarak kullanılan k/k/g/ğArU bu dönemde kalıplaşarak addan ad türeten bir yapım eki işlevi kazanmıştır. Genellikle bu ekle türetilen adlar, yön bildiren adlardır. Aynı zamanda bu ekin parçası olan ve yön

gösterme eki olan +rA ile türemiş isimlere de rastlanmaktadır. Bu ekin temel işlevi; isimlere eklenerek yön bildiren adlar türetmesidir.

5. Türkçenin sonraki dönemlerinde düşen söz içi ve söz sonu ğ/g'ler bu dönemde varlığını korumaktadır.
6. Ayrılma hal eki olarak +dIn kullanılmaktadır. Eski Türkçe döneminde +dA'nın hem ayrılma hem de bulunma hal eki olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu dönemde ise işlevini +dIn eki yüklenmiş olsa da kimi örneklerde ayrılma hal eki olarak +dA'nın kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle eserler bir geçiş dönemi özelliği taşımaktadır.
7. Yönelme hal eki olarak +g/ġA'nın yanında +k/ġA ekine de rastlanmaktadır. Tonlu ve tonsuz biçimde kullanılan örneklerine aynı eserde rastlamak mümkündür ve çalışmamızda hal ekleri başlığı altında konuyla ilgili örneklere değinilmiştir. Eserlerin dönem özelliklerinin tespiti açısından dikkate değer özelliklerden birisidir.
8. Teklik ve çokluk kişi zamiri olan Ol/Olar, An/Anlar biçimlerine söz konusu eserlerde rastlamak mümkündür. Bu dönemde Doğu ve Batı Türkçesinin belirgin çizgilerle ayrılmadığının önemli delillerinden birisidir.
9. Soru eki olarak kullanılan +mU her durumda yuvarlak ünlüdür. Düz ünlülü örneklerine rastlamak mümkün değildir.
10. Eski Türkçe döneminde çokluk eki olarak +An ekinin kullanıldığı ve topluluk adları türettiği bilinmektedir. Doğu Türkçesi (*Karahanlı, Harezmi, Çağatay*) döneminde ise kalıplaşarak addan ad türeten bir yapım eki işlevi kazanmıştır. Üzerine +lAr çokluk ekini alması ekin kalıplaştığının en açık delillerinden birisidir. Çokluk eki olarak +lAr eki kullanılmış olup kısmen de olsa Arapça ve Farsça çokluk ekleri olan +ān ve +āt şekillerine de rastlanmaktadır. Kimi sözcüklerde Arapça-Farsça Çokluk+Türkçe çokluk üst üste eki kullanılırken kimi örneklerde de sadece Arapça-Farsça çokluk örneklerine rastlanmaktadır.
11. Türkçede olumsuzluk eki olarak kullanılan +sIz ekinin yanı sıra Farsça olumsuzluk ekleri olan bī+ ve nā eklerine rastlamak da mümkündür. Farsça olumsuzluk ekleri genellikle alıntı kelimelere eklenmektedir. Türkçe olumsuzluk ekinin alıntı kelimelerde de kullanıldığı görülürken Farsça olumsuzluk eklerinin Türkçe kelimelere eklenmemesi dikkate değerdir.
12. İlgi hali eki olan ve isim tamlamaları kuran +nIñ ve +Iñ eklerinin kullanımında belli bir standart yoktur. Genellikle ünsüzle biten isimlerden sonra +Iñ, ünlü ile

biten isimlerden sonra +nİn ilgi kullanılırken ünsüzle biten kelimelerde de +nİn ilgi ekine rastlamak mümkündür.

13. Bu dönem eserlerinde, sonraki dönemlerde işlevini kaybeden sıfatlarda karşılaştırma ve üstünlük ifade eden +rAğ/k ekine rastlamak mümkündür. Henüz işlevini kaybetmiş değildir.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2013). Türk Dili Tarihi. Ötüken Yayınları, Ankara.
- Aksan, D. (1987). Her Yönüyle Dil. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2013). Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri. Kesit Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Ata, A. (2013). Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atabay, N., Özel, S. ve Kutluk, İ. (2003). Sözcük Türleri (Ad, Sıfat, Belirteç, İlgeç, Bağlaç, Ünlem). Papatya Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul.
- Aydoğdu, Ö. (2007). Türk Dilinde Masterlar. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Banguoğlu, T. (2011). Türkçenin Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Brockelmann, K. (1954). Osttürkische Gramatik Der İslamischen Litteratur Sprachen Mittel Asiens, Leiden.
- Caferoğlu, A. (2011). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Choi, H. W. (2010). Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi. TDK Yayınları, Ankara.
- Clauson, S. G. (2007). "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler". (çev. U. Özalan). Dil Araştırmaları Dergisi, 1(1): 185-196.
- Eckmann, J. (1974). Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Budapeşt.
- Efendioğlu, S. (2006). "Cümle Menşeli Edatlar". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 31: 193-207.
- Eraslan, K. (1980) Eski Türkçede İsim-Fiiler. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2010). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, A. (1938). Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri. Vakıflar Dergisi, C: I.
- Ergin, M. (2001). Üniversiteler İçin Türk Dili. Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Eyüboğlu, İ. Z. (2004). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

- Devellioğlu, F. (2000). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Gabain, A. V. (2000). Eski Türkçenin Grameri. (çev. M. Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2011). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2011). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gültekin, M. (2006). "Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme". Türk Bilimi Araştırmaları, 20: 33-59.
- Gürbüz, F. (2010). "Fiilleri Sıfat-Fiil Yapan Ekler midir, Kullanım mı?". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 44: 1-21.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). Harezmi Türkçesi ve Grameri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). Harezmi Türkçesi ve Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 573, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). Karahanlı Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İlhan, N. (2005). "Türkçede Olumsuzluk". Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi, T.C. Karaman Valiliği Yayınları, TBBM Yayınevi, 45: 271-279.
- İlhan, N. (2009). "Türkçede Ek+Kök / Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler". Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4(8): 1535/1557.
- İnan, A. (1961). Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme. Ankara.
- Kalsın, Ş. (2013). Harezmi Türkçesi Grameri -İsim- (Memlük Kıpçak ve Kuman Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı). Gazi Kitabevi, Ankara.
- Karaağaç, G. (2012). Türkçenin Dil Bilgisi. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Koç, N. (2000). "-cA Eki Üzerine". Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 2000 (1): 505-514.
- Korkmaz, Z. (2005). Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Türk Dil Kurumu Yayınları: 629/1, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2014). Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, A. (2004). İlk Türkçe Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Metonimli Kullanımlar Üzerine. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Sempozyumu, Ankara.
- Köprülü, F. (1986). Türk Edebiyatı Tarihi. 4. Baskı, İstanbul.
- Mansuroğlu, M. (1956). "Türkçede -taçı Ekinin Fonksiyonları". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 7(1-2): 105-108.
- Nalbant, M. V. (2003). "-DUK Eki ve Divanü Lügati't-Türkte -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi". Türkoloji Dergisi, XV(1), 193-203.
- Nalbant, M. V. (2008). Divanü Lügati't-Türk Grameri I: İsim, Bilge Oğuz Yayınevi, İstanbul.
- Nalbant, M. V. (2012). üçin ve için Edatları Üzerine Yeni Bir Değerlendirme, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 19(2), 87-94.
- Nalbant, M. V. ve Demirel, E. (2014). Divanü Lügati't-Türk Grameri II: Söz Dizimi, Bilge Oğuz Yayınevi, İstanbul.
- Öner, M. (2007). Türkçede -prAK Zarf-Fiili. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4(3), 68-73
- Önler, Z. (2004). Türkçede +l(x) Eki. V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı, C. II. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sağol, G. (1999). An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Harvard University.
- Taş, İ. (2001). Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b. (Giriş-Metin-Dizin). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Tekin, T. (2003). Orhun Türkçesi Grameri. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Sanat Kitabevi, İstanbul.
- Tekin, T. (2010). Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Togan, Z. V. (1960). Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair. C. III, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1964). The Earliest of the Qur'an into Turkish, İstanbul.
- Toker, O. (2000). Karışık Dilli Kur'an Tercümesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Topaloğlu, A. (1989). Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul.

- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2014). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Usta, H. İ. (1989). XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Usta, H. İ. (2002). Orta Asya'da Bulunmuş Kuran Tefsirinin Söz Varlığı. TDK Yayınları, Ankara.
- Usta, H. İ. (2011). Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım). Poyraz Ofset, Ankara.
- Ünlü, S. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2012). Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleeri Sözlüğü. Eğitim Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2012). Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2012). Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Eğitim Yayınları, Konya.
- Üstüner, A. "Eski Türkiye Türkçesinde +sUz Eki". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(2): 177-184.
- Üşenmez, E. (2010). Eski Bir Kur'an Tercümesinin (Özbekistan Nüshası) 15. Yüzyıla Ait Bir Osmanlı Kur'an Tercümesiyle Karşılaştırılması. İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul.
- Üşenmez, E. (2010). Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini). Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üşenmez, E. (2013). Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası (Satır Arası Türkçe-Farsça Tercüme), İstanbul.
- Yılmaz, Y. (2012). "-mAk ve -mA Eklerinin Hal Ekleriyle Münasebeti". Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7(2): 1267-1280.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI : Halil ÇÖKMEZ
Doğum Tarihi ve Yeri : 29.12.1991 / Antalya
Medeni Durumu : Bekar

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Antalya Çağlayan Lisesi, 2009
Lisans Diploması : Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2014.
Yüksek Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili
ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Antalya, 2016.
Tez Konusu : Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelelerinde İsim
Yabancı Dil : İngilizce

İş Deneyimi

Stajlar : Hüsniye Özdilek Ticaret Meslek Lisesi
E-Posta : halilcokmez07@gmail.com